

Politik Ekonomik Kuram, 2020 Cilt 4(1)

POLİTİK EKONOMİK KURAM
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

Politik Ekonomik Kuram Sosyal Bilimler Dergisi
Cilt/Volume:4 Yıl/Year:2020 Sayı/Issue: 1

Politik Ekonomik Kuram, 2020 Cilt 4(1)

e-ISSN: 2587-2567

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editör Kurulu /Editorial Board

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Dr. Öğr. Üyesi Yeliz Sarıöz GÖKTEN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Editörler/Editors

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Editör Yardımcıları/Associate Editors

Araş. Gör. Emre ATSAN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Sekretarya/Secreteriat

Leyla Gizem Eren (Hitit Üni.)

Yayın Türü / Publication Type

Ulusal Hakemli Süreli Yayın / National Peer-reviewed Periodicals

Yayın Sıklığı / Publication Frequency

Yılda İki Sayı / two-annually

Basım Tarihi / Publication Date

Haziran/ June 2020

Yayın Kurulu/Publishing Board

Doç. Dr. Eren Çaşkurulu-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Kerem Gökten- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet Arif Eren- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Orhan Şimşek- Artvin Çoruh Üniversitesi

Doç. Dr. Yavuz Yıldırım- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Çağatay Edgücan Şahin-Ordu Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Yeliz Sarıöz Gökten- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Apaydın- Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Politik Ekonomik Kuram, 2020 Cilt 4(1)

Akademik Danışma Kurulu/Academic Advisory Board

Prof.Dr. Hüseyin Özel-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Mustafa Durmuş-Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. Müslüme Narin -Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. A.Hakan Çermikli-Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. Ahmet Şahinöz-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Metin Sarfati-Marmara Üniversitesi

Prof.Dr. Ersan Bocutoğlu-Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Bayram Ünal-Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof.Dr. Bayram Kaya-Giresun Üniversitesi

Prof.Dr. Arzu Akkoyunlu Wigley-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Yakup Küçükale-Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Mustafa İsmihan-Atılım Üniversitesi

Prof.Dr. Ayşe Özcan-Giresun Üniversitesi

Prof.Dr. Mustafa Kemal Aydın-Sakarya Üniversitesi

Prof.Dr. Habib Akdoğan-Hitit Üniversitesi

Doç.Dr. Muammer Kaymak-Hacettepe Üniversitesi

Doç.Dr. Altuğ Yalçıntaş-Ankara Üniversitesi

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue- 2020, 4 (1)

Doç. Dr. Çağatay Edgücan Şahin-Ordu Üniversitesi

Doç. Dr. Orhan Şimşek-Artvin Çoruh Ün.

Doç. Dr. Aslıhan Nakiboğlu-Niğde Ömer Halisdemir Ün.

Dr. Öğr. Üyesi Baki Yeğen-Niğde Ömer Halisdemir Ün.

Dr. Öğr. Üyesi Nihan Cığerci Ulukan-Ordu üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Demet Özmen Yılmaz- 19 Mayıs Ün.

Dr. Öğr. Üyesi Emek Aslı Cinel-Giresun Ün.

Dr. Öğr. Üyesi Ceyda Kuloğlu-Başkent Ün.

Dr. Öğr. Üyesi Çiçek Coşkun-Başkent Ün.

Dr. Öğr. Üyesi Hüsnü Bilir-Aksaray Ün.

Dr. Öğr. Üyesi Kerem Yavaşca--Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Dr. Ebru Işık-Sinop üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Umut Ulukan-Ordu Ün.

Dr. Öğr. Üyesi-Meryem Nergis Ataçay-Kastamonu ün.

Dr. Öğr. Üyesi Hatice Sevgi Zengin Salih-Niğde Ömer Halisdemir Ün.

Dr. Cumali Bozpınar-Çevre ve Şehircilik Bakanlığı

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

	<i>OpenAIRE</i>
	<i>Cosmos If</i>
	<i>Academic Keys</i>
	<i>Journal Factor</i>
	<i>i2or</i>
	<i>Neliti</i>
	<i>Scientific Indexing Services</i>
	<i>Root Indexing</i>
	<i>Research Bible</i>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 1-Umut ULUKAN- Esnek İstihdam ve Genç İşsizliği: İşsizlik Göstergeleri Üzerinden Bir Tartışma (1-19)
- 2- Sıtkıcan SARAÇOĞLU & Fahriye ÖZTÜRK- Türkiye’de Tütün Kontrol Politikaları ve Tütün Tüketimi Üzerine Bir Değerlendirme (20-44)
- 3- Yavuz YILDIRIM - Greta Thunberg ve İklim İçin Okul Grevleri: Küresel İklim Aktivizminde Yeni Süreç (45-71)
- 4- Cumali BOZPINAR - Marx Öncesi Emek Değer Teorisi: Genel Bir Bakış (72-93)
- 5- Mesut KAÇANOĞLU - Kalkınma Yazınında Farklılıklara Vurgu: Post Kalkınma Yaklaşım(lar)ı (94-123)
- 6- Emek Aslı CİNEL - Covid-19’un Küresel Makroekonomik Etkileri ve Beklentiler (124-140)
- 7- Emek Barış KEPENEK - Yaratıcı Endüstrileri ve Girişimci Üniversiteler İlişkisi: Dijital Oyun Sektörü Üzerinden Bir İnceleme (141-169)
- 8- Mustafa DURMUŞ - İki Politika, Bir Eleştirel Değerlendirme: Kredi Mi, Gelir Desteği Mi? (170-186)

Editörden

Bir grup akademisyenin gönüllü gayretleri ile çıkan Politik Ekonomik Kuram 4. yılında. Bugüne değin dergimize ilgi gösteren tüm meslektaşlarımıza teşekkür ederiz. Söz konusu dayanışma sayesinde dergimiz geliyor, TR Dizin sürecinde yol almaya çalışıyor.

Bu sayımızda sekiz makale yer alıyor. Bunlardan 7 tanesi araştırma makalesi, biri de Covid 19'un iktisadi etkileri üzerine yoğunlaşan Prof Dr. Mustafa Durmuş'un kaleme aldığı değerlendirme-eleştiri makalesi.

Dr. Umut Ulukan “Esnek İstihdam ve Genç İşsizliği: İşsizlik Göstergeleri Üzerinden Bir Tartışma” başlıklı çalışması ile sayımıza katkıda bulundu. Sıtkıcan Saraçoğlu ve Prof Dr. Fahriye Öztürk, ülkemizdeki tütün kontrol politikaları üzerine eğilen bir çalışmayla sayımızda yer alıyorlar.

Doç. Dr. Yavuz Yıldırım, bir diğer güncel konu olan iklim değişikliğine Greta Tunberg'in aktivizmi üzerinden yaklaşıyor. Cumali Bozpınar, Karl Marx'ın emek değer kuramı üzerine yazdığı makale ile günümüz akademisinin bulaşmak istemediği “ağır konulara” giriyor.

Dr.Mesut Kaçanoğlu, post modern görüşler üzerine bina edilen post kalkınma yaklaşımlarının mevcut kalkınma anlayışına yönelttikleri başlıca eleştirilere ve çözüm önerilerine odaklanıyor.

Dr. Emek Aslı Cinel'in çalışması Covid-19 pandemisini konu edinen bir diğer çalışma. Dr. Cinel, pandemi sürecinin makro iktisadi etkileri üzerine eldeki bilgiler ışığında değerlendirmelerde bulunuyor. Emek Barış Kepenek yaratıcı endüstriler ve girişimci üniversiteler ilişkisi üzerine yaptığı çalışma ile az işlenen bir konuyu gündeme getiriyor.

Sağlıklı günlerde, iyi okumalar...

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN

Esnek İstihdam ve Genç İşsizliği: İşsizlik Göstergeleri Üzerinden Bir Tartışma

Umut ULUKAN¹

Makale Bilgileri

Makale Geçmişi:

Makalenin Yüklendiği Tarih: 22.05.2020

Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 01.06.2020

Anahtar Kelimeler: Genç işsizliği, esnek çalışma, güvencesiz çalışma

---

<https://doi.org/10.30586/pek.741618>

---

¹Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ulukan@gmail.com. ORCID ID: 0000-0003-2037-2373

Özet

Bu çalışma katı istihdamı koruma düzenlemelerinin genç işsizliğinin nedeni olduğunu ileri süren neoliberal söyleme odaklanmaktadır. Çalışmada önce ana akım iktisat anlayışının ve OECD, AB, IMF gibi kuruluşların işsizlik (ve genç işsizliği) üzerine çözümlenmeleri ve geliştirdikleri stratejiler eleştirel olarak analiz edilmekte ve Türkiye’deki benzer yaklaşımlar değerlendirilmektedir. Türkiye’deki genç işsizliğinin genel görünümüleri TÜİK hane halkı işgücü istatistikleri üzerinden incelenerek esnek çalışma biçimlerinin genç işsizliğine etkisi incelenmektedir. Buna göre esnek çalışmanın en önemli unsurlarından olduğu ileri sürülen geçici işlerin artışı genç işsizliğinin çözümüne katkı koymaktan ziyade sorunun kendisi gibi durmaktadır. Bunun yanı sıra esnek ve güvencesiz çalışma biçimleri gençlerin yoksulluk riskini de artırmaktadır.

Flexible Employment and Youth Unemployment A Discussion on Unemployment Indicators

Abstract

This paper focuses on the neoliberal discourse which blames rigid employment protection legislations (EPL) as the roots of youth unemployment. First, the current mainstream and the international institutions such as OECD, EU view on unemployment and the strategies they have developed and similar approaches in Turkey are analysed critically. Then overview of youth unemployment in Turkey are examined by using the data of Turk Stat household labour force survey and the impact of flexible employment on youth employment are evaluated. The increase in temporary jobs, which are often regarded as an important component of labour market flexibility, seems to be the problem itself rather than the solution of youth unemployment. Furthermore, precarious work increases the risk of poverty of young people.

Keywords: Youth unemployment, flexible employment, precarious work

JEL CODES: J21, J40, J64

1. Giriş

Genç işsizliği Dünyada ve Türkiye’de toplam işsizliğin üzerinde seyretmektedir. Özellikle Fransa, Portekiz, İspanya, İtalya ve Yunanistan’ın dahil olduğu güney Avrupa ülkelerinde ve Türkiye’de genç işsizliği son yıllarda Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkeleri içerisinde en yüksek oranlar olarak dikkat çekmektedir. Genç işsizliğinin yanı sıra ne eğitimde ne istihdamda olan gençlerde de artış söz konusudur. 15-24 yaş arasındaki bu genç nüfusun ekonomik olarak aktif olmaması bu grubu aktif hale getirecek istihdam politikalarını artırmaktadır. Elbette bu ana akım politikalar kapitalizmin 1970’lerde girdiği krizden çıkış stratejisi olarak uygulamaya konan neoliberal politikalara uyumlu olarak emek piyasalarının daha esnek hale getirilmesi ve istihdamı koruyucu düzenlemelerin esnetilmesi çerçevesinde oluşmaktadır. Emek piyasalarındaki bu esneklik uygulamaları ile standart dışı, a-tipik istihdam biçimleri olarak tanımlanan geçici çalışma, kısmi süreli çalışma, çağrı üzerine çalışma, özel istihdam bürosuna bağlı çalışma gibi güvencesiz çalışma biçimleri artmaktadır. Bu esnek çalışma biçimlerinin işsizliği ve genç işsizliğini azaltacağı söylemi Türkiye’de de dile getirilmektedir. Bu çalışmanın temel amacı da genç işsizliği için çözüm olarak sunulan esnek istihdam biçimlerinin gerçekten bu sorunun çözümü olup olamayacağını tartışmaya açmaktır. Çalışmada önce ana akım iktisat anlayışının ve OECD, Avrupa Birliği (AB), Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kuruluşların işsizlik (ve genç işsizliği) üzerine çözümlenmeleri ve geliştirdikleri stratejiler eleştirel olarak analiz edilecek ve Türkiye’deki benzer yaklaşımlar değerlendirilecektir. Ardından Cumhuriyet tarihinin en yüksek seviyesine ulaşan Türkiye’deki genç işsizliğinin genel görünümü Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) hane halkı işgücü istatistikleri üzerinden incelenecektir. Çalışmanın son kısmında ise bu verilerden yararlanılarak Türkiye’de esnek çalışmanın gençler için ne anlama geldiği ve bu çalışma biçimlerinin gerçekte genç işsizliğini azaltıcı etkisi olup olmadığı tartışmaya açılacaktır.

2. Gençler için Esneklik Söylemi: Kalıcı İşlere Geçişin Köprüsü Olarak Geçici İşler

Ana-akım iktisat, emek piyasası “katılıklarının” veya diğer bir ifadeyle istihdamı koruyucu düzenlemelerin, işten çıkarmaların maliyetini yükselttiği için yeni işlerin yaratılmasını engellediğini dolayısıyla bu düzenlemelerin işsizliğin temel nedeni olduğunu ileri sürmektedir. İstihdam dostu olmayan bu “katılıklar” genel olarak işsizlik yardımları, istihdamı koruyucu yasal düzenlemeler ve sendikalar olarak görülmektedir (Howell vd.2007:2). Bu görüşün temellerinden olan OECD’nin 1994 tarihli raporu (Jobs Study) istihdamı koruyucu düzenlemelerin işverenlerin yeni işçi alımlarını engellediğini ileri sürmekte ve özellikle Avrupa

ülkelerindeki katı düzenlemelerin bu ülkelerde yüksek uzun süreli işsizliğe neden olduğunu vurgulamaktadır². Raporun politika önerileri ise açıktır: "emek piyasası katılıklarını" ortadan kaldırmak. Bunu gerçekleştirmek için ise OECD'nin ülkelere önerdiği yol haritasında esnek çalışma zamanını yaygınlaştıracak (esnek çalışma saatleri, yarı zamanlı çalışma vb) düzenlemelerin sağlanması ve teşvik edilmesi; özel ve kamu sektörlerinde ücret esnekliğinin sağlanması; ücret dışı emek maliyetlerini azaltıcı önlemlerin alınması; geçici ve kısmi süreli çalışma biçimlerinin yaygınlaştırılması ve işsizlik yardımlarının kısıtlanması gelmektedir (OECD, 1994:47-50). Raporda özellikle gençlerin daha düşük ücretli, geçici işlerde ilk iş tecrübelerini kazanacakları ve sonrasında daha yüksek ücretli işlere geçiş yapabilecekleri iddia edilmektedir (OECD, 1994:34). Böylece esnek ve geçici işlerin gençler için daha güvenceli ve daha yüksek gelir elde edecekleri işler için bir merdiven ya da köprü görevi göreceği söylenebilir.

OECD'nin bu raporunun ardında IMF (2003) "uluslararası organizasyonlar olarak (Avrupa Komisyonu, OECD ve IMF) yaptıkları tartışmaların sonucunda yüksek işsizliğin nedenlerinin emek piyasası kurumlarında bulunabileceğini" ileri sürmektedir. IMF'ye göre yüksek işsizlik oranına sahip ülkeler, "emek piyasası katılıklarını" (cömert işsizlik sigortası programları, yüksek istihdam koruması, yüksek asgari ücretler, rekabetçi olmayan ücret belirleme mekanizmaları gibi) azaltmak için defalarca kapsamlı yapısal reformlar yapmaya teşvik edilmelidir. Bu süreçte özellikle geçici işlerin yaygınlaşmasında özel/geçici istihdam bürolarına bağlı çalışmanın yaygınlaşması önemli görülmektedir. Geçici istihdam büroları bir taraftan işsizleri denetim altına almakta diğer yandan ucuz ve esnek bir emek deposu yaratmaktadır. Bu bürolarda yer alan işler çoğunlukla düşük ücretli ve geçici işlerdir (Ciğerci-Ulukan, 2014:148). OECD, IMF, AB gibi uluslararası organizasyonlar ve ana-akım iktisat emek piyasası "katılıklarını" işsizliğin temel nedeni olarak ileri sürseler de bu durumu şüpheye yer vermeyecek şekilde ampirik olarak kanıtlayan bir çalışma bulunmamaktadır. Baker vd. (2005:88) 1980-1999 yılları arasında yirmi OECD ülkesini ele alan ve istihdamı koruyucu düzenlemeler, işsizlik yardımları ve sendikal yoğunluk ile işsizlik arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmada emek piyasalarının deregülasyonu ve işsizlik arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla IMF'nin yüksek işsizliğe önlemek için ücret esnekliği, işsizlik yardımlarının kısılması ve daha düşük istihdam korumasını içeren acı

---

² İşsizliğin nedeni olarak emek piyasası katılıklarını OECD'nin (1994) raporundan önce dile getiren Layard vd. (1991) ve Layard vd.(1994) ve rapordan birkaç yıl sonra yayınlanan ve doğrudan makalenin başlığında Avrupa işsizliğinin nedeni olarak emek piyasası katılığını inceleyen Siebert (1997) tartışmaların başlangıcı olarak ayrıca incelenebilir.

reçetesinin başarılı olduğu oldukça şüphelidir (Baker vd. 2005:107). Benzer şekilde istihdamı koruyucu politikalar ile işsizlik oranları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmadığı Esping-Andersen, (2000:92), TUC (2010), Vergeer ve Kleinknecht (2012:461), ve Avdagic (2015) tarafından da ileri sürülmektedir. Howell vd. (2007) de koruyucu emek piyasası kurumlarına yönelik gerçekleştirilen reformların (esnekliği artırıcı reformlar) ne bu reformları gerçekleştiren bazı ülkelerdeki yüksek işsizliği ne de bazı ülkelerdeki başarı hikayelerini açıklayıcı kanıtların olmadığını tespit etmişlerdir. Bütün bu zayıf ampirik temele rağmen emek piyasalarının deregülasyonu 1990’lı yıllardan beri hız kazanarak devam etmekte ve kapsamı artmaktadır (Vergeer ve Kleinknecht,2012: 452).

Litvanya Serbest Piyasa Enstitüsü (LFMI) son üç yıldır OECD ve Avrupa ülkelerinde emek piyasalarının ne kadar esnek olduğunu işe alım, çalışma süreleri ve işten çıkarmadan oluşan üç temel gösterge üzerinden hesaplayan bir endeks geliştirmiştir. Örneğin işe alımlarla ilgili gösterge, kısmi süreli sözleşmelerin yaygınlığı, asgari ücret düzenlemelerinin bölgesel, sektörel ya da yaşlara göre farklılık gösterip göstermediği ve deneme sürelerinin uzunluğunu içermektedir. Diğer iki gösterge ise çalışma sürelerinin ne kadar esnek düzenlendiği ile işten çıkarmalara yönelik kıdem tazminatları, ihbar süreleri ve tazminatı gibi “maliyetlerdir” (LFMI,2020:5). Son yayınlanan ve 41 Avrupa ve OECD ülkesinin 2019 verilerini değerlendiren raporu incelediğimizde emek piyasaları en katı 10 ülkeye baktığımızda işsizlik oranları %3.5 ile %16.6 arasında değişmektedir. Daha da ötesi listede emek piyasaları en katı olan 5 ülkenin (Fransa, Lüksemburg Meksika, Portekiz ve Kore) işsizlik oranı ortalaması 5,6 iken en esnek ilk 5 ülkenin (ABD, Japonya, Yeni Zelanda, İngiltere, Kanada) ortalaması ise 4,1’dir (LFMI,2020:7; OECD,2020). Esneklik indeksinin bu iki ucunda yer alan ülke grupları arasındaki işsizlik oranı farkının oldukça düşük olması, emek piyasalarının “katılığı”nın işsizliğin temel nedeni olduğu söylemini argümentsiz bırakmaktadır. Öte yandan Başköy ve Kılıçarslan’ın (2017:1537) vurguladığı gibi esneklik uygulamaları, “işçilerin karşılığı ödenememiş emek-zamanının bir ürünü olan artık değer oranının artmasına” ve işçilerin bölüşümden aldığı payın azalmasına neden olmaktadır. Özellikle kriz dönemlerinde artan daha fazla esneklik talebi ile birlikte bölüşüm çelişkileri daha da derinleşmekte ve reel ücret kazanımlarındaki azalmalara karşılık sermayenin kar oranlarının yükseldiği görülmektedir (Tunçcan Ongan, 2004:132).

Türkiye’de de bu esneklik söylemini sermaye gruplarının açıklamaları, raporları ve hükümetlerin istihdama yönelik politika belgelerinde³ görmekteyiz. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ve Türkiye Sanayicileri ve İş Adamları Derneği’nin (TÜSİAD) ortak yayınlamış olduğu görüşlerde, “çağdaş dünyada esnek çalışma yöntemleri, istihdam artışının vazgeçilmez faktörü” olduğu ileri sürülmekte ve AB’nin güvenceli esneklik yaklaşımının benimsendiği ifade edilmektedir⁴. Bu görüşlerin en güncel hali ise TİSK Başkanı’nın 31.10.2019’da yaptığı basın açıklamasında bulunabilir. “İşsizlikle etkin mücadele için esnek çalışma şart” başlığıyla yapılan açıklamada, Türkiye’nin yukarıda bahsi geçen esneklik indeksinde sondan altıncı olduğu belirtilerek esnek çalışma uygulamalarının yaygınlaştırılması gerektiği vurgulanmaktadır⁵. Açıklamada TİSK’in önerileri ise deneme sürelerinin bireysel iş sözleşmeleri ile 6 ay, toplu iş sözleşmeleri ile en az 12 ay olarak düzenlenebilmesi; çağrı üzerine çalışmada, asgari 20 saatlik çalışma süresi gibi uygulamayı zorlaştıran kriterlerin hafifletilmesi; özel istihdam büroları aracılığıyla kurulan ödünç iş ilişkisi uygulamasındaki süre ve konu sınırlamalarının kaldırılması olarak özetlenebilir (TİSK, 2019)⁶.

Esneklik söyleminin çalışmamız için en önemli iddiası ise çalışma hayatında esneklik uygulamalarının yaygınlaştırılmasının özellikle gençler ve kadınların istihdama geçişini kolaylaştırması ve genç işsizliği düşürme potansiyelidir. Örneğin On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) İşgücü Piyasası ve Genç İstihdamı Özel İhtisas Komisyonu Raporu (2018:75) özellikle kadın ve genç işgücünün istihdamının artırılması için kısmi süreli çalışma, geçici iş

---

³Daha detaylı bir analiz için istihdama yönelik bu politika belgelerinin (Kalkınma Planları, Ulusal İstihdam Stratejisi, Sanayi Strateji Belgesi) değerlendirilmelerini de içeren Müftüoğlu ve Koşar (2014)’ın derlediği Türkiye’de Esnek Çalışma adlı eser incelenebilir.

⁴Güvenceli Esneklik, emek piyasalarında esneklik uygulamalarının artırılması ve bununla birlikte esnek çalışanları koruyucu düzenlemelerle esneklik ile güvence arasında bir dengenin kurulabileceğini ileri süren bir yaklaşımdır. Ulukan (2014)’de bu yaklaşımın eleştirel bir değerlendirmesi yapıldığı için burada sadece Toksöz’ün (2011:40-41) Ulusal İstihdam Stratejisinde de benimsenen güvenceli esneklik yaklaşımındaki “güvence”yi ironik bulduğu değerlendirmesine katıldığımı belirtmeliyim: “Esnek çalışmayla hedeflenen, işverenlerin işgücü ihtiyacını karşılamak için işçiyi istediği zaman işe alması, istediği süre çalıştırması ve istediği zaman işten çıkartmasının koşullarının yaratılmasıdır. Esnek çalışma biçimlerinin sosyal güvence kapsamına alınmasıyla, iş güvencesinin yerini istihdam güvencesinin alacağı öne sürülmektedir. Kişinin belirli süreli işi bittiğinde, sözleşmenin yeniden uzatılıp uzatılmayacağı veya yeni bir iş bulup bulamayacağı konusunda endişe taşıdığı, sürekli işyeri değiştirmek durumunda kaldığı, çalıştığı sürelerin işsizlik sigortasına hak kazanmaya yetmediği koşullarda güvenceden söz edilmesi ironiktir”.

⁵Türkiye’nin “katı” bir emek piyasasına sahip olduğu söylemine yönelik aksi görüş için: Onaran (2004); Tangian (2008); Güler-Müftüoğlu, (2014); Güler (2015)

⁶Çalışmanın sınırlılıkları nedeniyle Türkiye emek piyasalarında esnek çalışmanın yaygınlaşması ve güvencesizleşme süreçleri ele alınmayacaktır. Bu konuda kapsamlı çalışmalar için bkz: Göztepe (2012); Kutlu (2012); Savul (2012); Özveri (2012); Hacısalihoğlu (2014;2018)

ilişkisi, uzaktan çalışma gibi esnek çalışma modellerin daha etkin hale getirilmesini önermektedir. Bundan sonraki kısımda bu iddia değerlendirilecektir.

3. Türkiye’de Genç İşsizliğin Genel Görünümü

Türkiye’de genç işsizliğinin son yirmi yıllık süreçteki seyrine baktığımızda ilk dikkat çeken nokta 15 yaş ve üzeri toplam işsizlik oranlarıyla aralarındaki yaklaşık iki katlık farktır. 2019 yılında 15 yaş ve üzeri toplam işsizlik oranı %13,7 iken aynı yıl 15-24 yaş işsizlik oranı %25,4 olarak gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle her dört gençten biri işsizdir. Türkiye’de genç işsizliği 2019 yılında %25,4’lük oran ile Cumhuriyet tarihinin yıllık bazda en yüksek seviyesine ulaşarak, 2008-2009 krizinin etkisiyle 2009 yılında ulaştığı %25,3’lük oranı aşmıştır. Tablo 1’deki veriler incelendiğinde özellikle son 3 yıldaki genç işsizlikteki hızlı yükseliş eğiliminin 2020 Mart ayı ile başlayan Covid-19 (Koronavirüs) salgını etkileri hesaba katıldığında artarak devam edeceği öngörülebilir⁷.

Tablo 1. 15+ ve 15-24 yaş İşsizlik ve İstihdam Oranları (%)

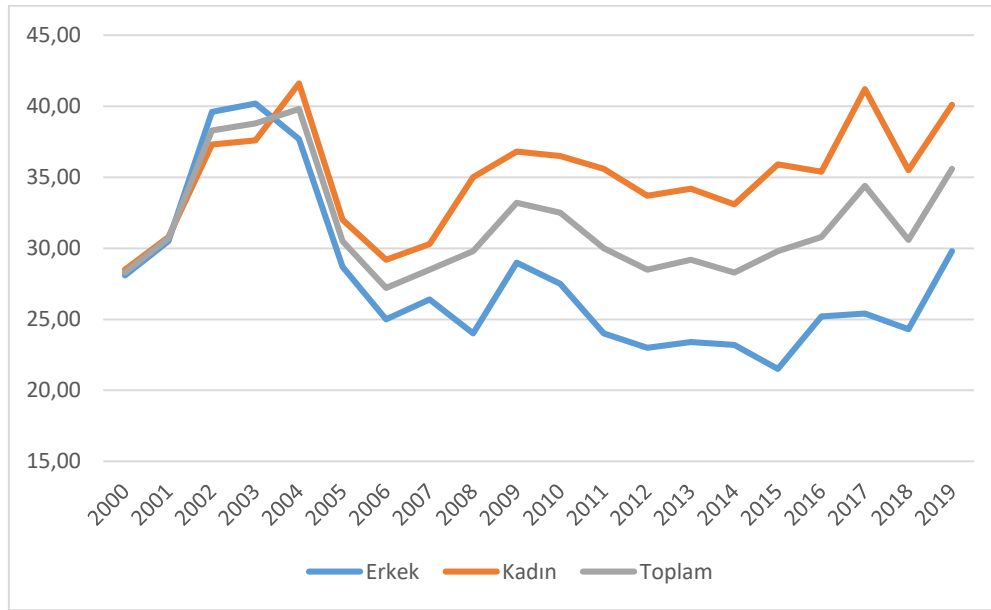
Yıllar	15+ İşsizlik Oranı			15-24 İşsizlik Oranı			15-24 İstihdam Oranı		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
2000	6,6	6,3	6,5	13,7	11,9	13,1	49,7	24,8	37,0
2001	8,7	7,5	8,4	17,2	14,4	16,2	46,7	24,4	35,3
2002	10,7	9,4	10,3	20,3	17,1	19,2	42,4	24,1	33,0
2003	10,7	10,1	10,5	21,4	18,9	20,5	39,7	21,7	30,5
2004	10,8	11,0	10,8	20,5	20,7	20,6	40,8	19,8	30,0
2005	10,5	11,2	10,6	19,5	20,5	19,9	41,6	19,4	30,2
2006	9,9	11,1	10,2	18,3	20,6	19,1	41,8	19,3	30,3
2007	10,0	11,0	10,3	19,6	20,8	20,0	41,5	19,3	30,2
2008	10,7	11,6	11,0	20,1	21,2	20,5	41,3	19,8	30,3
2009	13,9	14,3	14,0	25,4	25,0	25,3	39,0	19,3	28,9
2010	11,4	13,0	11,9	21,0	23,0	21,7	40,2	20,3	30,0
2011	9,2	11,3	9,8	17,1	20,7	18,4	43,4	21,2	32,1
2012	8,5	10,8	9,2	16,3	19,9	17,5	42,5	20,7	31,5
2013	8,7	11,9	9,7	17,0	21,9	18,7	43,1	21,5	32,2
2014	9,0	11,9	9,9	16,6	20,4	17,9	45,0	22,0	33,5
2015	9,2	12,6	10,3	16,5	22,2	18,5	45,2	23,2	34,2
2016	9,6	13,7	10,9	17,4	23,7	19,6	44,8	23,2	34,1
2017	9,4	14,1	10,9	17,8	26,1	20,8	45,4	23,0	34,3
2018	9,5	13,9	11,0	17,6	25,3	20,3	46,4	23,4	35,0
2019	12,4	16,5	13,7	22,5	30,6	25,4	43,4	22,6	33,1

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

⁷ Covid-19 Salgınının istihdama etkileri için Devrimci İşçi Sendikaları Araştırma Dairesinin 11 Mayıs 2020 tarihinde yayınladığı “İşsizlik ve İstihdamın Görünümü Raporu incelenebilir DİSK-AR (2020).

Türkiye’de genç işsizliğine yönelik vurgulanması gereken bir diğer nokta cinsiyet eşitsizliğidir. Sayıları bir milyonu aşan genç işsizlerin önemli bir bölümünü genç kadınlar oluşturmaktadır. 15-24 yaş kadınlarda 2000 yılında %11,9 olan işsizlik oranı 2019 yılında %30,6’ya ulaşmıştır. Bu oran OECD 2019 yılı OECD ortalamasının (%11) yaklaşık üç katıdır. Benzer bir eşitsizlik istihdam oranlarında da görülmektedir. Buna göre genç erkeklerin %43,4’ü istihdam edilirken bu oran genç kadınlarda %22,6 ya gerilemektedir. Bu veriler Türkiye’de işsizlikten en çok etkilenen grubun genç kadınlar olduğunu ortaya koymaktadır.

Grafik 1. Yükseköğretim Mezunu Gençlerde İşsizlik Oranları (%) 2000-2019

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri verilerinden derlenmiştir.

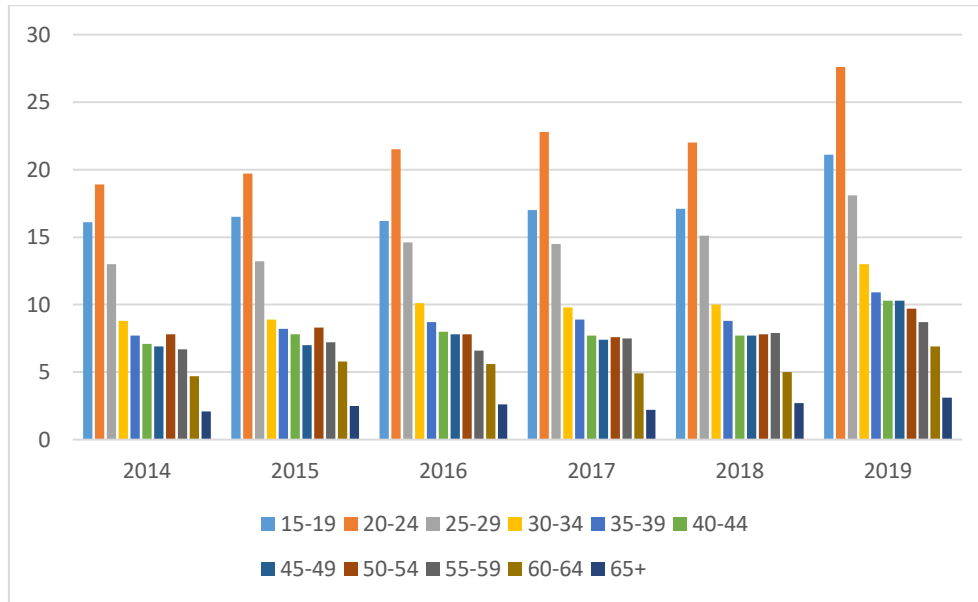
Türkiye’de genç işsizliğinin bir başka önemli özelliği ise yüksek eğitilmiş gençlerin işsizlik oranlarındaki yüksekliktir. Yüksekokul, üniversite, yüksek lisans veya doktora mezunu gençler içerisinde işsizlik oranı 2019 yılında %35,6’ya ulaşmıştır. Bu oran genç kadınlarda %40 genç erkeklerde ise %30’dur. Bu durum yükseköğrenimin yaygın görüşün aksine gençlerde işsizliği azaltıcı ya da önleyici rolünün sorgulanmasına yol açmaktadır. “Her ile bir üniversite politikası” ile artan “akademik enflasyon” üniversite diplomasının reel değerini düşürmekte ve yükseköğrenim mezunu gençlerde işsizliğin artmasına yol açmaktadır (Yalçıntaş ve Akkaya 2019a,b)⁸.

⁸ Yalçıntaş ve Akkaya (2019b), akademik enflasyonu, “iş piyasası reel anlamda büyümüyorken, yani akademisyenler ve mezunlar için yeni ve daha iyi iş imkânları yaratılmıyorken, yeni açılan üniversitelerin, başta diplomaların reel değerinin düşmesi olmak üzere, bir dizi olumsuz etkiye yol açması” olarak tanımlamaktadır. Yalçıntaş ve Akkaya’ya (2019b:791) göre “üniversite diploması gerektiren işlere yönelik toplam talep, bir ekonominin üniversite diploması gerektiren işleri yaratma kapasitesinden büyükse ve aradaki fark uzun bir süre

Diplomalı işsizlerdeki bu artışın yanı sıra ne eğitimde ne istihdamda olan 15-24 yaş arası gençler de 2019 yılında üç milyonu geçerek %26’lık orana ulaşmış durumdadır. Ne eğitimde ne istihdamda olan gençlerin içinde yüksek öğretim mezunu olanlar %36,2 ile okur yazar olmayanlardan sonra en yüksek grubu oluşturmaktadır (TÜİK, 2020). Türkiye OECD ülkeleri arasında ne eğitimde ne istihdamda olan gençler açısından en yüksek orana sahip ülke konumundadır (OECD, 2020b). Bu grubu cinsiyete göre değerlendirdiğimizde ise genç kadınlar %41 gibi oldukça yüksek bir orana ulaşmaktadır. Ne eğitimde ne istihdamda olan gençlerin oranının yüksekliği eğitimden istihdama geçişin genç işsizliğindeki en önemli sorun olduğunu işaret etmektedir.

Grafik 2. Yaş Gruplarına Göre İşsizlik Oranları (%) 2014-2019

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yaş gruplarına göre işsizlik oranlarında 20-24 yaş gençler en yüksek grubu oluşturuyor. 2000 yılında 20-24 yaş işsizlik oranı %14,8 iken 2019 yılında bu oran neredeyse ikiye katlanarak %27,6 ya ulaşmış durumda. İşsizlik oranlarında en yüksek oranı oluşturan 20-24 yaş grubu gençleri 15-19 yaş grubu gençler takip ediyor. Kimi araştırmalarda genç kategorisine dahil edilen 25-29 yaş grubu ise en yüksek işsizlik oranına sahip üçüncü gruptur. Dolayısıyla bir bütün olarak ele aldığımızda 30 yaşın altındakilerin işsizlik sorunu diğer tüm yaş gruplarına göre daha çok öne çıkmaktadır. Ancak 20-24 yaş arası gençlerin yüksek işsizlik oranı özellikle son yıllarda sayıları gittikçe artan diplomalı işsizler olarak anılan yükseköğrenim

boyunca kapatılmadan kalıyor ya da büyüyorsa, o ekonomide akademik enflasyon ve akademik enflasyona bağlı “diplomalı işsizlik” ya da “genç işsizlik” ortaya çıkmaktadır.” Konuyla ilgili ayrıca: Yalçıntaş (2017);

mezunlarındaki işsizlik olgusunu Türkiye emek çalışmalarının en önemli konusu haline getirmektedir. Bu açıdan esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaştırılmasının gençler için özellikle de yüksek öğrenim mezunu gençler için bir çözüm olup olmadığı sorusu önem kazanmaktadır.

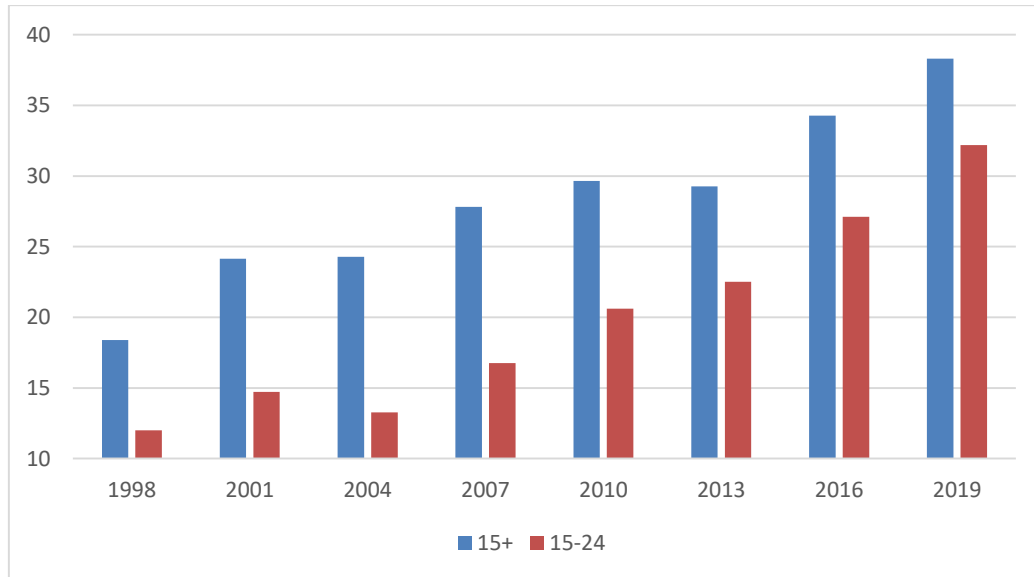
4. Esnek Çalışma Gençler İçin Çözüm mü?

Ana-akım neoliberal yaklaşımın esnek, standart dışı çalışma biçimlerinin özellikle de gençler için daha yaygın olan geçici ve özel istihdam bürosuna bağlı çalışmanın gençlere yeni istihdam olanakları sunduğu ve onlara emek piyasasında eksik oldukları tecrübeyi kazandırmasıyla da kalıcı (ve güvenceli) işlere geçişte köprü görevi gördüğü iddiasını önceki bölümlerde aktarılmıştı. Adgovich (2015:7) 1980-2009 yılları arası 31 Avrupa ve OECD ülkelerini istatistiksel olarak inceleyen çalışmasında istihdamı koruyucu politikaların ne toplam işsizliği daha da şaşırtıcı olsa da ne de genç işsizliği etkilediğine dair bir bağlantı olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Dolayısıyla katı ya da esnek düzenlemelerin genç işsizliğini doğrudan etkileyici bir gücü bulunmamaktadır. Daha iddialı bir görüş ise 1992-2012 arası AB'nin işgücü istatistikleri mikro datası üzerinden gerçekleştirdikleri analiz ile Gebel ve Giesecke (2016) tarafından dile getirilmektedir. Gebel ve Giesecke (2016:497) emek piyasalarındaki deregülasyonun ve geçici işlerin yaygınlaşmasının AB ülkelerinde genç işsizliği riskini azaltmadığı gibi gençlerin geçici istihdam oranlarını artırdığı dolayısıyla bu politikaların gençlerin daha güvencesiz istihdam biçimlerinde sıkışması riskini oluşturduğunu ileri sürmektedir. Bu durum geçici işlerde çalışan gençlerin daha fazla işsizlik riski ile karşılaşmasına da yol açmaktadır (Giesecke and Groß, 2003:172).

Güvencesiz çalışmanın gençler için eğitimden tipik istihdam biçimlerine geçiş için bir “sıçrama taşı” görevi gördüğü iddiasının aksine özellikle işçi sınıfından olan gençler için kendilerini içinden kurtaramayacakları bir tuzak haline gelmektedir (Watson, 2013:21; Lopes ve Dewan, 2014:37; Carmo vd., 2014:342). Sonuçta gençlerin düşük nitelikli bir iş aracılığıyla emek piyasalarına girişi o andaki işsizliği bertaraf edebilse de sonrasında daha yüksek işsizlik riski ya da yeniden daha düşük nitelikli işlerde yeniden ancak şans bulabilmesine yol açmaktadır (Schrer, 2004:387). Bir çok çalışma (Kalleberg vd. 2000; Booth vd. 2002; Sissons 2011; Shildrick vd. 2012; Devins vd., 2014) de düşük ücretli düşük nitelikli işlerin gençlere gelecekte daha iyi istihdam koşulları için bir sıçrama taşı görevi görmediği ve bu tür düşük ücretli, güvencesiz işler ile işsizlik arasında gidiş gelişlerin orta yaşlarda da devam ettiği konusunda uyarılmaktadır.

Gençler ve yetişkinler (25 ve üstü yaş) için çalışan yoksulluğu oranlarına ilişkin verilerin analizi, dünyanın tüm bölgelerinde genç işçilerin kendilerini yetişkin işçilere göre daha yüksek oranlarda aşırı yoksulluk içinde bulduklarını göstermektedir. Aslında, dünyanın genç çalışan yoksulluğu oranı, %7 olan yetişkin çalışan yoksulluğu oranına kıyasla 2018'de yüzde 14'e yakındır (ILO,2019:11). Başka bir deyişle, bir işi olan gençlerin, istihdam edilen yetişkinlerden neredeyse iki kat daha yoksul olması, gençler için “nasıl bir istihdam” sorusunu sormamıza yol açmaktadır. 24 Avrupa⁹ ülkesini incelediği çalışmasında van Lancker (2012:89) özellikle genç geçici çalışanların daha fazla yüksek çalışan yoksulluğu riski içinde olduğunu ve bu nedenle düzgün bir yaşam kurmalarının gittikçe zorlaştığı sonucuna ulaşmıştır.

Grafik 3. İşsizlik nedeni olarak “Geçici bir işte çalışıyordum, iş bitti”

Kaynak: TÜİK, Hane halkı işgücü istatistikleri, 2020

Peki Türkiye’de geçici çalışma ile işsizlik arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır? TÜİK Hane halkı İşgücü İstatistiklerinde işsizlik nedenlerine baktığımızda geçici/kısmi süreli bir işte çalıştığı için işin bitmesi/süresi dolması nedeniyle işsiz kalanların oranı son 20 yıllık süreçte dikkat çekici bir hızla artmaktadır. Grafik 3’te işsizler içinde 15 yaş ve yukarı nüfus ile genç nüfusun geçici işler nedeniyle işsizlik oranları gösterilmektedir. Buna göre 15-24 yaş grubu işsizlerin 1998 yılında yalnızca %12’si geçici işte çalıştığı için işsiz kalırken bu oran hızla

⁹ Yüksek genç işsizliği oranlarının görüldüğü Güney Avrupa ülkelerini içeren diğer çalışmalar istihdamı koruyucu düzenlemelerin esnetilmesi ve emek piyasalarında deregülasyonla birlikte özellikle gençlerde kısmi süreli sözleşme ile çalışma, özel istihdam bürosuna bağlı çalışma, geçici çalışma gibi a-tipik, esnek istihdam biçimlerinin yaygınlaştığına ancak genç işsizliği oranlarında kayda değer bir azalmanın yaşanmadığına işaret etmektedir. Özellikle Fransa, Portekiz, İtalya ve İspanya ülke değerlendirmelerinin bir arada bulunabileceği kapsamlı bir derleme için bkz. Dolado (2015).

artarak 2019 yılında %32,2'ye ulaşmış ve 15 yaş ve üzeri toplam işsizler ile aralarındaki fark hızla kapanmıştır. Başka bir ifade ile yirmi yıl önce yaklaşık olarak her 10 işsiz gençten biri geçici bir iş nedeniyle işsizken bugün her üç gençten biri bu nedenden ötürü işsiz kalmaktadır. Bu da geçici işlerin zamanla işsizliğin temel nedenlerinden biri haline geldiğini göstermektedir (Ulukan, 2014:82). Özmen Yılmaz'ın (2019:209) vurguladığı gibi cinsiyete dayalı işbölümü ve hakim patriarkal yapı nedeniyle daha çok kadınların a-tipik ve geçici işlerde kendilerine istihdam olanakları bulabilmesi onların geçici işler nedeniyle işsiz kalmalarını da son yıllarda hızlandırmaktadır. 2014 yılında 15-24 yaş arası 53 bin genç kadın geçici işler nedeniyle işsiz kalmışken 2019 yılında bu sayı %147 artarak 131 bine yükselmiştir. Aynı yıllar arasında genç erkeklerde ise bu artış oranı %75'tir. Genç kadınların işsizlik riskinin daha çok olmasının yanı sıra, geçici ve kısmi zamanlı işler üzerinden emek piyasalarına girmeleri mevcut patriarkal yapı nedeniyle “ev ve aile sorumluluklarının” onların ömürleri boyunca bu tür işlerde sıkışıp kalmasına yol açmaktadır (Toksöz;2011:49). Bu da onları daha güvencesiz ve daha yoksul kılmaktadır (Karadeniz, 2011:120).

Geçici işlerin yaygınlaşması ve işsizlik nedeni olarak ilk sıraya yükselmesinin yanı sıra bu tür güvencesiz işlerde çalışan gençlerin yoksulluk riskine daha çok maruz kalmasına da yol açmaktadır. DİSK-AR'ın (2017) Türkiye'deki işçilerin çalışma ve yaşam koşulları ile kanaat, deneyim ve tutumlarını araştıran alan çalışması¹⁰ geçici işçilerin en düşük ücret gruplarından birini oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan yaş gruplarına göre düzensiz işlerde (geçici, taşeron, özel istihdam bürosuna bağlı kiralık işçi) çalışanlar Avrupa'da olduğu gibi (Wynn, 2013:53 ve Barbieri,2009:625) Türkiye'de de 15-24 yaş arası (%34) gençlerdir (DİSK-AR, 2020:51-52)¹¹. Erikli (2016:299) istihdamda yer almanın yoksulluktan kurtulmaya yetmediği ve Türkiye'de istihdam edilen gençlerin üçte ikisinin yoksulluk sınırının altında yaşadığını ileri sürmektedir. Bu da herhangi bir işin işsizlikten daha iyi olmadığı ve işin niteliğinin çalışan yoksulluğu¹² ile doğrudan bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Gençlerin karşı karşıya olduğu emek piyasası güvencesiz işler ile işsizlik arasında gidip gelen bir sarkaca benzetilebilir. Bu yönüyle genç işsiz ve/veya düzensiz işlerde çalışanlar Marx'ın (2007:612) nispi artı-nüfusun üçüncü kategorisi olarak belirttiği “bir işte çalışmalarını son derece düzensizlik

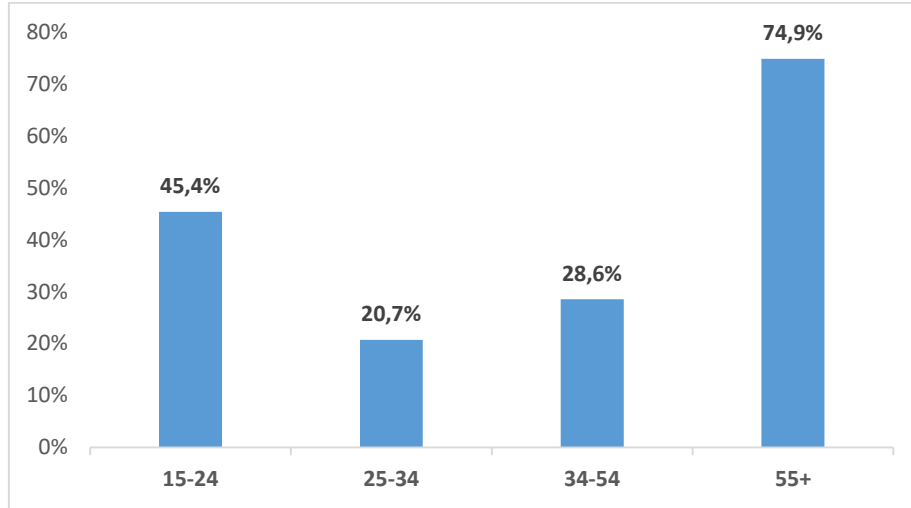
¹⁰ Doç.Dr. Aziz Çelik ve Doç.Dr. Hakan Koçak koordinatörlüğünde yapılan ve Türkiye'deki işçi sınıfı görünümü açısından en güncel ve en kapsamlı araştırma olan bu çalışma Türkiye genelinde 15 yaş ve üzeri ücretli çalışan 2000 kişi ile gerçekleştirilmiştir.

¹¹ Özel istihdam bürolarına bağlı kiralık/geçici işçilikle ilgili daha ileri bir okuma için: Cığerci-Ulukan (2014) ve Kutlu (2010).

¹² Çalışan yoksulluğu ile ilgili kapsamlı bir çalışma için ayrıca bkz: Erdoğan ve Kutlu (2017).

gösteren ve böylece sermayeye her an el altında bulunan bitip tükenmez bir emek gücü deposu” olan durgun artı-nüfusa dahildirler.¹³

Grafik 4. Yaş Gruplarına Göre Kayıtdışı İstihdam Oranları (2019)

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistiklerinden derlenmiştir.

Türkiye’de 2019 yılında tarım dışında istihdam edilen gençlerin sektörel dağılımına baktığımızda ilk üç sırada imalat sanayi (%26,1), toptan perakende ve ticaret (%22,5) konaklama ve yiyecek hizmetleri (%12,5) gelmektedir (TÜİK, 2020). İstihdam edilen gençlerin %61’i bu üç sektörde yer almaktadır. Yentürk ve Başlevent (2007:39; 2008) de gençlerin özellikle dokuma-giyim ve diğer imalat sanayi ile otel ve lokanta sektöründe yoğun olarak istihdam edildiğini ve bu sektörlerde geçici ve mevsimlik çalışmanın yoğun olduğunu, ücretlerin görece daha düşük, kayıt dışılığın yaygın görüldüğünü vurgulamaktadır. Gerçekten de kayıt dışı çalışma oranı 15-24 yaş grubundaki oldukça yüksektir. Neredeyse her iki gençten biri kayıt dışı çalışmaktadır. Öte yandan gençler güvencesiz çalışma koşullarının yaygın olduğu 10 kişiden daha az çalışanlı işyerlerinde daha yoğun olarak istihdam edilmektedir. Örneğin toptan perakende ve ticaret sektöründe istihdam edilen gençlerin %76’sı 10 kişiden az çalışanlı işyerlerinde çalışmaktadır. Yine 2019 yılı verilerine göre çalışan tüm gençlerin yarısından fazlası (%56) 10 kişiden az çalışanlı işyerlerinde çalışmakta iken, 50 ve üzeri çalışanlı işyerlerinde istihdam edilen gençlerin oranı ise yalnızca %22’dir.

Gençlerin daha çok güvencesiz ve geçici işlerde istihdam olanağı bulunduğu, Türkiye’de gençlerin özellikle de yüksek öğretim mezunu gençlerin çalışma koşullarını inceleyen ampirik

¹³ Genç işsizliğini Marx’ın nispi artı nüfus kavramı üzerinden ele alan bir çalışma için McBride (2004). Türkiye üzerine bir çalışma için ayrıca: Oğuz (2016).

çalışmalar (Bora vd., 2011; Yücesan Özdemir,2014; Yılmaz, 2016; Kahraman ve Kahraman,2016; Özkaplan vd. 2017; Kiraz ve Kurul, 2018; Bulut ve Kaya-Hayatsever, 2018; Bakır ve Eroğlu, 2019) tarafından da desteklemektedir. Tüm bu çalışmalar gençlerin eğitimleri ile bağdaşmayan, eksik istihdam koşullarında, geçici ve düşük ücretli işlerde güvencesiz çalışma koşullarında gönülsüz olarak çalıştığını göstermektedir. Bu güvencesizlik koşulları ve pratikleri yükseköğretimden yeni mezun veya mezun olma sürecindeki gençlerde gelecek kaygısını da artırmakta (Ersoy-Kart ve Erdost, 2008; Mütevellioğlu vd.,2010; Demir ve Taşkıran, 2018), çalışma hayatındaki güvencesizlik topyekûn bir yaşam güvencesizliğine dönüşmektedir.

5. Sonuç Yerine

Bu çalışmada daha fazla esnek çalışma biçimlerinin artmasıyla genç işsizliğinin azalacağına dayanan neoliberal söylem OECD ve AB ülke örnekleri ve Türkiye’deki işgücü verileri üzerinden tartışılmıştır. Öncelikle gençlerin daha güvenceli olan düzenli ve standart istihdam biçimlerine geçişi için esnek, geçici işlerin bir sıçrama tahtası görevi gördüğü savı gerçeği yansıtmamaktadır. Birçok ülke örneğinde özellikle işçi sınıfı kökenli hanelerdeki gençler için geçici, güvencesiz işler belirsizlik dolu bir çıkmaz sokağa dönüşebiliyor. Bunun yanı sıra OECD ve AB ülkeleri üzerine yapılan çalışmalarda da esnek çalışma biçimlerinin genç işsizliğini düşürdüğüne yönelik net bir bulgu bulunmamaktadır. Türkiye’de de işsizlik sebebi olarak geçici/kısmi süreli işin sona ermesiyle işsiz kalan gençlerin oranı son yıllarda hızla yükselmiş bir bakıma geçici işler genç işsizliğin çaresi olması bir yana sebebi haline gelmiştir. Bir esnek çalışma biçimi olarak geçici işlerin yaygınlaşması işsizlik üzerine pozitif bir etkisi olmadığı gibi gençler arasında çalışan yoksulluğunu da artırmaktadır. Türkiye emek piyasalarının bir başka özelliği olan kayıt dışı çalışmanın gençler arasında en yaygın görülen çalışma biçimi olması bu yoksulluğu daha da şiddetlendirmektedir. Türkiye’de gerek genç işsizliği gerekse de güvencesiz işlerde çalışmanın yaygınlığı cinsiyete göre çok çarpıcı biçimde farklılaşmaktadır. Patriarkal yapı nedeniyle genç kadınlar daha çok işsizlik ile karşılaşırken, genç erkeklere oranla daha büyük oranda esnek istihdam koşullarında çalışmaktadır. Bu da genç kadınları daha güvencesiz ve daha yoksul bir gelecekle karşı karşıya bırakmaktadır. Öte yandan tüm bunlara yükseköğrenim mezunu işsiz gençlerde görülen işsizlik artışını da eklediğimizde sermaye birikimi için gerekli gençlerden oluşan eğitilmiş, esnek, ucuz bir yedek emek ordusu gittikçe büyümektedir.

Kaynakça

- Avdagic, S., 2015. Does deregulation work? Reassessing the unemployment effects of employment protection. *British Journal of Industrial Relations*, 53, 6–26.
- Baker, D., Glyn, A., Howell, D. R. ve Schmitt, J., 2005. Labor Market Institutions and Unemployment: A Critical Assessment of the Cross-country Evidence,” in: D. R. Howell (ed) *Fighting Unemployment*, Oxford: Oxford University Press, 72–118.
- Bakır, H. ve Eroğlu, E., 2019. Esnek ve Güvencesiz Çalışma Bağlamında Türkiye’de Araştırma Görevlisi Olmak, *Çalışma ve Toplum*, 60 (1), 155-178.
- Barbieri, P. 2009. Flexible employment and inequality in Europe. *European Sociological Review*, 25(6), 621-628.
- Başköy, H., ve Kılıçaslan, Y., 2017. Esnek işgücü piyasası politikalarının ücret ve kâr üzerine etkisi: Bir karşılaştırmalı ülke analizi. *Çalışma ve Toplum*, 54(3),1507-1544.
- Booth, A. L., Francesconi, M., ve Frank, J., 2002. Temporary jobs: stepping stones or dead ends?. *The economic journal*, 112(480), 189-213.
- Bora, T. ve Erdoğan, N., 2011. Cüppenin, Kılıcın ve Kalemin Mahcup Yoksulları, Yeni Kapitalizm, Yeni İşsizlik ve Beyaz Yakalılar, içinde: T. Bora, A. Bora, N. Erdoğan ve İ. Üstün (der) *Boşuna Mı okuduk? Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim, 13-44.
- Bulut, G., ve Kaya Hayatsever, E., 2018. AVM'lerde Emek: Sınıf İçi İletişim Ekseninde Bir Değerlendirme. *Emek Araştırma Dergisi*, 9(13), 93-110.
- Ciğerci-Ulukan, N., 2014. İşsizlik Versus Geçici Çalışma: Özel İstihdam Bürolarının Kiralık İşçileri, içinde: Ö. Müftüoğlu ve A. Koşar (der.), *Türkiye’de Esnek Çalışma*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın. 143-157.
- Devins, D., Bickerstaffe, T., Mitchell, B. ve Halliday, S. 2014. Progression in Low-paid, Low-skilled Retail, Catering and Care Jobs, Joseph Rowntree Foundation <http://www.jrf.org.uk/sites/files/jrf/employment-progression-skills-full.pdf> (04 Mayıs 2020).
- DİSK-AR, 2020. İşsizlik ve İstihdamın Genel Görünümü (11 Mayıs 2020), <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2020/05/DISK-AR-May%C4%B1s-2020-Istihdam-Issizlik-Raporu.pdf>. (15 Mayıs 2020).
- Dolado, J. J., 2015. *No country for young people? Youth labour market problems in Europe*. Londra: Centre for Economic Policy Research.

Ulukan U. (2020), “Esnek İstihdam ve Genç İşsizliği: İşsizlik Göstergeleri Üzerinden Bir Tartışma”, *Politik Ekonomik Kuram*, Cilt 4(1)

- Erdoğdu, S. ve Kutlu, D., 2017. Çalışan Yoksulluğu: Türkiye İçin Sosyal Politikalar Bağlamında Bir Değerlendirme. İçinde: A. Makal ve A. Çelik (der), *Zor Zamanlarda Emek Türkiye’de Çalışma Yaşamının Güncel Sorunları*, Ankara: İmge Kitabevi, 65-112.
- Erikli, S., 2016. Genç Yoksulluğunun Temel Belirleyicileri Eğitim ve Düzgün İş, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 283-302.
- Ersoy-Kart, M. ve Erdost, H. E., 2008. Unemployment Worries among Turkish University Students. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 36 (2), 275-288.
- Esping-Andersen, G., 2000. Who is harmed by labour market regulations? Quantitative evidence. In: Esping-Andersen, G. and Regini, M. (Eds.), *Why Deregulate Labour Markets?* Oxford: Oxford University Press, 66–98.
- Fana, M., Guarascio, D., ve Cirillo, V., 2016. Did Italy Need More Labour Flexibility?. *Intereconomics*, 51(2), 79-86.
- Giesecke, J., ve M. Groş., 2003. Temporary Employment: Chance or Risk?. *European Sociological Review* 9(2), 161-177.
- Göztepe, . 2012. Yeni Dönemin Satırbaşları, İçinde: *Güvencesizleştirme: Süreç, Yanılığ, Olanak*. . Göztepe, (der.), Ankara: Nota Bene Yayınları, 15-60.
- Güler-Müftüoğlu, B., 2014. Üretim sürecinin vazgeçilmezi esneklik: Var ve yok ettikleri üzerine bir ereve, İçinde: . Müftüoğlu ve A. Koşar (haz.) *Kapitalist retim ilişkilerinde “yeniden” esneklik: Türkiye’de Esnek Çalışma*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Hacısalihğlu, E., 2014. Türkiye’de İşçi Sınıfı Haritasında Güvencesizlik Deneyimleri. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Hacısalihğlu, E., 2018. Güvencesizlik Döngüsünde Vazgeil(e)meyen Güvence Arayışı: Çalışma, Geçim ve Sosyal Yardım Bağı, İçinde: D. Kutlu (der). *Sosyal Yardım Alanlar, Emek, Geçim, Siyaset ve Toplumsal Cinsiyet rntleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 77-101.
- Howell, D. R., Baker, D., Glyn, A. ve Schmitt, J., 2007. Are Protective Labor Market Institutions at the Root of Unemployment? A Critical Review of the Evidence, *Capitalism and Society* 2(1), 1–71.
- ILO 2019, Spotlight on Work Statistics- The Working Poor, https://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/publications/WCMS_696387/lang-en/index.htm. (12 Nisan 2020).

- Ulukan U. (2020), "Esnek İstihdam ve Genç İşsizliği: İşsizlik Göstergeleri Üzerinden Bir Tartışma", *Politik Ekonomik Kuram*, Cilt 4(1)
- Kalleberg, A. L., 2000. Nonstandard employment relations: Part-time, temporary and contract work. *Annual review of sociology*, 26(1), 341-365.
- Kiraz, Z. ve Kurul, N., 2018. Türkiye’de Öğretmen İşsizliği ve Ataması Yapılmayan Öğretmenler Hareketi, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 270- 302.
- Kutlu, D., 2010. Geçici Çalışmanın Süreklileşmesi ve Güvencesizleşme: Özel İstihdam Bürolarının Değişen Rolü, *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 41-47.
- Kutlu, D., 2012. Türkiye İşgücü Piyasasında Güncel Gelişmeler ve Güvencesizleşme Örüntüleri, İçinde: Ö. Göztepe (der) *Güvencesizleştirme: Süreç, Yanılgı, Olanak*, Ankara: NotaBene Yayınları, 61-116
- Layard, R., Stephen N. ve Richard J., 1991. *Unemployment: Macroeconomic Performance and the Labour Market*, Oxford: Oxford University Press.
- Layard, R., Stephen N. ve Richard J., 1994. *The Unemployment Crisis*, Oxford: Oxford University Press.
- Marx, K., 2007. *Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili. Cilt I*, 8. Baskı. Çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Mcbride, S., 2004. Towards perfect flexibility: Youth as an Industrial Reserve Army for the New Economy, in: Stanford, J., & Vosko, L. F. (eds) *Challenging the Market: The struggle to regulate work and income*. McGill-Queen's Press-MQUP. 205-226.
- Miguel Carmo, R., Cantante, F., ve de Almeida Alves, N., 2014. Time projections: Youth and precarious employment. *Time & Society*, 23(3), 337-357.
- Nickell, S., Nunziata, L. and Ochel, W., 2005. Unemployment in the OECD Since the 1960s. What do We Know?, *Economic Journal* 115 (1), 1–27.
- OECD, 1994. The OECD Jobs Study. Facts, Analysis, Strategies, Paris: OECD Publications.
- OECD, 2020a. Youth unemployment rate (indicator). (16 Mayıs 2020)
- OECD, 2020b. Youth not in employment, education or training (NEET) (indicator). (17 Mayıs 2020)
- Oğuz, S., 2016. İşgücü İstatistiklerinden Yedek İşgücü Ordusuna Nüfusu Yeniden Sınıflandırmak. *Mülkiye Dergisi* , 40 (4) , 31-68
- Onaran, Ö., 2004. Emek Piyasasına Dayalı Yapısal Uyum: Katılık Miti. İçinde: N Balkan ve S Savran (haz.), *Neoliberalizmin Tahribatı Türkiye’de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet*. İstanbul: Metis Yayınları, 211-233.

Ulukan U. (2020), "Esnek İstihdam ve Genç İşsizliği: İşsizlik Göstergeleri Üzerinden Bir Tartışma", *Politik Ekonomik Kuram*, Cilt 4(1)

Özkaplan, N., Öztan, E. ve Ruben E., 2017. *AVM'lerin Yorgun Gençleri: Tezgahtarlıktan Satış Elemanlığına Emegün Dönüşümü*, İstanbul: SAV Yayınları.

Özmen-Yılmaz, D., 2019. Female Labor In The Neoliberal Era: The Case Of Turkey, içinde: M. Meciar, K. Gökten, ve A.A. Eren, A.A. (eds) *Economic and Business Issues in Retrospect & Prospect*, London: Ijopec Pub.

Savul, G., 2012. Standart Dışının Standartlaşması: Güvencesiz İstihdam. İçinde: Ö. Göztepe (der) *Güvencesizleştirme: Süreç, Yanılgı, Olanak*, Ankara: NotaBene Yayınları, 117-143.

Scherer, S., 2004. Stepping-Stones or Traps? *Work, Employment and Society*, 18(2), 369–394.

Shildrick, T., MacDonald, R., Webster, C. ve Garthwaite, K., 2012. *Poverty and Exclusion: Life in low-pay, no-pay Britain*. Bristol: The Policy Press.

Siebert, H., 1997. Labor market rigidities: At the root of unemployment in Europe, *Journal of Economic Perspectives* 11(3), 37-54.

Sissons, P., 2011. The Hourglass and the Escalator - Labour market change and mobility, [http://www.theworkfoundation.com/DownloadPublication/Report/292_hourglass_escalator120711%20\(2\)%20\(3\).pdf](http://www.theworkfoundation.com/DownloadPublication/Report/292_hourglass_escalator120711%20(2)%20(3).pdf). (18 Nisan 2020).

Strauss, K ve Fudge, J., 2014. Temporary Work, Agencies and Unfree Labour: Insecurity in the New World of Work, İçinde: Fudge, J., ve Strauss, K. (Eds.). *Temporary work, agencies and unfree labour: Insecurity in the new world of work*. Routledge. 1-25

Tangian, A. S., 2008. On the European readiness for flexicurity: empirical evidence with OECD/HBS methodologies and reform proposals. (WSI-Diskussionspapier, 160). Düsseldorf: Wirtschafts- und Sozialwissenschaftliches Institut in der Hans-Böckler-Stiftung. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-219203>. (27 Mart 2020).

TUC, 2010. Flexible with the Truth? Exploring the Relationship between Labour Market Flexibility and Labour Market Performance <https://www.tuc.org.uk/sites/default/files/extras/flexiblewiththetruth.pdf> 72-76 (1 Nisan 2020).

Ulukan, U., 2014. Esneklik ve güvence arasında bir denge mümkün mü? Avrupa ve Türkiye'den güvenceli esneklik pratikleri", İçinde: Ö. Müftüoğlu ve A. Koşar (der.), *Türkiye'de Esnek Çalışma*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 68-87.

Vergeer R. ve Kleinknecht A., 2012. Do Flexible Labor Markets Indeed Reduce Unemployment? A Robustness Check, *Review of Social Economy*, 70 (4), 451-467.

Ulukan U. (2020), “Esnek İstihdam ve Genç İşsizliği: İşsizlik Göstergeleri Üzerinden Bir Tartışma”, *Politik Ekonomik Kuram*, Cilt 4(1)

Watson, I., 2013. Bridges or Traps? Casualisation and Labour Market Transitions in Australia. *Journal of Industrial Relations* 55 (6), 6–37.

Lancker, W.V., 2012. The European World Of Temporary Employment, *European Societies*, 14 (1), 83-111.

Wynn, M., 2013. Power Politics and Precariousness The Regulation of Temporary Agency Work in the European Union. İçinde: Fudge, J., & Strauss, K. (Eds.). *Temporary work, agencies and unfree labour: Insecurity in the new world of work*. Routledge. 48-69

Yalçıntaş, A. ve Akkaya B., 2019a. Diplomalı Aylak Sınıf: Gösterişçi Tüketim Süreci Olarak Türk Yükseköğretim Sistemi, *Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 2 (5), 92-125.

Yalçıntaş, A. ve Akkaya B. 2019b. Türkiye’de Akademik Enflasyon: ‘Her ile Bir Üniversite Politikası’ Sonrasında Türk Yükseköğrenim Sistemi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 74(3), 789-810.

Yalçıntaş, A., 2017. Akademik Enflasyon: Değersizleşen Diplomalar, *İktisat ve Toplum*, 75 (Ocak), 38-42.

Yentürk, N ve Başlevent, C., 2008. Türkiye’de Genç İşsizliği: Etkileyen Faktörler ve Politika Önerileri, İçinde: Y. Kurtaran, G. Nemutlu, N. Yentürk (der) *Türkiye’de Gençlik Çalışması ve Politikaları*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.345-378

Yentürk, N. ve Başlevent, C., 2007. Türkiye’de Genç İşsizliği, Gençlik Çalışmaları Birimi Araştırma Raporu no.2, İstanbul Bilgi Üniversitesi <http://genclik.bilgi.edu.tr/Default.asp?pageID=5>. (19 Mart 2020).

Yılmaz, K. R., 2016. Değişen Mekan, Değişen Sınıfsallıklar: Samsun Kenti Örneğinde AVM’lerde Çalışan Kadın Satış Temsilcileri, *Çalışma ve Toplum*, 48(1), 31-58.

Yücesan-Özdemir, G., 2014. *İnatçı Köstebek*. İstanbul: Yordam.

Türkiye’de Tütün Kontrol Politikaları ve Tütün Tüketimi Üzerine Bir Değerlendirme¹

Sıtkıcan SARAÇOĞLU², Fahriye ÖZTÜRK³

Makale Bilgileri

Makale Geçmişi:

Makalenin Yüklendiği Tarih: 30.04.2020

Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 28.05.2020

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Tütün tüketimi, Tütün kontrolü, Tütün Kontrol Çerçeve Sözleşmesi (TKÇS), MPOWER, Küresel Yetişkin Tütün Araştırması (KYTA), Küresel Gençlik Tütün Araştırması (KGTA).

<https://doi.org/10.30586/pek.730271>

---

¹ Bu çalışma birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında hazırlanmış olduğu doktora tezinden türetilmiştir.

² Arş. Gör. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, sitkican.saracoglu@hbv.edu.tr

³ Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, fahriye.ozturk@hbv.edu.tr

Öz

Tütün tüketiminin sağlık ve ekonomi üzerinde yarattığı olumsuz etkileri bertaraf etmek amacıyla uygulanan tütün kontrol politikalarına dünya genelinde verilen önem, Dünya Bankası (DB) ve Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) liderliğinde yürütülen çalışmalar sayesinde 1990’lı yıllardan itibaren artmıştır. Bu artışta, “Tütün Kontrol Çerçeve Sözleşmesi (TKÇS)” ve “MPOWER” politika paketi önemli rol oynamıştır. Türkiye’de, 1996 yılında 4207 Sayılı Kanun’un ve 2004 yılında TKÇS’nin yürürlüğe girmesi, tütün kontrol politikalarındaki artışı beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, Türkiye’de tütün kontrol politikalarının tarihsel gelişimi ve tütün tüketimine ilişkin bir değerlendirme yapmaktır.

An Evaluation on Tobacco Control Policies and Tobacco Consumption in Turkey

Abstract

The importance given to tobacco control policies implemented in order to eliminate the negative effects of tobacco consumption on health and economy has increased since the 1990s thanks to the studies conducted under the leadership of World Bank (WB) and World Health Organization (WHO). “Tobacco Control Framework Agreement (TCFA)” and “MPOWER” policy package played an important role in this increase. In Turkey, the implementation of Law No. 4207 in 1996 and the implementation of FCTC in 2004 have incremented the tobacco control policies. Accordingly, the aim of this study is to make an assessment of both the historical development of tobacco control policies and tobacco consumption in Turkey.

Keywords: Turkey, Tobacco Consumption, Tobacco Control, Framework Convention of Tobacco Control (FCTC), MPOWER, Global Adult Tobacco Survey (GATS), Global Youth Tobacco Survey (GYTS).

Jel Codes: D00, I12, I18

1. Giriş

Tütün, 1950 öncesine kadar üretiminin yarattığı fırsatlar nedeniyle önemli bir mal konumundayken, söz konusu tarihten sonraki çalışmaların bulgularının tütün tüketiminin ve tütün tüketiminden pasif etkilenimin bireylerin sağlığı üzerinde olumsuz etkilere yol açtığını ortaya koyması tütün kontrol politikası kavramını beraberinde getirmiştir. Tütün tüketiminin sağlık üzerindeki olumsuz etkilerinin yanı sıra ücret kaybına, azalan verimliliğe ve sağlık harcamalarında artışa yol açması tütün kontrol politikalarının uygulanmasını zorunlu kılmaktadır. Devletlerin tütün tüketimine müdahalesi, bir başka deyişle tütün kontrolü, bireylerin tütün tüketimine başlamalarını önleme, tütün tüketen bireylerin bırakmalarını sağlama ve bireylerin tütün tüketiminden pasif etkileniminin önlenmesine yönelik çok aşamalı bir müdahale sürecini işaret etmektedir.

Dünya genelinde tütün kontrolü konusunda, 1990’ların ilk yıllarında tütün üretimini destekleyici tavrından vazgeçerek tütün kontrolünün gerekliliğini işaret eden Dünya Bankası (DB) ve 1995 yılında tütün kontrolü konusunda uluslararası bir çerçeve geliştirmeyi hedefleyen kararlar alan Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) itici güç haline gelmiştir. DSÖ, tarafından 2000’li yıllarda önce “*Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi (Framework Convention of Tobacco Control, TKÇS)*” kabul edilmiş, sonrasında ise TKÇS’ye taraf ülkelere tütün kontrolü açısından rehber niteliğindeki MPOWER politika paketi açıklanmıştır.

Türkiye’de ise 24 Ocak 1980 Kararları sonrasında uluslararası tütün şirketlerinin iç piyasaya girmesiyle artan reklam faaliyetleri, sigara tüketiminde hızlı bir artışa yol açmıştır. Tütün kontrolüne ilişkin politikaların sınırlı olduğu Türkiye’de sigara tüketiminde 1980’li yıllarda yaşanan bu hızlı artış, tütün kontrolüne yönelik girişimlerin artmasına yol açmıştır. Devam eden süreçte, 1996 yılında 4207 Sayılı Kanun’un ve 2004 yılında TKÇS’nin yürürlüğe girmesi, tütün kontrolüne ilişkin uygulamaların artmasına neden olmuştur.

Türkiye’de tütün kontrol politikalarının tarihsel gelişimi ve tütün tüketimi üzerine bir değerlendirme yapmayı amaçlayan bu çalışmanın ikinci bölümünde dünyada tütün kontrol politikalarının tarihsel gelişimi ve üçüncü bölümünde ise Türkiye’de tütün kontrol politikalarının tarihsel gelişimi ele alınmaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümünde Türkiye’de tütün tüketimini, Küresel Yetişkin Tütün Araştırması (KYTA), Küresel Gençlik Tütün Araştırması (KGTA) bulguları yardımıyla incelenmekte; çalışmanın sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yer almaktadır.

2. Dünyada Tütün Kontrol Politikalarının Tarihsel Gelişimi

Tütün üretiminin ülkeler açısından önemli iktisadi kazanımlar yarattığına dair hakim kanı, Wynder ve Graham (1950)’in Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’ni ve Doll ve Hill (1950)’in Birleşik Krallığı ele alan ve tütün tüketiminin bireylerin sağlığı üzerinde olumsuz etkilere yol açtığını ortaya koyan çalışmalarıyla sarsılmaya başlamıştır. Tütün endüstrisinin söz konusu ilişkiyi reddetme çabalarına rağmen, 1962 yılı “*Birleşik Krallık Kraliyet Koleji Raporu (Royal College Report)*” ve 1964 yılı “*ABD Sağlık Bakanlığı Danışman Kurulu Raporu (Surgeon General’s Report)*” sigara tüketimi ile akciğer kanseri arasındaki nedensellik ilişkisini ortaya koymuştur. 1964 yılına ait bu raporun tütün kontrolünün gerekliliğini işaret etmesi sonrasında ABD, sağlık uyarılarının sigara paketleri üzerinde yer almasına ve sigara tüketiminin olumsuz etkileri hakkında halkın bilgilendirilmesine ilişkin uygulamaları yürürlüğe koymuştur. Benzer tütün kontrol politikaları Finlandiya, Norveç ve Singapur’un da aralarında olduğu birçok ülke tarafından hızlı bir şekilde uygulanmaya başlamıştır (Wipfli ve Samet, 2016: 152-153).

1980’li yılların sonunda tütün tüketiminden pasif etkilenimin ölüm ve hastalıklara neden olduğuna dair bulguların elde edilmesiyle birlikte, tütün kontrol politikalarında önemli bir değişim yaşanmıştır. 1986 yılında ABD Sağlık Bakanlığı, Uluslararası Kanser Araştırmaları Ajansı ve ABD Ulusal Bilimler Akademisi’nin tütün tüketiminden pasif etkilenimin akciğer kanserine yol açtığına ilişkin bulguları ortaya koyması, sigara tüketmeyen bireylerin korunmasına yönelik tütün kontrol politikalarının uygulanmaya başlamasını beraberinde getirmiştir (Wipfli ve Samet, 2016: 153).

Bu gelişmelere rağmen, 1990’lı yılların başlarına kadar tütün üretimini destekleyen Dünya Bankası (DB), “*tütün projelerinin küresel refah maliyetinin üretici ülkelere sağlanan kazancı büyük ölçüde aştığı*” gerekçesi ve tütün tüketiminin sağlık üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle bu desteğini 1991 yılında kesmiş ve DB ekonomisti Barnum (1994)’un çalışması paradigma değişikliğini belirgin bir biçimde ortaya koymuştur. Barnum (1994)’a göre, sigara tüketen bireylerin büyük bir kısmının tütünün sağlık üzerindeki olumsuz etkileri hakkında eksik bilgiye sahip olması ve tütünün bağımlılık yaratıcı bir mal olması nedeniyle piyasa mekanizması koşulları işleyemeyecek ve tütün tüketiminin azaltılmasına yönelik bir devlet müdahalesi toplumsal refahı artıracaktır. DB tarafından bu yeni yaklaşım doğrultusunda yürütülen çalışmalar sonrasında, 1999 yılında hükümetlere “*tütün kontrolüne yönelik çabalarını artırmalarını*”, “*tütün kontrolü ile ilgili iktisadi konularda küresel düzeyde bilgi sağlamalarını*” ve “*DSÖ ve paydaşlar ile yakın çalışmalarını*” öneren “*Curbing the Epidemic: Tobacco Control and Policies in Developing Countries*” isimli rapor yayımlanmıştır (Mamudu

vd., 2008: 3-4). Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) kanadında ise Dünya Sağlık Asemblası, 1995 yılında tütün kontrolüne ilişkin uluslararası bir çerçeve geliştirmek yönünde bir karar almış ve bu yöndeki çalışmalar 1998 yılında Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörlüğüne Brundtland’ın seçilmesiyle birlikte ivme kazanmıştır (Mukaigawara vd., 2018: 6). DSÖ tarafından yürütülen söz konusu çalışmaların daha kapsayıcı bir biçime dönüşmesini sağlayan gelişme ise “*mevcut ve gelecek nesillerin tütün tüketiminden ve tütün dumanına maruz kalmaktan korunması*” amacını taşıyan “*Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi (Framework Convention of Tobacco Control, TKÇS)*”nin 2003 yılında DSÖ’nün 56. Dünya Sağlık Asamblesi’nde kabul edilmesiyle birlikte yaşanmıştır (Aslan, 2010: 124). TKÇS, 11 Bölümden oluşmasına rağmen TKÇS’nin temel politika önerileri 3.Bölüm (Tütün Talebini Azaltıcı Önlemler) ve 4. Bölüm (Tütün Arzını Azaltıcı Önlemler) içerisinde yer almaktadır. TKÇS’de yer alan tütün talebinin azaltılmasına yönelik önlemler Tablo 1’de yer almaktadır (Bilir, 2016: 8-9):

Tablo 1: TKÇS’de yer alan tütün talebini azaltıcı önlemler

<u>Tütün talebini azaltıcı fiyat ve vergi önlemleri:</u> Bilhassa gençlerin sigara tüketimine başlamasını engellemek amacıyla, taraf ülkeler ulusal politikalarıyla uyumlu fiyat ve vergi politikaları uygulamalı, tütün ürünlerinde gümrüksüz ve vergisiz satış yasaklanmalı ya da sınırlandırılmalıdır.	<u>Tütün talebinin azaltılmasında fiyat dışı önlemler:</u> Talebin azaltılmasına ilişkin fiyat dışı konularla ilgili yasal düzenlemeler yapılmalı ve uygulanmalıdır.
<u>Tütün dumanından korunma:</u> Toplu ulaşımda, kapalı iş yerlerinde, kamusal alanlarda vb. alanlarda bireylerin tütün tüketiminden pasif etkileniminin önlenmesine yönelik önlemler alınmalıdır.	<u>Tütün ürünlerinin içerikleri:</u> Taraf ülkeler, tütün ürünlerinin içerikleri ve yaydıkları maddelerin ölçümüne ilişkin ilkeleri belirleyerek ilgili idari ve yasal önlemleri almalıdır.
<u>Tütün ürünlerinin ifşası:</u> Üreticilerin ve ithalatçıların, tütün ürünlerinin içerdikleri ve yaydıkları maddelere ilişkin bilgileri yetkililere bildirmesi, bu konuyla ilgili gerekli mekanizmaların oluşturulması ve tütün ürünlerinin zehirli maddeler yaydığı konusunda kamuoyunun bilgilendirilmesi gerekmektedir.	<u>Tütün ürünlerinin paketlenmesi ve etiketlenmesi:</u> Paketler üzerinde tütün ürünlerinin sağlığa etkileri ve emisyonlarına ilişkin yanıltıcı mesajların, bir ürünün nispeten daha az zararlı olduğu algısını oluşturacak ibare, renk, işaret vb. kullanılması yasaklanmaktadır. Ayrıca, paketlerde yetkililerin onayladığı uyarı yazıları ve resimlerin yer alması zorunludur.
<u>Eğitim, öğretim, iletişim ve toplumsal bilinç:</u> Her türlü eğitim aracının kullanılarak, tütün ürünleri tüketiminin olumsuz etkilerine ilişkin eğitim ve bilgilendirme yapılmasının gerekliliği vurgulanmaktadır.	<u>Tütün reklamları, promosyonu ve sponsorluğu:</u> Taraf ülkeler, tütün endüstrisinin reklam, promosyon vb. faaliyetlerini kısıtlamalı veya yasaklamalı ve bu konuda uluslararası işbirliği yapmalıdır.
<u>Tütün bağımlılığı ve tütün tüketiminin bırakılmasına yönelik talep azaltıcı önlemler:</u> Tütün bağımlılığının tedavisine erişim sağlanmalı ve eğitimlerle desteklenmeli, bu alandaki güncel tedavi olanakları sağlanmalı, eğitim ve sağlık kuruluşları, işyeri vb. yerlerde tütünün bırakılmasını teşvik edici programlar yapılmalıdır.	

Kaynak: Bilir (2016: 8-9).

TKÇS’de yer alan tütün arzının azaltılmasına yönelik önlemler Tablo 2’de yer almaktadır (Bilir, 2016: 9):

Tablo 2: TKÇS’de yer alan tütün arzının azaltıcı önlemler

Tütün Arzını Azaltıcı Önlemler	
<u>Tütün ürünlerinin yasa dışı ticareti:</u> Taraf ülkelerde tütün ürünü paketlerinde ürünlerin kaynağının net biçimde belirtilmesi, tütün ürünleri dolaşımının kontrolü ile kaçak ve sahte sigaraların ticaretinin engellenmesine yönelik idari ve yasal önlemlerin alınması gerekliliği vurgulanmıştır.	<u>Çocuklara ve çocuklar aracılığıyla satış yapılması:</u> Taraf ülkelerde, 18 yaş veya belirlenmiş yaş sınırının altındakilere tütün ürünleri satışı önleyecek önlemler alınmalı, çocukların kolaylıkla ulaşabileceği konumda ve daha elverişli olan küçük paketler halinde satışa sunulmamalı, ücretsiz olarak dağıtılmamalı ve otomatik satış makineleri ile satılmamalıdır.
<u>Ekonomik açıdan elverişli alternatiflerin desteklenmesi:</u> Taraf ülkeler, gerekli görüldüğünde uluslararası düzeyde işbirliği yoluyla tütün üreticileri ve diğer paydaşlar için ekonomik varlıklarını sürdürebilecekleri alternatifler geliştirmelidir.	

Kaynak: Bilir (2016: 9).

2008 yılında DSÖ, TKÇS’ne taraf ülkelere tütün kontrolü sürecinde yardım etmek amacıyla, tütün kontrol politikalarını pratiğe dönüştürmeleri, gerekli finansal kaynaklara erişimin sağlanması ile ulusal ve uluslararası düzeydeki işbirliğinin sağlanması konularını ele alan ve tütünsüz yaşamı destekleyici yasal ve sosyoekonomik unsurları ön planda tutan MPOWER politika paketini açıklamıştır (Ergüder, 2010: 83-85). MPOWER paketinde taraf ülkelere önerilen tütün kontrol politikası stratejileri Tablo 3’de yer almaktadır (Ergüder, 2010: 87):

Tablo 3: MPOWER paketinin politikaları ve müdahaleleri

M (MONITOR, İZLE): Tütün tüketiminin izlenmesi	P (PROTECT, KORU): Bireylerin tütün tüketiminden pasif etkileniminin önlenmesi. Müdahale-1: Eğitim ve sağlık kuruluşları, işyerleri vb. kapalı alanlarda dumansız bir çevre için yasal düzenlemelerin oluşturulması ve uygulanması.
	O (OFFER, ÖNER) : Bireylere tütün tüketiminin bırakılmasının önerilmesi. Müdahale-1: Sağlık sisteminin tütün tüketiminin bırakılmasını önerecek biçimde kuvvetlendirilmesi, bırakma hattı vb. girişimlerin desteklenmesi ve düşük maliyetli ilaç tedavilerine erişimin kolaylaştırılması.
	W (WARN, UYAR): Bireylerin tütünün zararları ile ilgili uyarılması. Müdahale-1: Paketlerde etkili uyarı etiketlerinin oluşturulması. Müdahale-2: Tütün karşıtı reklamların uygulanması. Müdahale-3: Tütün karşıtı faaliyetlerde medyanın kullanılması.
	E (ENFORCE, YASAKLA): Tütün reklam, promosyon vb. faaliyetlerin yasaklanması. Müdahale-1: Tütüne ilişkin doğrudan reklam, promosyon ve sponsorluğun yapılmasını engelleyen gerekli düzenlemelerin yapılması ve uygulanması. Müdahale-2: Tütüne ilişkin tüm reklam, promosyon ve sponsorluğun yapılmasını engelleyen gerekli yasal düzenlemelerin yapılması ve uygulanması.
Kesişen aktivite: Yetişkin ve gençlerde tütün tüketiminin temel göstergelerini veren, ulusal özellikleri yansıtan, nüfus bazlı periyodik verilerin elde edilmesi	R (RAISE, VERGİLENDİR): Tütün ürünlerindeki vergi oranlarının artırılması. Müdahale-1: Tütün ürünlerindeki vergilerin enflasyonla uyumlu hale getirilmesi, vergi oranlarındaki artışın tüketicilerin alım gücünden daha yüksek oranda gerçekleştirilmesi. Müdahale-2: Tütün ürünlerine ilişkin yasadışı ticaretin azaltılması amacıyla vergi ile ilgili düzenlemelerin güçlendirilmesi.

Kaynak: Ergüder (2010: 87).

Buraya kadar belirtilen tüm gelişmeler, Dünya Bankası ve DSÖ önderliğinde gösterilen çabalar sayesinde tütün kontrol politikalarına verilen önemin dünya genelinde özellikle 1990’lı yıllardan itibaren arttığını işaret etmektedir. Tütün kontrol politikalarının dünya genelinde tarihsel gelişimine yer verildikten sonra, söz konusu politikaların Türkiye üzerindeki yansımalarından söz etmek yerinde olacaktır.

3. Türkiye’de Tütün Kontrol Politikalarının Tarihsel Gelişimi

Türkiye’de 1980’li yıllar öncesinde tütün üretimi, sigara üretimi, tütün ürünlerinin fiyatlandırılması ve satışı, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kurumları arasında yer alan ve devlet tekeli niteliği taşıyan “TEKEL”in kontrolü altındaydı (Bilir ve Özcebe, 2011: 60). 24 Ocak 1980 Kararları, Türkiye tütün sektörünün ticaretteki ve yatırımdaki serbestleştirmeler ve özelleştirme kanalıyla TEKEL’in denetiminden çıkarılarak uluslararası tütün şirketlerinin belirleyiciliğine açılmasına neden olmuştur. Söz konusu şirketlerin Türkiye piyasasına girmesiyle birlikte reklam, promosyon vb. faaliyetlerin artması da sigara tüketimindeki hızlı artışı beraberinde getirmiştir (Gültekin Karakaş ve Yılmaz, 2014: 19).

1980 öncesinde tütün kontrolü politikası olarak yalnızca sigara reklamlarının televizyon, radyo ve panolarda yasaklandığı Türkiye’de sigara tüketiminde 1980’li yıllarda yaşanan bu hızlı artış, tütün kontrolüne yönelik girişimlerin de artmasını beraberinde getirmiştir. Tütün kontrolüne ilişkin ilk kanun tasarısı 1991 yılında serbest ticareti aksatacağı gerekçesiyle; ikinci kanun tasarısı ise 1992 yılında tütünün sağlık üzerindeki olumsuz etkileri hakkında yeterli kanıt bulunmadığı gerekçesiyle uygulamaya konulamamıştır. 1993 yılında, tütün kontrolü ile ilgili ilk sempozyum gerçekleştirilmiş ve 1995 yılının Mayıs ayında, Sigara ile Mücadele ve Sağlığı Geliştirme Derneği, Türk Hekimler Birliği, Halk Sağlığı Kurumu, Halk Sağlığı Uzmanları Derneği ve Türk Toraks Derneği’nin önderliğinde Sigara ve Sağlık Ulusal Komitesinin (SSUK) kurulmasına ilişkin faaliyetlere başlanmıştır. Söz konusu paydaşlar tarafından hazırlanan Ulusal Tütün Kontrol Programı, ileriki yıllarda ulusal kanunların oluşturulmasında, TKÇS’nin kabul edilmesinde ve uygulamaya geçirilmesinde önemli paya sahip olmuştur (Yürekli vd., 2010: 21; Bilir ve Özcebe, 2013: 98; Bilir vd., 2009: 69).

Türkiye’de tütün kontrolü açısından en önemli kilometre taşlarından biri, 26 Kasım 1996 tarihli ve 22829 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan “*Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair 4207 Sayılı Kanun*”dur (Kılınç ve Günay, 2014: 5). 4207 Sayılı Kanun ile birlikte tütün kontrolü açısından sağlanan önemli kazanımları aşağıdaki biçimde ifade etmek mümkündür (4207 Sayılı Kanun, 1996):

- Kamu binalarının kapalı alanlarında tütün ürünleri tüketimi yasaklanmıştır.
- İkamete konu olan konutlar dışarıda tutulmak şartıyla sağlık, eğitim, spor, kültür, eğlence vb. amaçlı ve birden çok kişinin girebileceği özel kişilere ait yapıların kapalı alanlarında tütün ürünlerinin tüketimi yasaklanmıştır.
- Taksi, denizyolu, havayolu, karayolu ve demiryolu toplu ulaşım araçlarında tütün ürünlerinin tüketimi yasaklanmıştır.
- Okul öncesi, ilk ve orta düzeyde eğitim ve öğretim kurumları (özel kişilere ait olanlar da dahil olmak üzere) ile sosyal hizmet ve kültür binalarının kapalı ve açık alanlarında tütün ürünleri tüketimi yasaklanmıştır.
- Tütün ürünleri ve üretici firmaların marka, amblem vb. kullanarak reklam ve tanıtım yapmaları, söz konusu ürünlerin tüketimini özendirici kampanyaları düzenlemeleri ve etkinlikleri isimlerini, marka veya amblemlerini kullanarak desteklemeleri yasaklanmıştır.
- Tütün ürünlerinin paketlerine, bu ürünlerin zararlarını belirten uyarıların eklenmesi zorunluluğu getirilmiştir.
- Tütün ürünlerinin, 18 yaşını doldurmamış bireylerin kolayca ulaşabileceği ve işletme dışından görebileceği biçimde satışa sunulması yasaklanmıştır.
- TV kanalları ve radyolara, ayda en az 90 dakika olmak üzere tütün tüketiminin zararlarına ilişkin bilgilendirici yayın yapma zorunluluğu getirilmiştir.

Düzenleme açısından geniş kapsamlı olan 4207 Sayılı Kanun’un uygulanmasında yaptırımların eksikliği nedeniyle ortaya çıkan problemler, bu kanunun tütün tüketimini azaltıcı etkisinin sınırlı olmasına yol açmıştır (Yürekli vd., 2010:21). Diğer taraftan, 1994, Kasım 2000 ve Şubat 2001’de yaşanan ekonomik krizler sonrasında yapısal reformları içeren “*Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP)*”nın uygulamaya konulmasıyla birlikte özelleştirme programının ivedilikle tamamlanması, özel sektörün üretimi gerçekleştirebileceği alanlardan (tütün piyasaları gibi) devletin çekilmesi ve bu ürünlerin serbest piyasa koşullarına bırakılması hedeflenmiştir (Şahin, 2011: 260). Bu hedefin gerçekleştirilmesini destekleyen ve Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumunun (sonraki adı Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu-TAPDK) kurulmasını, söz konusu kurumun yetki ve görevleri ile tütün ve tütün ürünlerinin Türkiye’de üretimi, iç ve dış alımı ve satımı ile ilgili ilkeleri düzenleyen “*4733 Sayılı Kanun*”, 9 Ocak 2002 tarihli ve 24635 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak uygulamaya konulmuştur (4733 Sayılı Kanun, 2002). Söz konusu kanunun en belirgin niteliği, tütün sektöründe destekleme alımlarının kaldırılması, sektöre yazılı sözleşme esasının getirilmesi ve TEKEL’in yapısının değiştirilerek özelleştirme için hazır duruma getirilmesidir (Gümüş ve Güler Gümüş, 2005: 84-85).

Bu arada TKÇS, Türkiye tarafından uygun bulunmuş ve 28 Nisan 2004 tarihinde imzalanarak 25 Kasım 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Bilir, 2016: 8). TKÇS doğrultusunda, “*Ulusal Tütün Kontrolü Komitesi*” kurulmuş ve “*Ulusal Tütün Kontrolü Programı ve Eylem Planı*” hazırlanmıştır. 2006 yılında Başbakanlık Genelgesi olarak yayınlanan ve 2008-2012 dönemini kapsayan “*Ulusal Tütün Kontrolü Programı ve Eylem Planı*” aşağıda yer alan 10 temel başlıktan oluşmaktadır (T. C. Sağlık Bakanlığı Tütün ve Diğer Bağımlılık Yapıcı Maddelerle Mücadele Daire Başkanlığı, 2014: 17):

- Tütün tüketiminin sağlık üzerinde yarattığı olumsuz etkiler hakkında toplumun bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi,
- Sigara tüketiminin bırakılmasının sağlanması,
- Fiyat ve vergilendirmenin artırılması,
- Bireylerin tütün tüketiminden pasif etkileniminin önlenmesi,
- Tütün ürünleri ile ilgili reklam, promosyon ve sponsorluğun yasaklanması,
- Tütün ürünlerinin kontrolü ve tüketicinin bilgilendirilmesi,
- Tütün ürünlerinin yasa dışı ticaretinin engellenmesi,
- Gençlerin tütün ürünlerine ulaşabilirliğinin engellenmesi,
- Tütün üretiminin azaltılması ve alternatif politikaların üretilmesi,
- Tütün tüketimi ve kontrol yöntemlerinin izlenmesi ve değerlendirilmesidir”.

Söz konusu başlıklar sonraki yıllarda hazırlanan, “*2015-2018 Ulusal Tütün Kontrol Programı Eylem Planı*” ve “*2018-2023 Tütün Kontrolü Strateji Belgesi ve Eylem Planı*”nda da yer almaktadır.

TKÇS’nin getirdiği yükümlülükler aynı zamanda, 4207 Sayılı Kanun’un TKÇS ile uyumlu hale getirilmesini gerekli kılmış ve yürütülen çalışmalar sonucunda (Kılınç ve Günay, 2014: 5) “*5727 sayılı Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*”, 19.01.2008 tarihli ve 26761 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak uygulamaya konulmuştur (5727 Sayılı Kanun, 2008). 4207 Sayılı Kanun’un içeriğini genişleten ve kanunun adını “*Tütün Ürünlerinin Zararlarının Önlenmesi ve Kontrolü Hakkında Kanun*” biçiminde değiştiren 5727 Sayılı Kanun’da amaç, “*kişileri ve gelecek nesilleri tütün ürünlerinin zararlarından, bunların alışkanlıklarını özendirici reklam, tanıtım ve teşvik kampanyalarından koruyucu tertip ve tedbirleri almak ve herkesin temiz hava soluyabilmesinin sağlanması yönünde düzenlemeler yapmak*” biçiminde belirtilmiştir (5727 Sayılı Kanun, 2008).

Buradan hareketle, söz konusu kanun, 19 Mayıs 2008’den itibaren taksilerde, tüm halka açık binalarda, eğitim ve sağlık kuruluşları ile spor tesislerinin içerisinde ve dışarısında sigara tüketimini yasaklayarak, söz konusu alanları %100 dumansız hava sahası ilan etmiştir. 19

Temmuz 2009 tarihinden itibaren, sigara yasağı konaklama ve ikram sektöründe de uygulanmaya başlanmıştır. 5727 Sayılı Kanun ile birlikte, Türkiye Avrupa’da 5., Orta Doğu ve Orta Asya’da ise ilk dumansız hava sahasına sahip ülke olmuştur (Yürekli vd., 2010: 21). 5727 Sayılı Kanun’un 4207 Sayılı Kanun’dan ilk farkı, tüm kamusal kapalı alanların tütün tüketimi yasağının kapsamına alınmasıdır. İkinci fark ise 4207 Sayılı Kanun’da cezanın nasıl uygulanacağı net bir biçimde ifade edilmemiş iken 5727 Sayılı Kanun, cezanın uygulanmasını açık ve net bir biçimde belirtmektedir. 5727 Sayılı Kanun’un yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye, TKÇS ile uyumlu bir kanuna sahip olmuştur (Bilir, 2016: 10).

Türkiye’de MPOWER kriterlerinin yerine getirilme durumuna bakılacak olursa, M harfinin işaret ettiği “monitor”, bir başka deyişle “tütün kullanımını izle” politikası kapsamında DSÖ ve ABD Hastalıkları Önleme ve Kontrol Merkezi (CDC)’nin ortak girişimi olan KTSS (Küresel Tütün Sürveyans Sistemi, GTSS), Türkiye üzerinde çalışmalara başlamıştır. Bu bağlamda Türkiye’de gençlere odaklanan, ulusal düzeyde temsiliyete sahip ve okul tabanlı bir araştırma olan KGTA (Küresel Gençlik Tütün Araştırması, GYTS); 2003, 2009, 2012 ve 2017 yıllarında ve 15 yaş ve üzeri yetişkinlerin tütün tüketimini izleyen ulusal düzeyde temsiliyete sahip bir hanehalkı araştırması olan KYTA (Küresel Yetişkin Tütün Araştırması, GATS) ise 2008, 2012 ve 2016 yıllarında gerçekleştirilmiştir (CDC, 2019a).

MPOWER paketinde P harfi ile ifade edilen “protect”, bir başka deyişle “bireylerin pasif sigara etkileniminden korunması” politikası kapsamında, tütün kullanımından pasif etkilenen bireylerin ve tüm toplumun temiz hava hakkını korumayı amaçlayan 5727 Sayılı Kanun’un etkili bir biçimde uygulanmasını sağlamak amacıyla güçlü bir denetim mekanizması geliştirilmiştir. Bu doğrultuda, ilgili kanunun ihlallerine ilişkin şikayetlerin, “Yeşil Dedektör” mobil uygulaması veya “ALO 184 Sağlık Bakanlığı İletişim Merkezi (SABİM)” kanalıyla Sağlık Bakanlığı (SB)’na aktarıldığı “Dumansız Hava Sahası Denetim Sistemi (DHSDS)”ne geçilmiştir. GPS destekli denetimlerin gerçekleştirildiği söz konusu sistem, 30 Eylül 2012 tarihinden itibaren 81 ili kapsar hale gelmiştir (T. C. Sağlık Bakanlığı Tütün ve Madde Bağımlılığı ile Mücadele Dairesi Başkanlığı, 2019).

MPOWER paketindeki O harfinin işaret ettiği “offer”, bir başka deyişle “bireylere tütün tüketiminin bırakılması için yardım teklif edilmesi” politikası kapsamında, Türkiye’de sigarayı bırakma davranışı özendirilirken “ALO 171 Sigara Bırakma Danışma Hattı” ve sigara bırakma poliklinikleri kanalıyla hizmet verilmektedir. “ALO 171 Sigara Bırakma Danışma Hattı”nda bireyler sigaranın zararları hakkında bilgilendirilmekte ve bağımlılık düzeyleri belirlenmeye çalışılmaktadır. 23.11.2011 tarihli ve 28121 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak uygulamaya

konulan “*Tütün Bağımlılığı Tedavi ve Eğitim Birimleri Hakkındaki Yönetmelik*” doğrultusunda yürütülen sigara bırakma polikliniği hizmetleri ise 2009 yılında 62 poliklinik tarafından sunulurken, 2019 yılı itibariyle hizmet sunan poliklinik sayısı 532’ye ulaşmıştır (T. C. Sağlık Bakanlığı Tütün ve Madde Bağımlılığı ile Mücadele Dairesi Başkanlığı, 2019).

MPOWER paketinde yer alan W harfinin işaret ettiği “warn”, bir başka deyişle, “bireylerin tütünün zararları ile ilgili uyarılması” kriteri ele alındığında 5727 Sayılı Kanun’da; TV kanalları ve radyolarına getirilen tütün tüketiminin zararları konusunda bilgilendirici yayın yapma zorunluluğunun, en az 30 dakikasının 17:00-22:00 aralığında olmak koşuluyla 08:00-22:00 aralığında ve ayda en az 90 dakika olarak gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Ayrıca aynı kanun, tütün ürünü paketlerinde en geniş iki yüzden, bir yüzüne toplam alanın %40’ından, diğer yüzüne ise %30’undan az olmayacak biçimde tütün ürünlerinin zararlarını içeren Türkçe yazılı uyarı ya da mesajların bulundurulması yükümlülüğünü getirmiştir. Ayrıca, tütün ürünü paketlerinde ve etiketlerinde aldatıcı tanımlama, marka, renk veya işaret kullanılmayacağı ve bu ürünlere ilişkin eksik ve yanlış bilgi verilemeyeceği hükme bağlanmıştır (5727 Sayılı Kanun, 2008). “*Tütün Mamullerinin Zararlarından Korumaya Yönelik Üretim Şekline, Etiketlenmesine Ve Denetlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik*” üzerinde 27.02.2010 tarihli ve 27506 sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak uygulamaya konulan değişiklikle birlikte tütün ürünü paketlerinde birleşik uyarılar (resimli ve yazılı sağlık uyarıları) kullanılmaya başlanmış ve genel uyarının tütün ürünü paketinin geniş dış yüzünün yüzde %30’unu ve birleşik uyarının ise diğer geniş dış yüzün %65’ini kaplaması gerekliliği belirtilmiştir (27506 sayılı Resmî Gazete, 2010). Bunun yanı sıra, “*Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*”un 12.07.2012 tarihli ve 28351 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak uygulamaya konulmasıyla birlikte, tütün ürünü paketlerinde, alanlarının %65’inden az olmaması koşuluyla resimli ve yazılı uyarıların bulundurulması yükümlülüğü getirilmiş (6354 Sayılı Kanun, 2012) ve “*Sağlıkla İlgili Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*”un 05.12.2018 tarihli ve 30616 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak uygulamaya konulmasıyla birlikte uyarı alanının boyutu, %65’ten %85’e çıkarılmıştır (7151 Sayılı Kanun, 2018).

MPOWER paketinin E harfinin gösterdiği “enforce”, bir başka deyişle, “tütün reklam, promosyon ve sponsorluk yasaklarının uygulanması” politikası söz konusu olduğunda, 5727 Sayılı Kanunun uygulamaya konulması sonrasında, tütün ürünlerine ilişkin sponsorluk yasağı getirilmiştir. Ayrıca kanun, tütün ürünlerinin işletmelerin dışarısından görülebilecek biçimde

satışa sunulmasını yasaklamış ve tütün ürünlerine tüketicilerin doğrudan değil ancak yetkili bir kişi aracılığıyla ulaşabileceğini belirtmiştir. Bunlara ilaveten, 2011 yılı Temmuz ayındaki düzenlemeyle birlikte tütün ürünlerinin kapalı dolaplar içerisinde satışa sunulması zorunluluğu getirilmiştir (T. C. Sağlık Bakanlığı Tütün ve Diğer Bağımlılık Yapıcı Maddelerle Mücadele Daire Başkanlığı, 2014: 19). Ayrıca, TV programlarında, sinemada, tiyatrodaki, internet, sosyal medya vb. ortamlarda tütün ürünlerine ilişkin görüntülere yer verilemeyeceği ve sağlık, eğitim, spor vb. kuruluşlarda ve üniversite yerleşkelerinde tütün ürünlerinin satılmayacağı karara bağlanmıştır (7151 Sayılı Kanun, 2018). Bunların yanı sıra, tütün ürünlerinin, markalara ilişkin renk, yazı, şekil ve konum açısından tümüyle aynı biçimde tasarlandığı standart ve düz paketlerle satışa sunulmasına ilişkin düzenlemeleri içeren “*Tütün Mamullerinin Üretim Şekline, Etiketlenmesine ve Denetlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik*” 01.03.2019 tarihli ve 30701 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmeliğin uygulamaya konulmasının ardından, düz paket uygulamasının gerekliliklerini taşımayan tütün ürünlerinin 05.12.2019 tarihi itibarıyla piyasaya arzı ve 05.01.2020 tarihi itibarıyla ise piyasada bulundurulması yasaklanmıştır (30701 Sayılı Resmî Gazete, 2019).

MPOWER paketinin R harfinin işaret ettiği “raise”, bir başka deyişle “tütün ürünlerindeki vergi oranlarının artırılması” politikası çerçevesinde, DSÖ tütün ürünlerinde en az %75 oranında vergi uygulanmasını önerirken, söz konusu oran Türkiye’de 2019 yılında %82,25 olarak gerçekleşmiştir (T. C. Sağlık Bakanlığı Tütün ve Madde Bağımlılığı ile Mücadele Dairesi Başkanlığı, 2019).

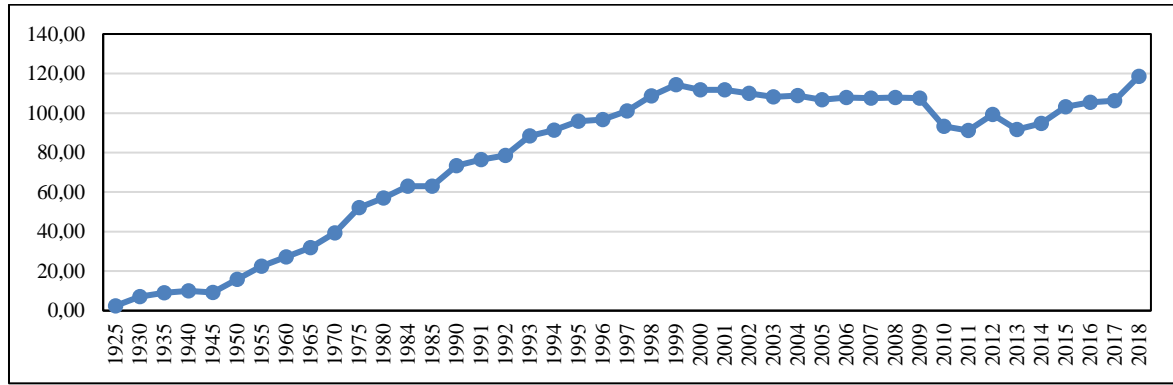
Tütün kontrolüne ilişkin söz konusu düzenlemelerin hayata geçirilmesi sonrasında Türkiye’nin; DSÖ’nün “*2013 Küresel Tütün Epidemisi Raporu*”nda M-POWER stratejilerinin tümünü uygulayan ilk ülke ve “*2019 Küresel Tütün Epidemisi Raporu*”nda ise Brezilya ile birlikte M-POWER politika paketi kriterlerinin tamamını yerine getiren iki ülkeden biri olduğu vurgulanmıştır (T. C. Sağlık Bakanlığı Tütün ve Madde Bağımlılığı ile Mücadele Dairesi Başkanlığı, 2019).

4. Türkiye’de Tütün Tüketimi

1980’li yıllarda uluslararası tütün şirketlerinin Türkiye piyasasına girmesiyle birlikte reklam, ürün farklılaştırma vb. faaliyetlerin artması, tütün tüketiminde hızlı bir artışı beraberinde getirmiş ve sigara tüketimi 1960-2000 döneminde yıllık 30 milyar sigaradan 118 milyara yükselmiştir. Tütün tüketimindeki söz konusu artış, 1996 tarihli “*Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair 4207 Sayılı Kanun*” ve 2008 tarihli “*5727 sayılı Tütün Ürünlerinin Zararlarının Önlenmesi ve Kontrolü Hakkında Kanun*”un getirdiği uygulamaların

başlamasıyla önce durmuş, bir süre yatay olarak seyretmiş; 2009-2011 döneminde ise azalış trendine girmiştir. Diğer taraftan, Türkiye’de tütün tüketimi 2011-2013 döneminde iniş-çıkışlı bir seyir izlemiştir; 2013 ve sonrasında ise keskin bir artış göstererek 2018 yılında, 2000 yılındaki düzeyine ulaşmıştır. Diğer taraftan, 2013 ve sonrasında tütün tüketiminde görülen artış eğilimi, söz konusu dönemde tütün kontrolüne yönelik hayata geçirilen uygulamaların tütün kontrolünü etkin bir biçimde sağlayamadığını gözler önüne sermektedir. Söz konusu durum aşağıdaki Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1. Türkiye’de 1925-2018 döneminde sigara iç satışı (milyar adet)

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı (2018).

4.1. Yetişkinlerde Tütün Tüketimi

Türkiye’de yetişkinlerin tütün tüketimine ilişkin yapılan ilk çalışmalar arasında yer alan “1988 Sigara alışkanlıkları ve sigara ile mücadele kampanyası kamuoyu araştırma raporu”nda 15 ve üzeri yaş grubunda ülkeyi temsil eden örneklem temel alınmıştır; tütün tüketim oranı yetişkinlerin genelinde %44, erkeklerde %62,8 ve kadınlarda %24,3 olarak belirtilmiştir. “1993 Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Kullanımı Araştırması”na göre ise tütün tüketim oranı 18 yaş ve üzerindeki yetişkinlerin genelinde %33,6; erkeklerde %57,8 ve kadınlarda ise %13,5 olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca, 18 yaş ve üzerindeki bireyleri ele alan diğer iki çalışmadan “2003 Türkiye: Hastalık Yükü ve Maliyet Etkinlik Çalışması” verilerine göre yetişkinlerin genelinde %33,8; erkeklerde %52,9 ve kadınlarda ise %19,5 oranında tütün tüketimine rastlanırken “2006 Türkiye Aile Yapısı Araştırması” bulguları ise yetişkinlerin genelinde %33,4; erkeklerde %50,6 ve kadınlarda %16,6 oranında tütün tüketildiğini göstermektedir (Bilir vd., 2009: 19-20). Bu bulgular ışığında, Türkiye’de 1988-2006 döneminde tütün tüketim oranının gerek yetişkinlerin geneli, gerekse erkekler ve kadınlar ayrı ayrı ele alındığında azalış trendi sergilediğini ve erkeklerin tütün tüketim oranının kadınlarinkinin oldukça üzerinde olduğunu ifade etmek mümkündür.

Türkiye’de 1988-2006 döneminde yetişkinlerin tütün tüketim davranışına ilişkin önemli bulgular veren söz konusu çalışmaların ardından, 2008, 2012 ve 2016 yıllarında MPOWER politika paketinin “M (MONITOR): Tütün kullanımını izle” ilkesine uygun bir biçimde KYTA (Küresel Yetişkin Tütün Araştırması, GATS), gerçekleştirilmiştir. 15 yaş ve üzerindeki yetişkinlerin tütün tüketim durumlarına ilişkin KYTA bulgularının yer aldığı Tablo 4’e göre 2008 yılında, tütün tüketim oranı (halen) yetişkinlerin genelinde %31,2; erkeklerde %47,9 ve kadınlarda %15,2 olarak gerçekleşmiştir. Yaş grupları ele alındığında ise en düşük oran %10,3 ile 65+ yaş grubunda ve en yüksek oran ise %39,9 ile 25-44 yaş grubunda gerçekleşmiştir. Yerleşim yeri ele alındığında, 2008 yılında tütün tüketimi, kentsel alanda %33,0 ve kırsal alanda %27,2 oranında gerçekleşmiştir. KYTA 2012 verileri ise yetişkinlerin genelinde %27,1; erkeklerde %41,5 ve kadınlarda %13,1 oranında tütün tüketiminin gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Söz konusu yılda en düşük oranda tüketimin gerçekleştiği grup %8,8 ile 65+ yaş grubu ve en yüksek oranda tüketimin gerçekleştiği grup ise %35,7 ile 25-44 yaş grubu olmuştur. 2012 yılı bulguları yerleşim yeri boyutunda ele alındığında, tütün tüketimi kentsel alanda %29,0 ve kırsal alanda %22,0 oranında gerçekleşmiştir. KYTA 2016, tütün tüketiminin yetişkinlerde %31,6; erkeklerde %44,1 ve kadınlarda %19,2 oranında gerçekleştiğini göstermektedir. Tütün tüketimi, yaş grupları çerçevesinde ele alındığında, en düşük oranda tüketimi %10,9 ile 65+ yaş grubunun ve en yüksek oranda tüketimi %37,0 ile 25-44 yaş grubunun gerçekleştiği görülmektedir. Yerleşim yeri söz konusu olduğunda ise tütün tüketimi, kentsel alanda %32,1 ve kırsal alanda %25,5 oranında gerçekleşmiştir. KYTA’nın 2008, 2012 ve 2016 bulguları ışığında, erkeklerin, 25-44 yaş grubundaki bireylerin ve kentsel alanda yaşayanların diğerlerine göre daha yüksek oranda tütün tükettiklerini söylemek yerinde olacaktır.

Söz konusu bulguların yanı sıra bireylerin tütün tüketim durumunu detaylı bir biçimde (halen, her gün ve ara sıra) ele alan Tablo 4’e göre halen tütün tüketen yetişkinlerin çok büyük oranda her gün tütün tüketen yetişkinlerden oluştuğunu söylemek yerinde olacaktır. Her gün tütün tüketen yetişkinlerin oranı 2008 yılında %27,4 iken 2012 yılında %23,8’e gerilemiş olmasına rağmen sonrasında artış kaydederek 2016 yılında %29,6 olarak gerçekleşmiştir. Her gün tütün tüketme davranışı dalgalı bir seyir izleyerek erkeklerde 2008 yılında %43,8; 2012 yılında %37,3 ve 2016 yılında %41,8 oranında gerçekleşirken kadınlarda ise bu oran söz konusu yıllarda sırasıyla %11,6; %10,7 ve %17,5 olarak gerçekleşmiştir. Her gün tütün tüketme davranışı, yaş grupları açısından ele alındığında, 2008-2016 döneminin tamamında her gün tütün tüketme davranışı en düşük oranla 65+ yaş grubunda ve en yüksek oranla 25-44 yaş grubunda

gerçekleşmiştir. Bahsi geçen diğer demografik özellikler için geçerli olan dalgalı trend yerleşim yeri değişkeni açısından da etkili olmuş ve her gün tütün tüketme davranışı kentsel alanda 2008 yılında %29,0; 2012 yılında %25,7 ve 2016 yılında %30,1; kırsal alanda ise söz konusu yıllarda sırasıyla %23,9; %18,9 ve %23,7 oranında gerçekleşmiştir.

Tablo 4’ün işaret ettiği bulgular, ara sıra tütün tüketme davranışının 2008-2016 döneminde yetişkinlerin genelinde %3,8’den %2,0’a, erkeklerde %4,1’den %2,3’e ve kadınlarda ise %3,6’dan %1,7’ye gerilediğini işaret etmektedir. Yaş grupları ele alındığında 2008-2016 döneminin tamamında, her gün tütün tüketme davranışında olduğu gibi ara sıra tütün tüketme davranışında da en düşük oran 65+ yaş grubundaki bireyler ve en yüksek oran 25-44 yaş grubundaki bireyler tarafından gerçekleştirilmiştir. Yerleşim yeri ve ara sıra tütün tüketme davranışı birlikte ele alındığında, kentsel alanda ara sıra tütün tüketme davranışının 2008 yılındaki %4,1’den 2016 yılında %2,0’a; kırsal alanda ara sıra tütün tüketme davranışının ise 2008 yılındaki %3,3’den 2016 yılında %1,9’a gerilediği görülmektedir.

Tablo 4: Halen, her gün ve ara sıra tütün tüketen yetişkinlerin cinsiyet, yaş grubu ve yerleşim yerine göre yüzde dağılımı (%)

Demografik Özellikler		Tütün tüketim durumu								
		2008 KYTA			2012 KYTA			2016 KYTA		
		Halen	Hergün	Ara sıra	Halen	Hergün	Ara sıra	Halen	Hergün	Ara sıra
Toplam		31,2	27,4	3,8	27,1	23,8	3,3	31,6	29,6	2,0
Cinsiyet	Erkek	47,9	43,8	4,1	41,5	37,3	4,1	44,1	41,8	2,3
	Kadın	15,2	11,6	3,6	13,1	10,7	2,4	19,2	17,5	1,7
Yaş grubu	15-24	25,3	21,7	3,6	20,0	16,9	3,1	31,9	29,8	2,0
	25-44	39,9	34,7	5,2	35,7	31,4	4,3	37,0	34,7	2,3
	45-64	29,5	27,0	2,5	25,9	23,2	2,7	31,6	29,6	2,1
	65+	10,3	8,7	1,6	8,8	7,9	0,9	10,9	10,2	0,7
Yerleşim yeri	Kentsel	33,0	29,0	4,1	29,0	25,7	3,3	32,1	30,1	2,0
	Kırsal	27,2	23,9	3,3	22,0	18,9	3,1	25,5	23,7	1,9

Kaynak: CDC (2019b).

Tablo 5: Yetişkinlerde günde tüketilen sigara sayısı ortalamasının cinsiyet, yaş grubu ve yerleşim yerine göre dağılımı

Demografik Özellikler		2008 KYTA	2012 KYTA	2016 KYTA
Toplam		17,7	19,2	18,0
Cinsiyet	Erkek	19,3	20,3	18,9
	Kadın	12,2	15,3	15,8
Yaş grubu	15-24	16,2	18,1	16,4
	25-44	17,3	18,9	18,0
	45-64	19,8	20,6	19,3
	65+	18,1	17,1	17,5
Yerleşim yeri	Kentsel	17,1	18,9	18,0
	Kırsal	19,6	20,0	17,8

Kaynak: CDC (2019b).

Tablo 5’de gösterildiği ve KYTA bulgularının işaret ettiği üzere yetişkinlerin genelinde günde tüketilen sigara sayısı ortalaması 2008 yılında 17,7; 2012 yılında 19,2 ve 2016 yılında 18,0 adet olarak gerçekleşmiştir. Erkeklerde günde tüketilen sigara sayısı ortalaması 2008 yılında 19,3; 2012 yılında 20,3 ve 2016 yılında 18,9 adet olarak gerçekleşirken kadınlarda günde tüketilen sigara sayısı ortalaması 2008 yılında 12,2; 2012 yılında 15,3 ve 2016 yılında 15,8 adet olarak gerçekleşmiştir. 2008-2016 döneminin tamamında, erkeklerin günlük sigara tüketim miktarı genel ortalamanın üzerinde kadınlarınki ise genel ortalamanın altında seyretmiştir. Yaş grupları ele alındığında, 2008-2016 döneminin tamamında, 45-64 yaş grubundaki bireyler genel ortalamanın üzerinde günde tüketilen sigara sayısı ortalamasına ulaşmış ve en yüksek düzeyde sigara tüketen yaş grubu olmuştur. Yerleşim yeri ele alındığında kentsel alanda günde tüketilen sigara sayısı ortalaması 2008 yılında 17,1; 2012 yılında 18,9 ve 2016 yılında 18,0 olarak gerçekleşirken kırsal alanda bu ortalama söz konusu yıllarda sırasıyla 19,6; 20,0 ve 17,8 adet olarak gerçekleşmiştir. Kentsel alanda günde tüketilen sigara sayısı ortalaması 2008 ve 2012 yıllarında genel ortalamanın altında söz konusu yıllarda kırsal alandaki sigara tüketimi ise genel ortalamanın üzerinde seyretmiştir. Diğer taraftan, 2016 yılında kentsel alandaki sigara tüketimi genel ortalama ile eşit düzeyde iken kırsal alandaki sigara tüketimi ise genel ortalamanın altında gerçekleşmiştir.

KYTA bulgularının yer aldığı Tablo 6’da gösterildiği üzere; halen mamul sigara tüketen yetişkinlerin genelinde aylık ortalama sigara harcaması 2008 yılında 80,6 TL; 2012 yılında 146,1 TL ve 2016 yılında 269,4 TL olarak gerçekleşmiştir. Cinsiyete göre ele alındığında erkeklerde aylık ortalama sigara harcaması 2008 yılında 88,4 TL; 2012 yılında 157,6 TL ve 2016 yılında 286,1 TL olarak gerçekleşirken bu harcama kadınlarda söz konusu yıllarda sırasıyla 52,5 TL; 110,0 TL ve 232,4 TL olarak gerçekleşmiştir. 2008-2016 döneminin

tamamında erkeklerin aylık sigara harcaması genel ortalamanın üzerinde kadınlarınki ise genel ortalamanın altında seyretmiş ve aylık harcama açısından cinsiyet farklılıkları belirgin bir biçimde kendini göstermiştir. Yaş grupları ele alındığında, aylık sigara harcaması açısından 45-64 yaş grubundaki bireyler 2008-2016 döneminin tamamında en yüksek düzeyde harcama yapan yaş grubu olmuştur. 45-64 yaş grubundaki bireyler tarafından yapılan aylık sigara harcaması 2008 yılında 86,6 TL; 2012 yılında 158,1 TL ve 2016 yılında 282,0 TL tutarında iken dönemin tamamında bu alanda en düşük harcama, 65+yaş grubundaki bireyler tarafından söz konusu yıllarda sırasıyla 66,3 TL; 114,5 TL ve 230,3 TL olarak gerçekleştirilmiştir. Yerleşim yeri çerçevesinden konuya bakıldığında, 2008-2016 döneminin tamamında kentsel alanda yaşayan bireylerin kırsal alanda yaşayan bireylere göre daha fazla aylık sigara harcaması yaptıkları açıkça görülmektedir.

Tablo 6: Halen mamul sigara tüketen yetişkinlerde sigara harcaması ve ortalama fiyatlarının cinsiyet, yaş grubu ve yerleşim yerine göre dağılımı

Demografik Özellikler		2008 KYTA		2012 KYTA		2016 KYTA	
		Aylık sigara harcaması	20 mamul sigaranın ortalama fiyatı	Aylık sigara harcaması	20 mamul sigaranın ortalama fiyatı	Aylık sigara harcaması	20 mamul sigaranın ortalama fiyatı
Toplam		80,6	3,3	146,1	5,7	269,4	10,5
Cinsiyet	Erkek	88,4	3,3	157,6	5,7	286,1	10,5
	Kadın	52,5	3,1	110,0	5,4	232,4	10,6
Yaş grubu	15-24	75,2	3,4	127,9	5,6	252,4	10,7
	25-44	80,5	3,4	148,0	5,7	273,2	10,6
	45-64	86,6	3,1	158,1	5,7	282,0	10,5
	65+	66,3	2,7	114,5	5,2	230,3	9,3
Yerleşim yeri	Kentsel	82,1	3,3	148,1	5,7	270,7	10,6
	Kırsal	80,0	3,1	139,2	5,5	251,0	10,2

Kaynak: CDC (2019b).

Tablo 6 ayrıca, 20 mamul sigaranın ortalama fiyatının 2008 yılında 3,3 TL; 2012 yılında 5,7 TL ve 2016 yılında 10,5 TL olarak gerçekleştiğini işaret etmektedir. 20 mamul sigaranın ortalama fiyatı cinsiyet çerçevesinden ele alındığında, erkeklerde 2008-2016 döneminin tamamında genel ortalamaya eşit bir biçimde gerçekleşirken kadınlar açısından 2008 ve 2012 yıllarında genel ortalamanın altında, 2016 yılında ise genel ortalamanın üzerinde gerçekleşmiştir. Yaş grubu söz konusu olduğunda, 2008-2016 döneminin tamamında 65+ yaş grubundaki bireylerde 20 mamul sigaranın ortalama fiyatı belirgin bir biçimde genel ortalamanın altında gerçekleşirken diğer yaş gruplarındaki bireylerde fiyat genel ortalamanın

etrafında oluşmaktadır. Yerleşim yeri açısından konu ele alındığında, 2008-2016 döneminin tamamında kentsel alanda yaşayan bireylerin kırsal alanda yaşayan bireylere göre daha yüksek ortalama sigara fiyatıyla karşılaştıkları görülmektedir.

Tablo 7: 20-34 yaş aralığındaki yetişkinlerde her gün sigara tüketmeye başlama yaşı ortalamasının cinsiyet ve yerleşim yerine göre dağılımı

Demografik Özellikler		2008 KYTA	2012 KYTA	2016 KYTA
Toplam		17,1	17,2	17,2
Cinsiyet	Erkek	16,7	16,9	16,9
	Kadın	17,9	18,1	17,8
Yerleşim yeri	Kentsel	17,2	17,1	17,2
	Kırsal	16,5	17,3	17,0

Kaynak: CDC (2019b).

Tablo 7’ye göre 20-34 yaş aralığındaki yetişkinlerde her gün sigara tüketmeye başlama yaşı ortalaması 2008 yılında 17,1 yıl; 2012 ve 2016 yıllarında ise 17,2 yıl olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu ortalama cinsiyet bağlamında ele alındığında erkeklerde 2008 yılında 16,7 yıl; 2012 ve 2016 yıllarında 16,9 yıl olarak gerçekleşirken kadınlarda ise söz konusu yıllarda sırasıyla 17,9 yıl; 18,1 yıl ve 17,8 yıl olarak gerçekleşmiştir. Buradan hareketle, 2008-2016 döneminin tamamında erkeklerin genel ortalamadan daha erken bir yaşta; kadınların ise genel ortalamadan daha geç bir yaşta sigara tüketmeye başladıklarını ifade etmek mümkündür. 20-34 yaş aralığındaki yetişkinlerde her gün sigara tüketmeye başlama yaşı ortalaması yerleşim yeri boyutunda incelendiğinde ise kentsel alanda yaşayan bireylerde 2008 ve 2016 yıllarında 17,2 ve 2012 yılında 17,1 olarak gerçekleşirken kırsal alanda yaşayan bireylerde ise 2008 yılında 16,5; 2012 yılında 17,3 ve 2016 yılında 17,0 olarak gerçekleşmiştir.

4.2. Yetişkinlerde Tütün Tüketimini Bırakma Davranışı

Türkiye’de yetişkinlerin tütün tüketimini bırakma davranışının yapısını, 2008 KYTA, 2012 KYTA ve 2016 KYTA bulguları yardımıyla ele almak mümkündür. Tablo 8’de gösterildiği ve KYTA bulgularının işaret ettiği üzere yetişkinlerin genelinde sigara tüketimini bırakma girişimi 2008 yılında %44,8; 2012 yılında %46,0 ve 2016 yılında %24,6 olarak gerçekleşmiştir. Erkeklerde sigara tüketimini bırakma girişimi 2008 yılında %44,1; 2012 yılında %45,1 ve 2016 yılında %26,2 olarak gerçekleşirken bu oran kadınlarda söz konusu yıllarda sırasıyla %46,9; %48,8 ve %20,8 olarak gerçekleşmiştir. Bu istatistiklerde dikkate değer iki nokta bulunmaktadır. Bunlardan ilki, gerek yetişkinlerin geneli gerekse erkek ve kadınlar arasında ayrı ayrı ele alındığında sigara tüketimini bırakma girişiminde 2008-2012 döneminde bir artış ve 2012-2016 döneminde keskin bir azalışın yaşandığıdır. Dikkate değer bir diğer nokta ise, erkeklerin 2008 ve 2012 yıllarında genel ortalamasının altında ve 2016 yılında genel ortalamasının

üstünde; kadınların ise tam aksi bir eğilim göstererek 2008 ve 2012 yıllarında genel ortalamanın üstünde ve 2016 yılında ise genel ortalamanın altında bir oranda sigara tüketimini bırakma girişiminde bulunmalarıdır. Yaş grupları ele alındığında, 2008 yılında 15-24 yaş grubunun; 2012 yılında 25-44 yaş grubunun ve 2016 yılında ise 65+ yaş grubunun en yüksek oranda sigara tüketimini bırakma girişiminde bulduklarını belirtmek mümkündür. Yerleşim yeri ele alındığında kentsel alanda sigara tüketimini bırakma girişimi 2008 yılında %44,7; 2012 yılında %46,5 ve 2016 yılında %24,0 olarak gerçekleşirken kırsal alanda bu oran söz konusu yıllarda sırasıyla %45,1; %44,3 ve %33,3 olarak gerçekleşmiştir. Buradan hareketle, sigara tüketimini bırakma girişimi 2008 ve 2016 yıllarında kırsal alanda; 2012 yılında ise kentsel alanda daha yüksek oranda gerçekleşmiştir.

Tablo 8: Son 12 ayda sigara tüketen yetişkinlerden sigara tüketimini bırakma girişiminde bulunanların cinsiyet, yaş grubu ve yerleşim yerine göre dağılımı (%)

Demografik Özellikler		Sigara tüketimini bırakma girişimi yapan		
		2008 KYTA	2012 KYTA	2016 KYTA
Toplam		44,8	46,0	24,6
Cinsiyet	Erkek	44,1	45,1	26,2
	Kadın	46,9	48,8	20,8
Yaş grubu	15-24	52,3	40,2	17,2
	25-44	42,7	48,3	23,9
	45-64	44,2	44,8	30,6
	65+	40,6	47,1	31,5
Yerleşim yeri	Kentsel	44,7	46,5	24,0
	Kırsal	45,1	44,3	33,3

Kaynak: CDC (2019b).

4.3. Gençlerde Tütün Tüketimi

Tütün tüketimine başlama açısından kritik bir dönemi işaret eden gençler, tütün endüstrisi açısından potansiyel tüketiciler konumunda bulunduğundan söz konusu grubun tütün tüketim davranışının incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Türkiye’de gençlerin tütün tüketimine ilişkin ilk çalışmalar genellikle il düzeyinde ve okullarda yapılmış, söz konusu çalışmalarda 13–15 yaş arası gençlerde tütün tüketim oranı %0,9 ile %9,1 arasında değişen değerler almıştır (Bilir vd., 2010: 23).

Türkiye’de gençlerin tütün tüketimi davranışına ilişkin önemli bulgular veren söz konusu çalışmaların ardından MPOWER politika paketinin “M (MONITOR): Tütün kullanımını izle” ilkesine uygun bir biçimde 2003, 2009, 2012 ve 2017 yıllarında KGTA (Küresel Gençlik Tütün Araştırması, GYTS) gerçekleştirilmiştir. Gençlere odaklanan, okul tabanlı ve ulusal düzeyde

temsiliyete sahip bir araştırma olan KGTA’nın bulgularının yer aldığı Tablo 9’a göre, gençlerin genelinde en az bir defa sigara tüketmeyi deneyenlerin oranı 2003 yılında %26,3; 2009 yılında %29,6; 2012 yılında %32,4 ve 2017 yılında ise %28,0 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu oran gençler arasında erkeklerde 2003 yılında %31,7; 2009 yılında %32,3; 2012 yılında %36,2 ve 2017 yılında ise %32,9 olarak gerçekleşirken kadınlarda ise söz konusu yıllarda sırasıyla %19,7; %25,4; %26,9 ve 23,0 olarak gerçekleşmiştir. Buradan hareketle, 2003-2017 döneminin tamamında gençler arasında erkekler genel ortalamadan daha yüksek bir oranda; kadınlar ise genel ortalamadan daha düşük bir oranda en az bir defa sigara tüketmeyi denemişlerdir.

Tablo 9’un bulguları ayrıca, gençlerin genelinde halen tütün ürünü tüketenlerin oranının 2003 yılında %8,4; 2009 yılında %11,9; 2012 yılında %16,8 ve 2017 yılında %17,9 olarak gerçekleştiğini işaret etmektedir. Analize konu olan oran gençler arasında erkeklerde 2003 yılında %11,1; 2009 yılında %14,4; 2012 yılında %20,3 ve 2017 yılında %23,2 olarak gerçekleşirken bu oran kadınlarda söz konusu yıllarda sırasıyla %4,4; %7,4; %12,8 ve %12,1 olarak gerçekleşmiştir. Gençler arasında en az bir defa sigara tüketmeyi deneyenlerin oranında olduğu gibi, burada da 2003-2017 döneminin tamamında erkekler genel ortalamadan daha yüksek bir oranda; kadınlar ise genel ortalamadan daha düşük bir oranda halen tütün ürünü tüketmektedir. KGTA bulguları ayrıca, gençler arasında halen sigara tüketme oranının 2003 yılında %6,9; 2009 yılında %8,4; 2012 yılında %10,4 ve 2017 yılında %7,7 olarak gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bu oran erkeklerde 2003 yılında %9,4; 2009 yılında %10,2; 2012 yılında %12,1 ve 2017 yılında %9,9 olarak gerçekleşirken kadınlarda ise söz konusu yıllarda sırasıyla %3,5; %5,3; %8,3 ve %5,3 biçiminde gerçekleşmiştir. Gençlerin tütün tüketimine ilişkin söz konusu diğer iki göstergede olduğu gibi burada da 2003-2017 döneminin tamamında erkekler genel ortalamadan daha yüksek bir oranda; kadınlar ise genel ortalamadan daha düşük bir oranda halen sigara tüketmektedir.

Tablo 9: 13-15 yaş aralığındaki gençlerde tütün tüketim durumu (%)

Tütün tüketim durumu	En az bir defa sigara tüketmeyi deneyenler			Halen tütün ürünü tüketenler			Halen sigara tüketenler		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
2003 KGTA	31,7	19,7	26,3	11,1	4,4	8,4	9,4	3,5	6,9
2009 KGTA	32,3	25,4	29,6	14,4	7,4	11,9	10,2	5,3	8,4
2012 KGTA	36,2	26,9	32,4	20,3	12,8	16,8	12,1	8,3	10,4
2017 KGTA	32,9	23,0	28,0	23,2	12,1	17,9	9,9	5,3	7,7

Kaynak: CDC (2019b).

5. Sonuç

1950’li ve 1960’lı yıllarda tütün tüketiminin bireylerin sağlığı üzerindeki zararlı etkilerini ele alan çalışmaların yayımlanmasıyla birlikte tütün tüketimine bakış büyük ölçüde değişmiş, 1980’li yılların sonunda bireylerin tütün kullanımından pasif etkileniminin hastalıklara ve ölümlere yol açtığına ilişkin yeni bulguların ortaya çıkması ise tütün kontrol politikalarında önemli bir değişimin habercisi olmuştur. Bu gelişmelere rağmen 1990’lı yılların başlarına kadar tütün üretimini destekleyen DB, tütünün küresel düzeyde yarattığı maliyetin elde edilen kazançtan daha büyük olduğu ve devletin tütün tüketimini azaltmaya yönelik müdahalelerinin toplumsal refahı artıracığı gerekçelerinden hareketle 1990’lı yılların ortasından itibaren tütün kontrolü ile ilgili yeni bir iktisadi yaklaşım benimseye başlamıştır. DSÖ ise küresel düzeyde bir tütün kontrol politikası çerçevesi oluşturmaya yönelik çalışmalarını hızlandırmış ve 2003 yılında temel politika önerilerinin tütün talebini ve arzını azaltıcı önlemler olduğu TKÇS kabul edilmiştir. DSÖ, 2008 yılında TKÇS’ye taraf olan ülkelere rehber olması amacıyla, “izle, koru, öner, uyar, yasakla ve vergilendir” stratejilerini içeren MPOWER politika paketini hazırlamıştır. Buradan hareketle, DB ve DSÖ önderliğinde yürütülen çalışmalarla birlikte dünya genelinde tütün kontrol politikalarına verilen önemin özellikle 1990’lı yıllardan itibaren arttığını ifade etmek yerinde olacaktır.

Türkiye’de ise 1980’li yıllara kadar “TEKEL”in denetimde olan tütün sektörü, 1980’li yıllarında başında liberal iktisadi politikaların benimsenmesiyle birlikte uluslararası tütün şirketlerinin faaliyetlerine açılmış ve bu şirketlerin reklam vb. uygulamalarının artması, tütün tüketiminin hızlı bir biçimde yükselmesine yol açmıştır. Bu hızlı yükseliş, tütün kontrolüne yönelik girişimlerin 1980’li yılların sonlarında başlamasına yol açmış ve bu çalışmaların sonucunda “*Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair 4207 Sayılı Kanun*” 1996 yılında yürürlüğe girmiştir. TKÇS’nin 2004 yılında Türkiye tarafından imzalanarak uygulamaya konulmasıyla birlikte, 4207 Sayılı Kanun’un TKÇS ile uyumlu hale getirilmesine yönelik çalışmalara başlanmıştır ve bu çalışmaların neticesinde, “*5727 sayılı Tütün Ürünlerinin Zararlarının Önlenmesi ve Kontrolü Hakkında Kanun*” 2008 yılında yürürlüğe girmiştir. Türkiye’de 1960-2000 yılları arasındaki dönemde neredeyse 4 katına çıkan sigara tüketimi, bahsi geçen kanunların yürürlüğe girmeleriyle birlikte önce durmuş, bir süre yatay olarak seyretmiş; 2009-2011 döneminde ise azalış trendine girmiştir. 5727 sayılı kanunun yürürlüğe girmesini takip eden yıllarda birçok düzenlemenin hayata geçirilmesiyle birlikte Türkiye 2013 yılında MPOWER stratejilerinin tümünü uygulayan ilk ve 2019 yılında MPOWER stratejilerinin tamamının yerine getiren iki ülkeden biri olmuştur. Diğer taraftan, Türkiye’de

tütün tüketimi, 2013 ve sonrasında ise keskin bir artış göstererek 2018 yılında, 2000 yılındaki düzeyine ulaşmıştır. Bu artış eğilimi, söz konusu dönemde tütün kontrolüne yönelik hayata geçirilen uygulamaların tütün kontrolünü etkin bir biçimde sağlayamadığını gözler önüne sermektedir.

Türkiye’de 2008, 2012 ve 2016 yıllarında yapılan KYTA bulgularına göre, tütün tüketim oranı 2008-2012 döneminde azalış kaydetmesine rağmen 2012-2016 döneminde ise artış kaydetmiştir. Bu duruma, 5727 Sayılı Kanun’un etkilerinin yakından hissedildiği 2008-2012 döneminde tütün tüketim oranında azalış yaşandığı, diğer taraftan tütün kontrolü uygulamalarına bir şekilde bağışıklığın geliştirildiği 2012-2016 döneminde ise tütün tüketim oranının yükseliş eğilimi sergilediği açıklaması getirilebilir. Diğer taraftan, günde tüketilen sigara sayısı ortalaması, tütün tüketim oranının tam tersi istikamette yol almış ve 2008-2012 döneminde artış ve 2012-2016 döneminde azalış sergilemiştir. Bununla birlikte gerek tütün tüketim oranı gerekse günde tüketilen sigara sayısı ortalaması verileri açısından en riskli grup erkekler olmakla birlikte; 25-44 yaş grubu tüketim oranı açısından 45-64 yaş grubu ise günde tüketilen sigara sayısı ortalaması açısından risk grubu içerisinde yer almaktadır. Diğer taraftan, gerek ortalama sigara harcaması gerekse ortalama sigara fiyatı 2008-2016 döneminin tamamında sürekli bir biçimde artış kaydetmiştir. Bunların yanı sıra, Türkiye’de sigara tüketimine başlama yaşı yaklaşık 17 olmakla birlikte erkekler kadınlara göre daha erken bir yaşta sigara tüketimine başlamaktadır. Tütün tüketim davranışını gençler açısından inceleyen KGTA bulguları söz konusu olduğunda, tütün ürünü tüketen gençlerin oranının 2003-2017 döneminin tamamında sürekli bir biçimde arttığı ve erkeklerin kadınlara göre daha yüksek oranda tütün ürünü tükettikleri görülmektedir.

Son tahlilde tütün tüketimi ile mücadele konusunda birkaç noktanın altını çizmek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere tütün kontrolü uygulamaları, bireylerin tütün tüketimine başlamalarını önleme ve tütün tüketimini bırakmalarını sağlamanın da aralarında olduğu birçok amacı içermektedir. Buradan hareketle, tütün tüketim oranının gerilediği 2008-2012 döneminde ilk amaç yerine getirilirken tütün tüketim oranının arttığı 2012-2016 döneminde ise ilk amaçtan sapılmıştır. Tütün tüketimi ile mücadelede 2012-2016 döneminde gerçekleşen bu istenmeyen durum, tütün tüketen bireylerin ve tütün firmalarının yasal düzenlemelere karşı geliştirdikleri bağışıklıktan kaynaklanabilir. Başta risk grubu içerisinde yer alan erkekler, 25-44 yaş grubundaki ve 45-64 yaş grubundaki bireyler olmak üzere toplumun tüm kesimleri tütünle mücadele konusunda eğitilerek sağlık bilinci oluşturulmalıdır. Bunların yanı sıra, 2003-2017 döneminin tamamında tütün tüketim oranında artışın kaydedildiği gençlerin tütün tüketimi ile

mücadeleleri kapsamında, erken yaşlardan itibaren sigaranın olumsuz etkileri açıklanmalı ve sağlık bilinci verilmelidir. Diğer taraftan, sigara tüketimini bırakma girişiminin arttığı 2008-2012 döneminde ikinci amaç yerine getirilirken sigara tüketimini bırakma girişiminin azaldığı 2012-2016 döneminde ise ikinci amaçtan sapılmıştır. Bu bağlamda, sigara tüketimini bırakma girişiminde hedeflenen düzeylere ulaşılması amacıyla sigara bırakma ünitelerine erişilebilirliğin artırılmasına ve tütün bırakma polikliniklerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar hızlandırılmalıdır.

Kaynakça

- Aslan, D., 2010. Tütün Kontrolünde Küresel ve Ulusal Organizasyon. İçinde: Z. A. Aytemur, Ş. Akçay, ve O. Elbek, ed. *Tütün ve Tütün Kontrolü Kitabı*. İstanbul: Türk Toraks Derneği, 122-128.
- Bilir, N., 2016. Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi ve Türkiye: Bir Başarı Örneği. *Güncel Göğüs Hastalıkları Serisi*, 4 (1), 7-12.
- Bilir, N., Çakır, B., Dağlı, E., Ergüder, T. ve Önder, Z., 2009. *Türkiye’de Tütün Kontrolü Politikaları*. Kopenhag: Dünya Sağlık Örgütü Avrupa Bölge Ofisi.
- Bilir N. ve Özcebe, H., 2011. Success story of smoke-free Turkey. *Medical Journal of Islamic World Academy of Sciences*, 19 (2), 59-66.
- Bilir, N. ve Özcebe, H., 2013. Tobacco control activities in Turkey. *Turkish Journal of Public Health*, 11 (2), 96-103.
- CDC, 2019a. *About GTSS* [online]. Available from: <https://www.cdc.gov/tobacco/global/gtss/index.htm> [Accessed 23 May 2019].
- CDC, 2019b. *Global Tobacco Surveillance System Data (GTSSData)* [online]. Available from: https://nccd.cdc.gov/GTSS/rdPage.aspx?rdReport=OSH_GTSS.ExploreByLocation&rdRequestForwarding=Form [Accessed 20 May 2019].
- Doll, R. ve Hill, A. B., 1950. Smoking and carcinoma of the lung: Preliminary report. *British Medical Journal*, 2 (4682), 739-748.
- Ergüder, T., 2010. Dünyada Tütün Kontrolü ve Dünya Sağlık Örgütü Önerileri (MPOWER). İçinde: Z. A. Aytemur, Ş. Akçay ve O. Elbek, ed. *Tütün ve Tütün Kontrolü Kitabı*. İstanbul: Türk Toraks Derneği, 81-92.
- Gültekin Karakaş, D. ve Yılmaz, F., 2014. Türkiye’de Tütün Kontrolü: Sigara Vergileri ve Endüstrinin Fiyatlandırma Politikaları. *STED/Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 23 (Özel Sayı), 18-23.

Saraçoğlu S., Öztürk F. (2020), "Türkiye’de Tütün Kontrol Politikaları ve Tütün Tüketimi Üzerine Bir Değerlendirme", Politik Ekonomik Kuram, Cilt 4(1)

Gümüş, A. ve Güler Gümüş, S., 2005. Türkiye’de Tütün Sektöründe Mevcut Uygulamalar ve Sektörün Geleceği. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 11 (1 ve 2), 81-89.

Kılınç, O. ve Günay, T., 2014. Türkiye Tütün Kontrolünde Hangi Noktada? Engeller ve Çözüm Önerileri. *STED/Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 23 (Özel Sayı),4-7.

Mamudu, H. M., Hammond, R. ve Glantz, S., 2008. Tobacco industry attempts to counter the World Bank report Curbing the Epidemic and obstruct the WHO framework convention on tobacco control. *Social Science & Medicine*, 67 (11), 1690–1699.

Mukaigawara, M., Winters, J., Fernandes, G. ve Sridhar, D., 2018). Balancing science and political economy: Tobacco control and global health. *Wellcome Open Research*, 3 (40), 1-16.

Şahin, H., 2011. *Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu*. 11. Baskı. Bursa: Ezgi Kitabevi.

T. C. Sağlık Bakanlığı Tütün ve Diğer Bağımlılık Yapıcı Maddelerle Mücadele Daire Başkanlığı, 2014. *Küresel Yetişkin Tütün Araştırması Türkiye 2012* [online]. Available from: <https://havanikoru.saglik.gov.tr/dosya/dokumanlar/yayinlar/KYTA-2012-TR-25-07-2014.pdf> [Accessed 24 May 2019].

T. C. Sağlık Bakanlığı Tütün ve Madde Bağımlılığı ile Mücadele Dairesi Başkanlığı, 2019. *Türkiyede Tütünle Mücadele Süreci* [online]. Available from: <https://havanikoru.saglik.gov.tr/surec> [Accessed 24 May 2019].

T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı, 2018. *Tütün Mamulleri İstatistikleri* [online]. Available from: <https://www.tarimorman.gov.tr/TADB/Menu/22/Tutun-Ve-Tutun-Mamulleri-Daire-Baskanligi> [Accessed 11 December 2018].

Wipfli, H. ve Samet, J. M., 2016. One Hundred Years in the Making: The Global Tobacco Epidemic. *Annual Review of Public Health*, 37 (1), 149-166.

Wynder, E. L. ve Graham, E. A., 1950. Tobacco smoking as a possible etiologic factor in bronchogenic carcinoma, a study of six hundred and eighty-four proved cases. *The Journal of the American Medical Association*, 143 (4), 329-336.

4207 Sayılı Kanun, 1996. [online]. Available from: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22829.pdf> [Accessed 21 May 2019].

4733 Sayılı Kanun, 2002. [online]. Available from: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4733.pdf> [Accessed 22 May 2019].

5727 Sayılı Kanun, 2008. [online]. Available from: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/01/20080119-1.htm> [Accessed 22 May 2019].

6354 Sayılı Kanun, 2012. [online]. Available from: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/07/20120712-12.htm> [Accessed 27 May 2019].

7151 Sayılı Kanun, 2018. [online]. Available from: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/12/20181205-8.htm> [Accessed 27 May 2019].

27506 Sayılı Resmî Gazete, 2010. [online]. Available from: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/02/20100227-8.htm> [Accessed 26 May 2019].

30701 Sayılı Resmî Gazete, 2019. [online]. Available from: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/03/20190301-5.htm> [Accessed 28 May 2019].

Greta Thunberg ve İklim İçin Okul Grevleri: Küresel İklim Aktivizminde Yeni Süreç

Yavuz YILDIRIM¹

Makale Bilgileri

Makale Geçmişi:

Makalenin Yüklendiği Tarih: 20.02.2020

Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 28.03.2020

Anahtar Kelimeler: İklim Krizi, İklim Adaleti, Çevre Hareketi, Kolektif Eylem.

<https://doi.org/10.30586/pek.691712>

---

¹ Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, SBUI Bölümü

Öz

Greta Thunberg, 2018 yazında İsveç Parlamentosu önünde oturma eylemi yaparak, iklim değişimi/krizi ve buna yönelik aktivizm tartışmalarında yeni bir süreç başlattı. Uluslararası medyanın da konuyla ilgilenmesiyle beraber Thunberg bir iklim mücadelesi ikonuna dönüşürken, önerdiği İklim için Okul Grevleri, geçen bir yıl içerisinde lise ve altı derecedeki öğrencilerin katılımıyla dünyanın pek çok yerinde gerçekleşen bir eylem biçimi oldu. Bu bağlamda çalışma, iklim tartışmalarının küresel çapta kolektif ve bireysel eylemlerle nasıl dönüştüğünü anlamayı amaçlamaktadır. Temel argüman, iklim konusunda sosyal boyutun artan düzeyde önem kazandığıdır. Türkçe literatürde yeterli ilgiyi görmeyen “İklim İçin Okul Grevleri”, iklim hareketinde yeni bir dönemi simgelemektedir. Yeni bir gençlik hareketi, herkese ait olan, müşterek ve makro bir meseleyi yeni bir eylem tarzıyla önümüze sunmaktadır. Bu aynı zamanda siyasal bir sorgulamadır. İklim krizinden iklim adaletine doğru dönüşüm yeni adımlar atılması konusunda devletlere yönelik önemli bir baskı aracı olacaktır.

Greta Thunberg and The School Strikes For The Climate: The New Process in The Global Climate Activism

Abstract

Greta Thunberg, in the summer of 2018, began a sit-in protest in front of the Swedish Parliament and initiated a new process in the debate on climate change / crisis and activism. While Thunberg became an icon of climate struggle with international media interested in the issue, “School Strike for Climate” protests turned a collective action with the participation of high school-degree students all around the world. In this context this study aims to understand and analyze how the climate debate has been transformed to global collective and individual protests. The main argument is that social dimension of the issue has been getting importance. “School Strike for Climate” symbolizes a new era in the climate change activism. A new youth movement presents a common and macro issue that belongs to everyone with a new way of action. This is also a political challenge. The transformation from the climate crisis to climate justice will be an important pressure tool to governments to take new steps.

Keywords: Climate Crisis, Climate Justice, Environmental Movement, Collective Action.

1. Giriş

Greta Thunberg 20 Ağustos 2018’den itibaren üç hafta boyunca her gün İsveç Parlamentosu önünde oturma eylemi yaparak iklim değişimi ve buna yönelik aktivizm tartışmalarında yeni bir süreç başlattı. Eylül’deki seçimler öncesi bu eyleme başlayan 2003 doğumlu lise öğrencisi Thunberg, seçim sonrası eylemini her cuma günü devam ettirdi. “İklim için okul grevi” yazılı pankartıyla Thunberg’in sessiz protestosu, sosyal medya aracılığıyla hızla gündem oluşturdu. Uluslararası medyanın da konuyla ilgilenmesiyle beraber Thunberg iklim mücadelesinin popüler ismi oldu. İklim için Okul Grevi önerisi geçen bir buçuk yıl içerisinde lise ve altı derecedeki öğrencilerin katılımıyla dünyanın pek çok yerinde gerçekleşen eylem biçimine dönüştü. Time dergisinin 2019’da “yılın insanı” seçtiği Thunberg, hakkında pek çok spekülasyon yapılsa da genç bir aktivist olarak iklim konusunu yeniden küresel siyasetin gündemine taşıdı.

İklim değişimi tartışmasında 1970’lerden bu yana sürdürülen mücadelenin bugün yeni nesil tarafından yeniden sahiplenilmesi, gelecek kaygısının ve ortak olanı (müşterekleri) birlikte şekillendirme isteğinin güçlendiğini göstermektedir. Bu sorunu bizzat yaşayacak olan kişilerin konunun muhataplarını doğrudan göreve çağırması buradaki değişimi simgelemektedir. Ayrıca resmi toplantıların, müzakere süreçlerinin ve anlaşmaların ötesinde yeni bir gençlik hareketi, müşterek ve makro bir meseleyi yeni bir eylem tarzıyla önümüze sunmaktadır. Çevre ve iklim meselesiyle başlayıp bilim, demokrasi ve adalet tartışmasına uzanan bu süreçte, eski temel kavramların yeni bağlamlarda ele alındığı görülebilir.

Tartışma, güncellenen bu haliyle iklim değişikliğinden iklim krizi ve iklim adaleti gibi kavramlara dönüşmektedir. Bu çok katmanlı konunun sayısal veriler ve öngörüler kadar insani boyutuyla tartışılması sosyal bilimcilerin görevi olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda birey, devlet, şirket gibi farklı aktörlerin yer aldığı, coğrafya, ekonomi, uluslararası hukuk gibi boyutlarıyla içinden çıkılmaz hale dönüşen krizin Thunberg gibi aktörler eliyle en basit haliyle aktarılması ve 2000 sonrasında doğan bir kuşak tarafından sahiplenilmesi, bu çalışmanın öne çıkarmak istediği noktadır. Çalışmada emisyonlar, gazlar, sıcaklık dereceleri, müzakere süreçleri gibi farklı bağlamlarda ele alınan iklim tartışmasında Thunberg’in tartışmaya nasıl katkı sunduğunun altı çizilecektir. Uzmanlık gerektiren bir konunun kitlelerce tartışılmaya başlanması aynı zamanda siyasetin de uzmanlar, temsilciler, elitler eliyle işlemesine karşı çıkışın kısacası konunun demokratikleşmesinin bir adımı olarak görmek mümkündür.

Toplumsal hareketlerin son 10 yıl içerisinde sıradan insanın katılımı ve gündelik hayattan beslenen konular üzerinden işlediğini pek çok örnek olayda görmek mümkündür. Bireylerin katılımıyla, programsız ve stratejisiz gelişmeler, hızlı bir şekilde, yeni iletişim kanallarının da etkisiyle önceden öngörülmez boyutlara ulaşmaktadır (Castells, 2013: 26-28). Bu çerçevede toplumsal protestoların gittikçe geniş zeminde insanı bir araya getirmesi, Thunberg örneğinde görüldüğü farklı yaş gruplarını da içine alması, ana akım siyasetin belirlenmesinde hareketlerin hala kritik önemde olduğunu göstermektedir. Bu durum toplumsal hareketler literatürü içindeki süreklilik-kopuş tartışmasına da örnek oluşturmaktadır. Yeni toplumsal hareketler teorisyenlerinin 1968 ve sonrasındaki süreçlerde taleplerin ekonomiden uzaklaştığı, aktör, eylem, kimlik ve kültür eksenli hareketleri bir kopuş olarak nitelendirmesine karşın (Melucci, 1985, 1996) çevre hareketi konunun ekonomik ve siyasal boyutlarını birleştiren içeriktedir. Bu bağlamda özellikle 1970'lerdeki çevre hareketiyle bir süreklilik vardır. Ancak aşağıda değinileceği gibi bu süreklilikte, siyasal bağlamın değişmesi ekseninde sadece yerel değil uluslararası düzeyde bir arayış söz konusudur. Örgütsel bağları olan hareket yerine daha genç neslin kendi gelecekleri üzerine oturduğu ve bunu sadece yerel ya da ulusal değil küresel örgütler nezdinde dile getirdiği bir süreç yaşanmaktadır. Yeni siyaset, yeni aktörler tarafından ama eski konular olan adalet, ekonomik paylaşım ve devlet eksenlerinin senteziyle gelişmektedir. Bu açıdan çalışmada incelenen eylem dalgası, yeni toplumsal hareketlerin niteliklerinden özellikler barındırır da özellikle yeni bir kırılmanın yaşandığı küreselleşme-karşıtı hareket ve küresel adalet hareketinin özelliklerini daha çok yansıtmaktadır.

Bu makalede iklim ve çevre tartışmalarının teknik ve matematiksel boyutundan ziyade sosyal boyutu öne çıkarılmak istendiği için, siyasal ve sosyal teorinin bu bağlamdaki tespitlerine değinilecektir. Özellikle modernite, kapitalizm ve neoliberalizm üzerinden yapılan açıklamalar öne çıkarılacaktır. Devamında, Thunberg'in eylemlerinin arka-planını oluşturan iklim tartışması ve bunun uluslararası siyaset ve anlaşmalardaki yansımaları aktarılacaktır. Çünkü Thunberg'in eylemleri önceki iklim aktivizmi ve iklim adaleti tartışmalarından belli oranda etkilenmekte ve onları değiştirmektedir. Daha sonra öncekilerden farklı olarak bireysel bir eylemin küresel eyleme nasıl dönüştüğü incelenecektir. Eylemlerin uluslararası medyada, özellikle gündem yaratma kapasiteleri yüksek The Guardian ve New York Times gazeteleri üzerinden, nasıl yankı bulduğuna değinilecektir.

Yazının kapsamı, bu tartışmalardaki sayısal ve ya da bilimsel verilerden ziyade sosyal boyutu içermektedir. Temel soru, Thunberg'in ve yarattığı eylem dalgasının günümüz siyasetine nasıl etki ettiği ve bu bağlamda yeni nesil aktivizmin öncekilerden nasıl farklılaştığıdır. Dolayısıyla

makalenin amacı, iklim tartışmalarının kolektif ve bireysel eylemlerle yerel ve küresel bağların nasıl kurulduğu ve uluslararası alanda nasıl dönüştüğünü anlamaktır. Temel argüman, iklim konusunda sosyal boyutun artan düzeyde önem kazandığı ve yeni neslin katılımıyla gelişen İklim İçin Okul Grevleri'nin iklim hareketinde yeni bir dönemi simgelediğidir. Bu yenilik, bireysel eylemlerin hızlıca kolektif bir nitelik alması ve bu kolektifliğin de tipik anlamda bir örgütlenme sürecinin dışında ilerlemesidir. Bireysel ile kolektif arasındaki bağı kuran toplumsal hareketler, siyasetin belirleyicisi olmaya ve tartışma alanlarını genişletmeye devam etmektedir. Bu dönüşüm yeni adımlar atılması konusunda devletlere yönelik önemli bir baskı aracı olacaktır. Buna karşılık Thunberg'in eylemini küçümseyen, spekülasyon biçiminde yorumlayan eleştirilere de yer verilecektir.

2. Kapitalizm ve İklim İlişkisi

İklim ve çevre tartışmalarında kapitalizm sorunu öne çıkmaktadır. Aşağıda görüleceği gibi özellikle çok-uluslu şirketlerin devletlerle iş birliği yaptığı serbest piyasa koşullarının, üretim süreçlerinin çevreyi korumak ve buna bağlı toplumsal konuları daha fazla önemsemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Burada kapitalizm eleştirilerinde, onu sahiplenen liberalizm içi tartışma ve bu teoriden esinlenen sosyal/sol-liberal yorumlar öne çıkarılacaktır. Çünkü iklim meselesi öncelikle liberal demokrasilerin içindeki bir sorundur. Liberal tartışmaların, ekonomi-politik ekseninde gelişen Marksizm'in tarihsel yorumlarından yer yer etkilendiği görülebilir. Özellikle sosyal eşitsizliği normal gören neoliberalizmi aşacak siyasal ve sosyal pratikler yönünde bir arayış olduğu görülmektedir. Diğer deyişle ekonomik analizlerle siyasal analizler birbirinden ayrı görülmemekte, tersine artık daha çok kesişmektedir. Öte yandan Marksizm esintili örgütlü mücadelenin daha anarşizan eğilimlerle ilerlediği; yatay, lidersiz ve ağ-biçiminde örgütlendiği küreselleşme-karşıtı hareketin açtığı hattan bu yana görülmektedir (Pleyers, 2010: 210). Bu durum teorilerin yerleşik analizlerinin iklim meselesinde yeni bir senteze evrildiğini göstermektedir (Saunders, 2013: 179; Garrelts ve Dietz, 2014: 6-7).

İklim tartışması sosyal bilimcilerin gittikçe artan şekilde ve farklı bağlamlarda tartıştığı bir konu haline gelmiştir (Backstrand ve Lövbrand (eds), 2015). İklim alanındaki teknik düzeydeki ana çalışmaların gittikçe insani etkilere ve ekonomik analizlere dönüştüğünü belirten Urry (2015:46) gibi, Fischer de (2019) iklim konusunun demokratik yönetimlerle doğrudan ilgili olduğunu savunur. Koch (2012) da benzer şekilde iklim sorununun sosyal bir mesele olduğunu vurgulamıştır. İklim bilimcilerle sosyal ve ekonomik bağlantılar arasındaki boşluğun doldurulması gerektiği belirtir. Konunun kapitalizmin gelişimi ve dönüşümü ekseninde incelenmesi gerektiğini vurgulayan Koch, aşağıda değinilecek olan, Kyoto Protokolü'nün

esnek mekanizmalarıyla birlikte karbon ve emisyon ticaretinin neoliberal ekonomi tarafından yeni bir araç olarak kullanıldığını belirtir. Burada gelişen üretim ve tüketim süreçleriyle yeni bir birikim rejimi yaratılırken, bu süreçte gelişecek yeni teknolojilerin iklim sorununu çözeceğine dair ekonomistlerin umutları dışında bir veri olmadığının altını çizer (Koch, 2012: 184-185). O’na göre yapılması gereken, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ekonomik-sosyal dönüşüm benzeri kapsamlı bir yaklaşım değişikliğidir. Özellikle yenilenebilir enerji kaynaklarına doğru bir dönüşümle, Batı-tarzı yaşam şeklinde niteliksel değişimler gerekmektedir (Koch, 2012: 186). Batı tarzı-yaşam, Koch’a göre, gelecek nesillerin kitaplarında kitlesel ölümlerin nedeni olarak anılacaktır. Gelecek neslin bir parçası olarak Thunberg’in eleştirileri, aşağıda değinileceği gibi, bu noktaya tekabül etmektedir.

Beck’in (2010) “yeşil modernite” önerisiyle, iklim tartışmasını sosyolojinin alanına daha güçlü almak gerektiği tezi de bu yönde bir öneridir. İklim mücadelesine tabandan, gündelik hayattan destek alarak devam etmek, burada çıkış noktasını oluşturur. İklim değişikliğini sosyal eşitsizlikleri göz ardı ederek ele almak mümkün değildir (Beck, 2010: 255-256). Beck’e göre kozmopolitanizm bu noktada iklim mücadelesinin gücünü artıracak temel unsurdur (2010:264). Öte yandan kapitalizm ve Batı-yaşam tarzına yönelik bu eleştiriler, iklim krizini reddedenlerin ya da önerileri kabul etmeyenlerin yaşam tarzlarını ve egemenliklerini korumak için çıkış noktalarından biri durumundadır. Chakrabarty’e (2017) göre iklim meselesi sadece Batı’nın, kapitalizmin, gelişmiş ülkelerin ve küreselleşme siyasetiyle ilgili değildir; antroposen duyarlılık konunun daha ötesini (insan merkezli tür anlayışının dışında ve Batı-dışı bir eğilimle) görmemizi sağlamalıdır (2017: 35-36).

“Nesiller Arası Sorumluluk Tezi” ile gelecek nesillerin korunmasını etik bir sorumluluk olarak gören Page’nin (2007: 9) çalışması da insani eylemin adil-olmayan ve etik-olmayan (ikisini birbirinin yerine kullanır) davranışlarının iklim sorununun temeli olduğunu belirtir. Tezini, “düzgün bir yaşam sürdürebilmek için kaynakların mümkün olan en çok insana dağıtılması” olarak tanımladığı yeterlilik (*sufficiency*) prensibine dayandıran Page, iklim konusunda öncelikle normatif bir prensip geliştirmek gerektiğini savunmaktadır (2007: 11). Bu prensip iklim değişikliğine yol açan nedenlerin etik açıdan ele alınmasını öngörür. Bu bağlamda amacının bilimsel verileri göz ardı etmek değil, bilim aracılığıyla bu normatif ilkelerin gelişmesi olduğunu vurgular. Thunberg’in çabası da bu yönde sosyal ve etik boyutun bilimsel verilerle iç içe geçerek duyurulmasını sağlamaktır.

Burada temel ikilem, ekonomik ilerleme ve kalkınma hamleleriyle çevre hassasiyetlerinin nasıl uyumlu hale geleceğidir. Bu noktada ulusal ekonomik hedeflerin iklim tartışmalarından daha

önemli olduğu düşüncesi, önemli bir hattı sembolize eder. İklim değişikliğinin iddia edildiği gibi büyük bir sorun olmadığını düşünenlerden, bilimsel verilere şüpheyle yaklaşanlara ya da yabancılardan/kimi çıkar gruplarının ülkelerini köşeye sıkıştırmak için iklimi kullandığını düşünen komplo teorisyenlerine kadar önemli büyüklükte bir kesimi göz önünde bulundurunca ortak noktalara ulaşmanın zorluğu daha da netleşmektedir. Giddens (2011), kendi adını verdiği “Giddens Paradoksu” üzerinden bu noktaya değinir. Buna göre iklim konusunda bir ilerleme sağlamakta zorlanılmaktadır çünkü “küresel ısınma günlük hayatta somut, görülür ve acil bir mesele değildir. Bugün yaşanacak bir hayat vardır, sorun bugün değil gelecekte kendini göstereceği için de dikkate alınmaz ancak sorunlarla karşılaşıldığı anda da harekete geçmek için geç kalınmıştır”. Giddens, bir iklim politikasının olmadığını söyleyerek devletlerin diğer kurumlarla birlikte çalışması gerekliliğinin altını çizer. Bu süreçte, yaşanan tıkanıklığın aşılmasında Thunberg gibi sıra-dışı aktörlerin ve iklim için okul grevleri gibi yeni neslin sürüklediği taban eylemlerinin yeni bir itici güç olabileceği söylenebilir. Çünkü yeni neslin ses yükseltmesi bir yandan sorununun sadece bugün değil gelecekle ilgili olduğu vurgusu yaparken, etik açıdan da yetişkinlerin çocuklarıyla ilişkisini öne çıkarması açısından kritiktir. Öte yandan itici güçlere yönelik beklenti kadar iklim konusundaki “değişmeme” direncini anlamak da önemlidir. Muhafazakâr ve milliyetçi söylemlerin yükseldiği bu kriz döneminde iklim tartışmaları da bu girdaptan kaçamamaktadır. Post-truth döneminde bilime duyulan şüphe ve alternatif gerçeklik yaratma arzusu gittikçe güçlenmektedir. Komplo teorileri zaman geçtikçe gerçekliğin asıl unsuru olmaya başlamıştır. Postmodern dönemde yükselen bilgiye dair görece yaklaşım, tek ve evrensel bir doğru olmadığı savlarının ulaştığı yeni nokta, iklim krizini reddetmeye ulaşmıştır. İklim krizinin reddi noktasındakiler, Fischer’e göre (2017:142), bilimsel verileri reddetmekten ziyade, o verilerin arkasındaki sosyopolitik dinamikleri reddetmektedir. Diğer bir deyişle iklime dair veriler ve sorunlar, onu yorumlayan (reddedenler) tarafından yeni bir sosyal gerçeklik içinde kurulmaktadır. Verileri ortaya koyanların konumları, çıkar gruplarıyla bağlantıları gibi toplumsal arka plan verileri, çoğu zaman kesin olarak kanıtlanmayan şüpheler, verileri yorumlarken devreye girmektedir. Özellikle muhafazakâr siyasetçilere göre IPCC’deki iklim uzmanları, belli çıkarları olan sosyal gruplardır ve onları destekleyen grupların çıkarlarını savunmaktadırlar ve bilimsel verileri buna alet etmektedirler (Fischer, 2017). ABD’de Cumhuriyetçilerin, Thunberg’i destekleyen Demokratlara yönelik “Amerikan özgürlüğüne yönelik saldırı gerçekleştiren trojanlar” olduğu suçlaması, bu noktaya örtüşmektedir. Lockwood’un (2018) yaptığı araştırmada, Amerikalı ve Avustralyalı aşırı-sağ partilerin Avrupalı aşırı-sağ partilere göre iklim şüpheciliği noktasında daha agresif oldukları

gösterilmektedir. Bir başka çalışmada (McCright vd, 2016: 338-358), ABD ve Kanada gibi ülkelerde iklim meselesi üzerindeki siyasal ayrışmanın Avrupa’ya göre daha belirgin olduğu belirtilmiştir. Batı Avrupa ülkelerindeki beklendiği gibi solda yer alanlarda iklim krizi duyarlılığı ve iklim üzerinde insani etkiye dair görüşler daha yüksek çıkmıştır. Ayrıca gençler ve kadınlar arasında da iklim değişimi gerçeğine inandığını belirtenlerin daha fazladır (McCright, 2016: 343-350). Thunberg’in talebinin hızlıca karşılık bulmasının bununla bir ilişkisi olduğu tahmin edilebilir.

Liberal dünya diyebileceğimiz Batı/Kuzey ülkelerinin demokratik yönetimlerinin kavramsal ve pratik yanlarının güçlenmesi ya da düşüşe geçmesi, gelecekte iklim konularında geliştirecekleri yeni uygulamalarla ilgili olacaktır. Bu konuda adım atabilen demokrasilerin uzun vadede daha farklı bir konuma alınacağı, örneğin ekolojik ya da çevreci demokrasi gibi, öngörülebilir (Fischer, 2019: 2-3). Dolayısıyla kısa süreli, seçim odaklı siyasetin ötesinde yeni bir siyasal vizyon geliştirerek söylemlerini yeni nesille eşleştirebilen siyasetçiler, bu eylem dalgasını ilerletecektir. Ancak Batı toplumlarında hızla yükselen sağ –popülizm ve aşırı-sağ söylemler/hareketler, daha farklı bir gündem yaratmaktadır. Bu yükselişten etkilenen ve bunu oy devşirme olarak kullanmak isteyen merkez-partiler bu yönde bir adım atmakta zorlanmaktadır. Özellikle merkez-sol partilerin, sosyal demokrat eğilimlerin zaten düşüşte olan çizgilerini yeniden yükseltebilmek için Thunberg ve benzeri yeni hareketlerin kitlesel etkilerini iyi anlayarak sahip çıkmaları gerekmektedir. Bizzat sosyal demokrasinin sembol ülkelerinden İsveç’te yükselen bu yeni eylemlerin, yerleşik siyasetin yeniden hizalanmasında etkili olması beklenmektedir.

3. Kyoto’dan Paris’e Uluslararası Siyasette İklim Gündemi

Thunberg’in aşağıda değinilecek eylem ve söylemlerinde öne çıkardığı Paris Antlaşması, COP21 olarak bilinen ve 30 Kasım-12 Aralık 2015 tarihlerinde Paris’te toplanan 2015 yılı BM İklim Değişimi Konferansı’nda ortaya konan bir metindir. COP (*Conference of Parties*/Taraflar Konferansı) toplantıları, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi kapsamında taraf ülkelerin her yıl gerçekleştirildiği konferanslardır. Paris Anlaşması’nın en önemli özelliği, küresel ısınmanın uzun vadede 2 santigrat derecenin altında tutulması için gerekli önlemlerin alınması konusunda bir mutabakatın oluşmasıdır. Bu önlemlerin başında “sera gazı emisyonlarının azaltılması” meselesi vardır ki bu sürecin nasıl işleyeceği asıl önemli tartışma konusudur. İklim tartışmalarının düğümlendiği temel mesele, küresel ısınmanın zararları ya da iklim değişikliğinin olup olmadığından ziyade (bunu sorgulayan ve kabul etmeyen önemli bir kesim olmakla birlikte), başta devletler olmak üzere konuyla ilgili aktörlere yüklediği

sorumluluklar ve buna yönelik alınacak kararlardır. Devletlerin küreselleşme döneminin temel ve belki de asıl aktörleri olan yerel ve çok-uluslu şirketlere yönelik bu yaptırımları nasıl uygulayacağı; hangi devletin ne kadar sorumluluk alacağı ve bu gazların hangi usullerle ne düzeyde düşürüleceği temel tartışma ve uzlaşmazlık konusudur. Thunberg’in konuşmalarındaki aciliyet meselesi bu konunun bir an önce aşılmasına odaklanmaktadır.

Paris Anlaşması, iklim krizi konusunda yapılacakların genel çerçevesinde uzlaşma adına önemli bir ilerleme olsa da bu noktaya gelmesinin uzun müzakereler ve toplantılar sonucu olduğu gerçektir. Bu yönde uluslararası bir kamuoyu oluşturma girişimleri 1990’ların başına kadar uzanır. Dolayısıyla Thunberg’in belirttiği “30 yıllık boşa harcanan zaman” ile BM’ye bağlı zirvelerde alınan kararların tam olarak uygulanmamasını kastetmektedir.

Bu toplantıların ve geçilen aşamaların genel bir özetini vermek gerekirse, Kasım 1988’te BM Çevre Programı ve Dünya Meteoroloji Örgütü’nün ortak girişimi ile Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (*Intergovernmental Panel on Climate Change / IPCC*) kurulmuştur. IPCC hedefini “tüm seviyedeki hükümetlere iklim politikaları geliştirmekte kullanabilecekleri bilimsel bilgiler sağlamak” olarak belirlemiştir (ipcc.ch, 2019). IPCC’nin yayınladığı raporlar, ilerleyen süreçte iklim değişikliğinin geldiği noktayı açıklayan temel referans metinleri olmuştur. 2019 itibariyle IPCC’ye üye 195 devlet bulunmaktadır. Kurum, bugüne kadar 5 değerlendirme raporu yayınlamıştır. Bunlar çeşitli alt grupların çalışmalarıyla bir sürecin sonunda şekillenmektedir. İkinci rapor Kyoto ve beşinci rapor da Paris Anlaşması’nın temel girdisini oluşturmaktadır. Kurum ayrıca çeşitli alt başlıklarda özel raporlar da yayınlamaktadır. Tabii ki iklim değişiminin ya da çevre ve atmosfere dair sorunların, sosyal ve siyasal sonuçlarının olduğuna yönelik tespitler daha önce de yapılmaktaydı. Özellikle Soğuk Savaş sürecinde nükleer silahlanma karşıtı gösteriler, başta Almanya olmak üzere nükleer santral karşıtı protestolar, bu protestolar sürecinde gelişen vatandaş birlikleri ve bunların siyasal partiye (Yeşiller) dönüşme aşamaları, çevreci düşüncenin yüzyılın sonlarında geçirdiği genel hattı özetler. 1979’dan itibaren çeşitli uluslararası toplantılar çerçevesinde (Özel ve Kılıç, 2006) sera gazlarının atmosferde yarattığı etkisi, ozon tabakasının delinmesi tartışması ve buna bağlı olarak atmosferin ve yeryüzünün daha çok ısınması tespitleri, 1980’ler boyunca gündemde yer almaya başlamıştır. 1990’ların başından itibaren bu konudaki gelişmeler IPCC çatısı altında ilerlemektedir (Jager ve O’Riordann, 1996; Agrawala, 1998).

Tartışmanın 1990’larla beraber kısmen seyir değiştirmesi, “insan faaliyetlerinin etkisi ile normal kabul edilen değerlerde bir sapma yaşanıp yaşanmadığı” ile ilgilidir (Özel ve Kılıç, 2006: 139). Diğer bir deyişle, iklimde son yıllarda yaşanan olayların insan faaliyetlerinden mi

kaynaklandığı yoksa doğal bir gelişme mi olduğudur. Buna antropojenik (insan faaliyetine ilişkin) etkiler adı verilmektedir (Sayre, 2012: 58; Türkeş, 2008: 34). 2002’de Nobel Kimya Ödülü sahibi Crutzen tarafından yeni bir jeolojik dönemin başladığı ve bunun antroposen (insan kontrolündeki iklim dönemi) dönem olduğu öne sürülmüştür (Kaya, 2019: 108-118). İnsan etkisinin iklim değişikliği üzerinde belirleyici olduğu görüşü, 1988 yılındaki gelişmelerle beraber güçlenmiş ve 1990 yılında hazırlıklarına başlanan BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi de bu fikir üzerine inşa edilmiştir (Kaya, 2019: 87; Özel ve Kılıç, 2006: 140; Hayırsever Topçu, 2008: 167). Kısacası 20. yüzyılın sonları itibariyle tarihsel bir dönüşümün olduğu vurgulanmakta ve uluslararası düzeyde de bunun karşılıkları görülmektedir.

3-14 Haziran 1992’de toplanan ve Yeryüzü Zirvesi (*Earth Summit*) olarak da bilinen Rio Konferansı’nda imzaya açılan Çerçeve Sözleşme, 21 Mart 1994’te yürürlüğe girmiştir. Sözleşmenin temel amacı, iklim sistemine yönelik tehlikeli antropojenik müdahaleleri engelleyebilmek ve atmosferdeki sera gazı yoğunluğunu düzenlemektir. Çerçeve Sözleşme adı verilmesinin nedeni, ülkelere bağlayıcı oranlar verilmemesi ve zorlayıcı mekanizmaları içermemesidir. Bununla birlikte ülkelere Çerçeve Sözleşme hedefleri doğrultusunda özel anlaşmalar yapabilmeleri imkanı verilir. Bu doğrultuda Sözleşme’ye taraf ülkeler, yukarıda bahsi geçen COP buluşmalarında yıllık olarak 1995’ten bu yana bir araya gelmektedir. Berlin’de toplanan ilk COP’tan bu yana bu desteklerin nasıl ve hangi araçlarla sağlanacağı, gaz emisyonlarına dair yükümlülüklerin ne olacağı tartışması devam etmektedir. 1997’de Kyoto’da toplanan COP3’te ortaya konan Protokol, Çerçeve Sözleşme’nin detaylandırılması noktasındaki ilk önemli adımdır. Kyoto Protokolü’nün yarattığı etki önemlidir çünkü 2015 tarihli Paris Anlaşması’na kadar tartışma bu metin üzerinden; metindeki değişiklikler, imzalayan veya imzalamayan ülkeler gibi konular bağlamında yürümüştür. Protokole dair hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin eleştirileri olmuştur (Okereke, 2010: 467-468). Protokol ancak 2001 yılındaki değişiklikler sonucunda 177 ülke imzasıyla, Şubat 2005’te yürürlüğe girmiştir çünkü sera gazı salınımı konusunda en fazla sorumluluk taşıyan ülkeler, başta ABD olmak üzere, Protokolü imzalamamıştır (Hayırsever Topçu, 2008: 164; Özel ve Kılıç, 2006: 156). Bu konu da yukarıda değinilen kapitalizm, sosyal eşitsizlik, ekonomik kalkınma ve çevresel hedefler gibi konulardaki küresel ayrılıkları simgelemektedir. Thunberg doğmadan başlayan Kyoto Protokolü tartışmaları, 2000’lerin başlarında doğanların çocuklukları boyunca sürmüştür. 2000 neslinin sokağa çıkma nedeni, tam da bu uzun süren ve sonuç alınamayan müzakerelerin artık somut adımlara dönüşmesi isteğidir.

Bu bağlamda iklim tartışmalarındaki diğer önemli aşama, 7-18 Aralık 2009 tarihlerinde COP15’te kabul edilen Kopenhag Mutabakatıdır. “Konferans sonunda ABD, Çin, Suudi Arabistan, Brezilya ve Hindistan’ın ortaklığıyla bir son dakika uzlaşısı olarak kabul edilen Mutabakat, bağlayıcı azaltım taahhütleri yerine gönüllü katkılar vurgusuyla Sözleşme’nin Kyoto sonrası dönemde izleyeceği yolu belirleyen bir dönüm noktası olmuştur” (Kaya, 2017: 95). Kopenhag’ın önemini göstermesi açısından, 40 bin katılımcıya sahne olması ve devlet başkanlarının alışılmadık şekilde uzun görüşmeler yapmasının altı çizilmektedir (Bailer, 2012: 534). Gupta’ya (2012: 640) göre “ülkeler arasındaki anlaşmazlık, sorumlulukları nasıl paylaşılacağı konusundaki normatif prensiplerde çıkmaktadır. İklim görüşmelerindeki müzakerelerde ilerleme yönündeki ana engel, kaytarma/bedavacılık (*free-rider*) sorunudur”. Buna ülkelerin sorumluluktan kaçma isteği denilebilir. Ona göre (Gupta, 2012) “sorumluluğun nasıl paylaşılacağını gösteren yasal ilkeler küresel hukuk sistemine yerleştirilmelidir”. Başka bir tabirle konu aynı zamanda uluslararası hukuk sorunudur. Ancak Paris Anlaşması süreci, küresel anlaşmazlıkları yeniden hatırlatmıştır:

iklim değişikliği müzakerelerine ilişkin olarak gelişmekte olan ülkelerin talebinin, meseleyi emisyon azaltımı ile sınırlı tutmayan, sistemsiz eşitsizliklerin giderilmesine yönelik daha geniş bir bağlama yerleştirmek olduğu, buna karşın gelişmekte olan ülkelerin ise emisyon azaltımı için ekonomik açıdan en etkin yolu bulmaya odaklandığı vurgulanmaktadır. (...) Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin yapısal şartları gereği kendi içlerinde bölünmesi ve görüş ayrılıklarına düşmesi farklılaşan talepleri de beraberinde getirmiştir (Kaya, 2017: 96).

Toplumsal protestoların devletlere iklim konusunda daha çok girişimde bulunması konusunda uyarıları artmaktadır. Kopenhag sürecinde iklim adaleti kavramının daha net bir biçimde yükselişe geçtiği görülebilir. Özellikle dönemin Bolivya Devlet Başkanı Evo Morales’in açıklamaları ve yeni toplumsal hareketlerin bu süreçte kendini göstermesi kritik bir eşik olmuştur. Morales Kopenhag’ta bir araya gelip çözüm üretemeyen liderleri eleştirirken, “ülkelerin liderleri bu konuda karar veremiyorsa bunu neden bir araya gelen halklar yapmasın?” diyerek Cochabamba’daki alternatif zirvenin önünü açmıştır (Aguirre ve Cooper, 2010: 239). Kendi ülkesinde de o dönem yerli halkların yürüttüğü eylemler başta olmak üzere sosyal hareketlere dayanan bir başkanlık vizyonu ile hareket eden Morales, yerel siyasette çeşitli eleştirilere maruz kalsa da iklim mücadelesinin Küresel Güney’in liderliğinde gerçekleşeceğini iddia etmekteydi. “Batı ölüm kültürünü temsil ederken biz yaşam kültüründen geliyoruz” diye

Morales, bu süreçte iklim mücadelesini gündemlerine almayan siyasi liderlerin karşısında sembol isim oldu (Aguirre ve Cooper, 2010: 238; Kruse, 2014: 280).

Kopenhag’ta farklı gruplar tarafından COP süresince önemli protestolar ve yürüyüşler yapılmıştır (Chatterton vd. 2013). Müzakerelerin devlet ve hükümet temsilcilerinin yürüttüğü teknik tartışmaların ötesine geçmesinde ve iklim krizinin sosyal bir sorun olarak görülmesinde bu hareketlerin rolü büyüktür. İklim tartışmasını antagonist siyaset, müştereklerin yönetimi ve yeni stratejiler geliştirmek düzeylerinde (Chatterton, vd., 2013: 616-618) genişleten Kopenhag eylemlerinden 10 yıl sonra yeni eylem dalgası, “İklim İçin Okul Grevleri” biçiminde yükselmiştir. Ancak bu kez daha farklı bir nesil, genç aktörler ve daha basit ve net mesajlar doğmuştur. Thunberg’in yarattığı eylem dalgası, Kyoto sonrası güçlenen kurumsal ve sivil toplum kuruluşları eksenli ağların dışında yeni bir dönem başlatmıştır.

4. İklim Adaleti Tartışmaları ve Çevre Hareketi

İklim adaleti kavramı, çevresel adalet kavramının dönüşümüyle ortaya çıkmıştır. “Çevresel adalet kavramı, doğal kaynaklardan yararlanma sürecinden başlayarak kaynakların kullanımı ve bu kullanım sonucunda ortaya çıkan çöplerin saklanmasına kadar süreçteki hem bireysel hem de kurumsal davranışlarla ilgilidir” (Kılıç ve Tok, 2014: 220). Çevresel adaletten iklim adaletine doğru geçiş, kavramların klasik anlamlarının ötesine taşınarak yeni bağlamlarda ifade edilmesini sağlamış ve konunun günlük hayatın içerisinde insanların müdahalesiyle değişen boyutu öne çıkmıştır (Schlosberg ve Colins, 2014: 360). Ekosistemde bozulmaya yol açan her türlü müdahalenin tartışmanın içine alınmasıyla, krizin oluşumu ve çözülmesi sürecindeki aktörlerin (bireyler, topluluklar, devletler ve yakın dönemde şirketler) rollerine vurgu artmıştır. Bu süreçte yerel ve kısmi olarak görülen sorunların aslında bir ağ içerisinde herkesi etkilediği dolayısıyla sorunun küresel bir sorun olduğu görüşü güçlenmiştir. Bu çerçevede “küresel iklim değişikliği müzakerelerinin temelini oluşturacak üzerinde görüş birliğine varılan ortak tanımlar oluşturarak fayda ve maliyetleri adil dağıtmak mevcut uluslararası ilişkilerin karşılıklı güç dengesine dayandığı da düşünülürse son derece zor görünmektedir” (Demirci, 2013: 197). Özellikle Paris Anlaşması öncesinde yapılan çalışmalar, bu konudaki sosyal bilim ve teorilerin yönlendirici eksikliğinden bahsederken, Kuzey-Güney ülkeleri arası eşitsizliğin anlaşılması ve aşılması için teorik bilginin bu süreçte daha fazla yönlendirici olması gerektiğini vurgulamışlardır (Bradley ve Roberts, 2010: 134-166; Shove, 2010: 277-288). Diğer bir deyişle, iklim tartışması sadece teknik ve uzmanlık gerektiren bir konu olmanın ötesinde sosyal ve siyasal boyut kazanmaktadır.

Adalet kavramı, siyasal teorinin Antik Yunan’dan bu yana en temel tartışma konularındandır. Kavramın yeniden öne çıkmasında ilk olarak 2000’lerin başında küreselleşme-karşıtı ya da karşı-küreselleşmeci olarak nitelendirilen toplumsal hareketlerin “küresel adalet hareketi” adı altında örgütlenmelerinin payı vardır. 2001’den itibaren toplanan Dünya Sosyal Forumu’nun içerisindeki önemli tartışmalardan biri olan küresel adalet tartışması (Yıldırım, 2013: 122), bu konunun yüzyıl başındaki halini sembolize eder. Devamında pek çok toplumsal hareketin gündemine giren neoliberal ekonomik sistemin, serbest piyasa koşullarının ve sermayenin kontrolsüz akışının küresel bir adalet yaratmadığı, tersine Kuzey/Güney ayrımında olduğu gibi ülkeler ve bölgeler arasındaki eşitsizliğin artarak devam ettiği iddiaları güncelliğini korumaktadır (della Porta, 2015; West, 2013: 142-153). İklim meselesi de burada devreye girer. Sera gazı salınımında asıl rol sahibi gelişmiş ülkelere daha fazla sorumluluk yüklenmesi beklenmektedir. Bu ülkeler açısından ise geleceğe yönelik böyle bir sorumluluk adaletsizlik yaratmaktadır çünkü kendi ülkelerinin gelişme ve kalkınma süreçlerinin durdurulması talep edilmektedir. Genel olarak liberal ahlak, pazarda oluşması gereken dengeye dışardan yapılan her müdahalenin adaletsizlik doğuracağını öngörür. Özellikle Almanya, İngiltere, ABD gibi merkez ülkelerde muhafazakâr partilerin iktidarlarda olması ve popülist sağın da bu süreçte yeni bir söylem yükseltmesiyle beraber iklim konusundaki eleştiriler, dış dünyanın kendilerine karşı oynadıkları oyun olarak sunulmaktadır.

İklim adaleti konusundaki girişimler, sorunun coğrafya ya da mühendislik boyutunun ötesine taşınarak ekonomi-politik bağlamla ilişkisini kurmuştur. Esasen 1970’lerde de nükleer silah/enerji karşıtlığıyla konu bu haliyle öne çıkarılmıştı. İklim Adaleti, çevre hareketinin temel talebi olmuştur. Bu terim ilk kez 1999’da, internetpirate.com adresli bir web sitesinde, sonrasında Kasım 2000’de COP6 İklim Değişimi müzakereleri sırasında Hollanda’daki Sürdürülebilir Kalkınma Ulusal Komite konferansında kullanıldı (Chatterton, 2013: 606). Ardından uluslararası anlamda 2002’de BM’nin Johannesburg’taki (Rio+10 olarak da bilinen) Sürdürülebilir Kalkınma Üzerine Dünya Zirvesi’nde ifade edildi (Goodman, 2009: 502). “İklim Adaleti’nin 27 İlkesi”, 14 farklı STK’nın bir araya gelerek oluşturduğu bir metindi ve temel olarak Güney ülkelerinin ekolojik borçları üzerine inşa olmuştu. Bu bağlamda çözümün yanlış yerde arandığı ve sadece emisyonlar ve karbon salınımı üzerine odaklanmamak gerektiği fikri yükseltildi. 1990’ların sonundan itibaren özellikle önce İklim Eylem Ağı (*Climate Action Network*), daha sonra 2007’de Bali Konferansında oluşan İklim Adaleti Şimdi! (*Climate Justice Now!*) gibi taban ağları ve inisiyatifler, BM’nin reformist anlayışının ötesinde doğrudan eylemlerle konunun siyasal boyuta taşınması gerektiğini savundular ve bu yönde eylemler

gerçekleştirdiler. 2010’da *Klimaforum* ve *Via Campensia* adlı oluşumlar bu eylem ve alternatif vizyon sürecini ilerlettiler. Bu eylemler, çevre hareketinin 2000’lerdeki ana hattını sembolize eder. Bu hat, liberal bir uzlaşma siyasetinin yetersizliği teziyle mücadelelerini daha radikal, sol/sosyalist çizgiye yaklaştırmışlardır. Böylece sadece sera gazı emisyonlarının değil ulaşım, taşımacılık, ürün ve hizmetlerin üretimi ve tüketimi, finans gibi alanlardaki dönüşümün gerekli olduğunun altını çizmişlerdir (Bond, 2011: 4-5). “Yeşil ve kızıl mücadelenin birbirine yaklaşması” olarak nitelendirilen bu eko-sosyalist çizgi, iklim adaleti ile sosyal adalet arasında bağlantı kurmak istemekte ve yatay/tabandan (*horizontal/grass-root*) hareketlerin birbiriyle temas içinde olmasını savunmaktadır.

2010’da Bolivya’daki Cochabamba Konferansı’nda biraraya gelen oluşumların talepleri, Bolivya hükümeti tarafından BM metinlerine eklendi. Bu konferans sayesinde iklim mücadelesi BM’nin iklim zirvelerini ve resmi müzakereleri aşan bir içeriğe doğru genişledi (Kruse, 2014). İklimi adalet perspektifinden savunan yatay çevreci hareketlerin geliştirdiği dünya vizyonu ve gelecek fikri/tasavvuru, çevre ve iklim gündemini önemli ölçüde değiştirmiştir ve konuyu sosyal bir perspektife yerleştirmiştir. Ancak Sosyal Forum tartışmasında görüldüğü gibi bu hareketler kimi noktalarda, özellikle ortak eylem ve söylem geliştirme açısından ayrı düşmüşler ve bu açıdan da vaat ettikleri güçlü dönüşümü sağlamakta zorlanmışlardır (Goodman, 2009). Okereke de (2010: 471) var olan uluslararası sistemin piyasa mekanizmasının işleyişini verili kabul etmesi nedeniyle, iklim adaleti önerilerinin marjinal kaldığını belirtmektedir. Kopenhag sonrasındaki tartışmalarda adalet kavramının daha çok duyulacağını ancak bunun uygulanabilir uluslararası uygulamalara dönüştürülmesi gerektiğini vurgulayan Okereke (2010), ideal hedeflerle pratik gerçeklik arasında bağlantı kurulabilmenin öneminden bahseder.

Çevre hareketi, 1968 sonrasındaki yeni toplumsal hareketler ekolünün önemli hatlarından biri olmuştur ve bugün de gelişerek devam etmektedir (Saunders, 2013: 22-45; West, 2013: 118-127). Yukarıda 2000’lerin başından itibaren genel çerçevesi verilen bu mücadelenin Thunberg’le beraber yeni bir ivme kazanması beklenebilir. “Yeşil ideoloji”, pek çok ülkede Yeşiller ve benzeri adlı örgütlenmelerle siyasi parti olarak seçim yarışlarının da içindedir ve radikal ya da reformist önerileriyle siyasal gündemi belirlemektedir. Bu bağlamda onları siyasal skalanın sol ya da sağ yanlarına oturtmak kolay değildir (West, 2013: 120-125). Örgütsel olmayan ya da ağ şeklindeki örgütlenmiş hareketlerin az veya çok bu resmi partilerle ilişkisi bulunmaktadır. Hedefler ve gerçeklik arasındaki bağların kurulmasında siyasi partilerin

devreye girmesi, yukarıda da belirtildiği gibi önem kazanacaktır. Siyasal sistem içerisinde yasal değişikliklerin yolu, parlamenter sistem içindeki mücadeleyle şekillenmektedir. Thunberg ve yarattığı eylem dalgası, henüz ulusal ya da uluslararası bir oluşumun bünyesinde doğrudan karşılık bulmamıştır. Ancak tam da bu yeni hattı hızlıca bünyesine katabilen partilerin yeni genç nesil ve seçmenle bağ kurabileceği söylenebilir.

5. Thunberg’in Eylemlerinin Duyulması ve Yayılması

Stockholm’de yaşayan lise öğrencisi Greta Thunberg’in hükümetinin (aşağıda yeniden değinilecek olan) Paris Antlaşması’nın gereklerini yerine getirmesi için başlattığı eylemin 1 yıl içerisinde yeni bir çevre aktivizmi yaratmasında, konunun uluslararası medya tarafından sahiplenilmesi önemli bir aşama oldu. Bu süreç The Guardian ve New York Times’ta Thunberg ile ilgili haberler üzerinden açıklanacaktır.

Esasen Thunberg’in eylemine dair ilk İngilizce haber, *We Don’t Have Time* (Zamanımız Yok) isimli çevreci oluşum tarafından yapılmıştır. İsveç ve Danimarka gazetelerinde konu olduktan sonra onunla ilgili ilk İngilizce haber, 23 Ağustos 2018’te bu oluşumun haberleştirmesiyle olmuştur. Haber, İsveç’te derslere katılımın zorunlu olduğunu hatırlatıp “okulda derslerini asarak, iklim için yasaları çiğniyor” vurgusuyla verilmiştir (medium.com, 2018a). Haberde, *We Don’t Have Time* oluşumunun facebook sayfasında bu eylemi 24 saatten kısa süre içinde duyurduğu belirtilmektedir. Oy verme yaşında olmadığı için böyle bir eylem yaptığını belirtilen Thunberg’e bazı öğretmenlerinin destek verdiği de vurgulanırken aynı yayın organında 24 Ağustos’ta Thunberg’in İsveççe yazdığı ve site tarafından İngilizceye çevrilen yazısına yer verilmiştir (medium.com, 2018b). “İnsanlık tarihinin karşı karşıya olduğu en büyük kriz nedeniyle kendini güvende hissetmediğini” söyleyen genç aktivist, yazıda İsveç’in iklim konusunda rol model olmadığını, ülkesinin emisyon konusunda diğer ülkelere yardım eden değil yardıma ihtiyacı olan bir konumda olduğunu yazmıştır.

The Guardian’da konuyla ilgili ilk haber/yorum, 1 Eylül 2018’te çıktı (Crouch, 2018). Metin, ağırlıklı olarak medium.com’daki bilgilere dayanmaktadır. Thunberg’in İsveç’te son 262 yılın en sıcak yazının ardından bu eyleme başladığı vurgulanırken eyleme destek veren diğer kişilerin ifadelerine de yer verilmektedir. Haberde Thunberg’in Asperger (sosyal etkileşimde zorluklar ve sınırlı, stereotipik ilgi ve etkinliklerle tanımlanan otizm) sendromlu olduğu da belirtilmiştir. Bu konu daha sonra da değinileceği gibi eylemciye yönelik eleştiri ve hatta saldırılarda oldukça kullanılan bir ‘sorun’ olarak öne çıkarılmıştır. Thunberg de, twitter hesabında (@GretaThunberg) kendisini tanıtırken “Aspergerli iklim aktivisti” ifadesini kullanmaktadır.

Thunberg, 16 Eylül 2018’de twitter hesabında eylemini her Cuma devam ettireceğini açıklamıştır. Twitinde dünya çapında bu eyleme destek beklediğini içeren bir video yayınlayarak konunun genişlemesinde ilk adımlardan birini atmıştır. Ardından 26 Kasım 2018’te The Guardian’da yazısı yayımlanmıştır. Yazıda Thunberg (2018), televizyonu açtığımızda ilk duyduğumuz şeyin neden iklim krizi olmadığını sormuş ve Asperger sendromlu biri olarak konuların kendi için siyah ve beyaz kadar net olduğunu vurgulamıştır. Bu açıdan iklim krizi gibi bir konuda gri bölge olmadığını, değişimi biz insanların durdurabileceğini belirtmiştir. Özellikle İsveç ve Avustralya’dan örneklerin verildiği yazıda, yetişkinlerin kendilerini hayalkırıklığına uğrattığını ve değişimin bugünden itibaren kendileri tarafından başlatıldığını söylemiştir.

İklim eylemi çağırısına ilk ve en kalabalık yanıt, Avustralya’dan geldi. Avustralya’daki aşırı-sağ söylemlerinin iklim-şüphecilğini yükselttiğine daha önce değinilmişti. The Guardian’ın haberine göre (Zhou, 2018) Thunberg’ten etkilenen eylemciler pek çok kentte yoğun katılımı bir araya geldiler. Sidney’de eyleme ilkokul ve ortaokul düzeyinde binden fazla öğrencinin katıldığı belirtilen haberde öğrencilerin görüşlerine de yer verilmiştir. New York Times’ta Thunberg’le ilişkili ilk haber (Albek-Ripka, 2018), Avustralya’daki bu eylemin arkasından gerçekleşti. Haberde Thunberg’in adı öğrencilere ilham veren kişi olarak geçerken ve eylemlerine dair detaylar, The Guardian’a verilen bağlantıyla sınırlı durumdadır. Haber, katılımcılara ve onların açıklamalarına odaklanmıştır. New York Times’ta Thunberg’e dair ilk detaylı haber (Sengupta, 2019), oldukça geç sayılabilecek bir tarihte, ancak 18 Şubat 2019’da kendisine ve ailesine dair bir portre şeklinde sunulmuştur. Bu tarihten önce İsveçli aktivist, Aralık 2018’te COP24 toplantısında, Ocak 2019’da Davos’ta konuşmalar yapmıştı. Time’in 2018’in en etkili insanları listesinde yer almış ve AB temsilcileriyle görüşmüştü.

COP24 zirvesine katılmak için elektrikli arabayla iki günde İsveç’ten Polonya’ya gelen Thunberg, Davos’a da 32 saatlik tren yolcuğuyla ulaştığını belirtmiştir. 2019 Eylül’ünde gerçekleşen New York’taki BM Zirvesi’ne İngiltere’den yelkenli tekneyle yola çıkarak ulaşmıştır. Benzer bir yolculuğu Aralık 2019’da COP25 zirvesi için İspanya’ya ulaşmak için de yapmıştır. COP24’e katılan İsveçli aktivist, “liderlerimiz çocuklar gibi davrandığı için biz sorumluluk almalıyız” şeklindeki ironik sözleriyle (Carrington, 2018) eyleminin haklılığını savunmuştur. COP24’e dair resmi yetkililerin açıklamalarından ziyade, Thunberg’in toplantıya katılması haber değer taşımıştır. Thunberg’in katılımı ve açıklamaları, diğer açıklamalara göre medyada daha çok yer bulmuştur. “Zirveden daha fazla eylem, daha az konuşma bekliyordum ancak çoğunlukla muhabbetten oluşuyordu. (...) Bu çok önemli bir fırsat ancak bu şekilde

giderse, hedeflenen hiçbir şeye ulaşamayacağız” şeklinde açıklamaları siyasetçilerin rutin toplantılarına yönelik eleştiriydi (iklimhaber, 2018). Zirve sırasında democracynow.org'a (2018) verdiği söyleşide “emisyon değerlerimizi düşürmemiz gerekirken onu denizaşırı ülkelere gönderiyoruz. Tüketeceğimiz şeylerin üretimini denizaşırı ülkelerin yapmasına izin veriyoruz” diyen Thunberg, “fark yaratmak için asla çok küçük değilsiniz. (...) önceki nesillerin bizim uğraşacağımız ve yaşayacağımız sorunları yarattığını anlamak zorundayız” şeklinde konuşmuştur (Carrington, 2018).

Yaptığı çağrının hızlı bir şekilde yayılmasından ve ses getirmesinden memnun olduğunu belirten genç aktivist, konuşmalarında ağırlıklı olarak zaman ve aciliyet meselesine odaklanmaktadır. Bu açıdan 2019 yılının Ocak ayında gerçekleşen Davos zirvesindeki konuşmasının başlığı oldukça açıklayıcıdır: “Evimiz yanıyor” (*Our home is on fire*). Bu konuşma The Guardian tarafından tam metin olarak yayınlanmıştır. “İklim krizini çözmek Homo sapiens’in karşılaştığı en büyük ve karmaşık sorundur. Bununla birlikte ana çözüm, küçük bir çocuğun anlayacağı kadar basittir. Sera gazı emisyonlarımızı durdurmak zorundayız” diyen Thunberg (2019a) Davos’ta hep başarı hikayelerinin anlatıldığını ancak tüm siyasal hareketlerin ve medyanın emisyonlar konusunda kamuoyu oluşturmakta başarısız olduğunu vurgulamıştır. Konuları siyah-beyaz olarak görme konusundaki vurgusuna devam eden Thunberg, “artık kibarca değil açıkça konuşma zamanı” olduğunu belirterek “sizleri bir krizde gibi davranmaya çağırıyorum, çünkü evimiz yanıyor” demiştir.

Katowice ve Davos ziyaretlerinin ardından The Guardian’ın Thunberg’le ve iklim eylemleriyle ilgili haber ve yazı sayısı hızla artmıştır. 13 Şubat 2019’da 224 akademisyenin Thunberg’in çağrısına karşı destek imzalarını içeren bir metin (guardian.com, 2019) yayınlanırken, 15 Şubat tarihli haberde (Wats, 2019) Thunberg’in büyük bir değişim başlattığından bahsedilerek, uzun süre sonra insanların göçmenlerden değil de çevreden bahsetmeye başladığının altı çizilmiştir. Thunberg’in çağrısı sonrası farklı ülkelerdeki eylemlerden bahseden bu haberde İsviçre’de 18 Ocak’ta 23 bin, 2 Şubat’ta 65 bin kişinin katıldığı, Almanya ve İngiltere’nin çeşitli şehirlerinde de her hafta on binlerce kişinin katıldığı protestoların gerçekleştiği belirtilmiştir. Katılımcıların ağırlıklı olarak lise öğrencileri olduğu kaydedilirken üniversite öğrencilerinin ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarında örgütlü iklim aktivistlerinin de eylemi desteklediği vurgulanmıştır. Bazı ülkelerde tekil eylemler de gerçekleştirilmiştir.

15 Mart 2019 için yeni bir küresel iklim eylemi çağrısı yapılmış ve Avustralya’dan Hindistan’a 128 ülkede toplamda 2233 şehir ve kasabada çeşitli protestolar gerçekleşmiştir (Carrington, 2019). 23 Nisan’da editöryal yazıyla The Guardian’ın Thunberg’e desteği açık bir şekilde

tescillenmiştir. Yazıda (Editorial, 2019), genç aktivistin uzak akrabası olan ve iklim mücadelesinin öncülerinden Svante Aarhenius’un 1890’larda iklim üzerinde insan etkisine dair bilimsel çalışmaları olduğu kaydedilmiş ancak bu alanda ilk uluslararası metnin 1990’da yayınlandığı vurgulanmıştır. Yazı, yıllar içinde yürütülen mücadeleye rağmen bu konunun bir türlü yaşamsal sorun olarak gündeme gelmediğini ve Thunberg’in mücadelesinin bu kadar büyük ses getirmesinin de öngörülmediğini belirtmiştir. O dönemde İngiltere’de gerçekleşen *Extinction Rebellion* isimli hareketin daha sert eylemleri, yazının içeriğine girmiştir. İki eylem tarzının mesajının, panik içinde olmamız gerektiği olduğu kaydedilmiştir. The Guardian, sonraki günlerde de Thunberg’e atıf yaparak iklim eylemlerine dair haberlere sıkça yer vermeye devam etmiştir.

New York Times’ta yukarıda belirtildiği gibi ilk kez 18 Şubat’ta yer alan detaylı yazıda Thunberg’e dair ailevi bir profil çizilmektedir (Sengupta, 2019). Yazıda Thunberg’in “tüm hayatım boyunca görünmez oldum, hiçbir şey söylemeyen görünmez bir kız. Bir anda insanlar beni dinledi, bu çok garip bir zıtlık ve zor” ifadelerine yer verilmiştir. ABD basınının sevdiği tarzda, insan hikayesi üzerinden işleyen yazıda Thunberg’in fiziksel özellikleri, konuşma tarzı ve insanlarla iletişim biçimi öne çıkarılmıştır. “İğneleyici. Dobra. Tatlı kelimesinin zıttı” diye tanımlanan Thunberg, “kazara olmasa da alışılmadık bir aktivist” olarak tanımlanmıştır. “İklim değişimi çağında modern dönem Cassandrası” (geleceği gören ancak insanları ikna edemeyen mitolojik figür) olarak Thunberg’in babası, annesi ve kardeşiyle birlikte geçirdiği aile hayatına odaklanılmıştır. Ailesinin çeşitli alanlarda ünlü isimlerden oluşması, daha sonra Thunberg’e yönelik eleştirilerin de merkezinde yer alacak bir diğer konudur. Yazıda ayrıca *We Don’t Have Time*’dan Ingmar Rentzhog’un kendi şirketi için Greta’nın fotoğraflarını izinsiz kullanmasına dair bir bilgi ve ailenin buna yönelik tepkisi de aktarılmaktadır (Sengupta, 2019).

2019 Şubat ayından itibaren eylemlere daha sık yer veren NY Times, 12 Mart tarihinde Editöryal bir yazı (Editorial Board, 2019) ile konuyu daha geniş çerçevede ele almış ve ABD siyasetiyle ilişkilendirerek analiz etmiştir. “Yetişkinler İklim Konusunda Azarlanıyor” başlıklı yazıda Thunberg’in sözlerinin ve mesajının dinlenilmesinin zorunluluk olduğu, onunla birlikte BM İklim Raporlarının da benzer konulardan bahsettiği vurgulanmaktadır. “Değişimin beklenmedik aracısı” Thunberg, “otistik, küçücük ve uzun konuşmaları sevmeyen birisi” olarak tasvir edilmiştir. Konuyla ilgili olarak genç Demokrat Kongre üyesi Alexandria Ocasio-Cortez’in yaptığı *Green New Deal* (Yeni Yeşil Düzen) başlıklı siyasi çağrıdan bahsedilmiş ve Cumhuriyetçilerin bunu sosyalist trojan olarak nitelendirildiği belirtilmiştir. Thunberg’in ise Parlamento oyunlarından uzak olduğu ve zaman kalmadığını vurguladığı iletilmiştir. COP24

konuşmalarına atıflar olan yazı, Thunberg’in “buraya dünya liderlerinin dikkatini çekmek için yalvarmaya gelmedik, beğenseniz de beğenmeseniz de değişimin geldiğini bildirmeye geldik” ifadeleriyle son bulmaktadır (Editorial Board, 2019).

Buraya kadarki kısmı özetlemek gerekirse Thunberg, kısa ve net olarak bu krizin zaman kaybetmeden çözülmesi gerektiği vurgulamaktadır. Konuşmalarında uluslararası sözleşmelerin ve bilimsel çalışmaların gereğinin yapılmasını istemektedir. Bu konuda siyasilere sorumluluk üstlenmediklerini, yetişkinlerin çocukların geleceği konusunda gerekli adımları atmadıklarını belirtmektedir. Bu durum tespiti sayesinde, büyük oranda siyasal angajmanlara sahip olmayan yaşlılarını birer aktiviste dönüştürebilmiş; karmaşık bir konuyu herkesin ve özellikle yaşlılarının dikkatini çekecek şekilde ifade etmiştir. Ayrıca okulla ilişkili eylem, ‘68’in üniversite işgallerine yakın biçimde, bir eylem repertuarı olarak yeniden toplumsal hareketlerin eylem biçimi haline gelmiştir. Okul bırakmayı grev olarak nitelendirmek, iklim krizinin çözülmesinin bir hak talebi olduğu noktasına taşımıştır. Eylemlerdeki yaratıcı ve renkli pankartlar da eylemlerin görünürlüğünü artırmıştır. Özellikle “Bir B gezegeni yok” (*There is no Planet B*) ortak söylemlerden biri haline gelmiştir. Dolayısıyla ortak yaşamın yine ortak mücadeleyle birlikte yaratılacağı ve yeni düzenin birlikte kurulacağı vurgusu burada öne çıkmaktadır. Eylemlerin düzenliliği (her Cuma olması) protestoların güçlenmesindeki önemli noktalardan bir diğeridir. Tabii ki sosyal medyanın harekete geçirici gücü ve özellikle bu yaş gruplarındaki kişilerin sosyal medyayı bu amaçla kullanması da ayrıca incelenmesi gereken ve hareketin kolaylıkla yayılmasını sağlayan bir başka önemli faktördür.

Thunberg’in yarattığı eylem dalgası, geçen sürede sönümlenmemesi ve kayda değer kalabalıklara ulaşmasıyla toplumsal hareket niteliği almıştır. Ancak bunu toplumsal hareketler içinde nereye oturtacağımız, var olan ana-akım açıklamalar (Opp, 2009; West, 2013: 153-201) içinde yetersiz kalmaktadır. Çevre hareketinin geliştiği örgütsel bağlardan yoksun, örneğin *Greenpeace*, *Friends of Earth* ve *Earth First!* gibi oluşumlara dayanmayan, daha bireysel bu eylem biçimi, yukarıda değinilen önceki yıllarda gerçekleşen çevre ve iklim aktivizminden yer yer ayrılmaktadır. Geçen bir yılda yaşananlar çevresel hareketin daha gevşek nitelikli, ağ benzeri örgütlenmelerini (Saunders, 2013: 27-30) andırırsa da yeni nesil iletişim ağı olarak internetin etkisi burada daha çok öne çıkar (Castells, 2013). Thunberg’in sosyalist ya da anarşist teoriden de beslendiğini söylemek mümkün değildir. Ancak emek-değer teorisi üzerinden olmasa da kapitalizm eleştirisi yapmaktadır. Eylemlerin bireysel ve kolektif olanın bağlantısını kurmak, ortak olanı (müşterek/*common*) birlikte kurtarmak üzerine şekillendiği aşıkardır. Bu bağlamda 2010 sonrası gelişen İşgal Et, Öfkeli, *Nuit Debout* tarzı hareketlerle lidersizlik, bir

manifestonun olmaması ve yatay ilişkiler bağlamında ilerlemesi nedeniyle bağlantıları vardır (della Porta, 2013, 2015; Yıldırım, 2018). Toplumsal hareketlerin daha teknik boyutlarına odaklanan ve kaynakların mobilizasyonu teorisinin ve siyasal fırsat yapıları kavramlarının geliştirilmesine dayanan yaklaşımlar bağlamında (McAdam vd., 2003; Opp, 2009: 304) Thunberg’in eylemlerinin tam bir toplumsal hareket olduğu söylenemez. Özellikle Tilly’nin öne çıkardığı, hareketlerin program-kimlik-duruş geliştirdiği tespiti, henüz bu eylemlerde gerçekleşmemiştir. Ancak yine Tilly ve Tarrow’un tarif ettiği “çekışmeci/mücadeleci siyaset” ve “kamu otoritelerine yönelik sav-geliştirme” (*claim-making*) bağlamında bir hat açtığı söylenebilir. “Toplumsal hareket tabanı” ve “dinamik bir mücadele” (Tilly ve Tarrow, 2007: 113-115; McAdam vd, 2003: 7-8) yaratmak bağlamında Thunberg’in eylemleri anlam kazanabilir.

Bu çalışma için önemli olan husus, iklim tartışmasının örgütsüz ya da tipik anlamda siyasi bir aktör olmayan bir genç tarafından uluslararası siyasete yerleştirilmesidir. Yeni neslin eski tür siyasal söylemlerden ziyade iklim gibi yeni bir tartışma aracılığıyla siyasetle temas kurması da kritik konudur. İklim siyaseti, liberal uzlaşmacı ve reformist çizginin devletler eliyle oldukça uzun sürede çözme önerdiği yaklaşımın yanlışlığına ve konunun aciliyetine doğru odaklanmaktadır. Daha çatışmacı/antagonistik bir siyasetin yürütüldüğü bu dönemde, iklim krizini iklim adaleti olarak yorumlayan kesimler bu değişim sürecinin öncül aktörleridir. Thunberg ve diğerleri bu hattı ileri taşımaktadır. Her ne kadar bu yeni eylemleri herhangi bir ideolojiyle eklemek ve önceki kuşağın radikalliğinden bahsetmek mümkün olmasa da Thunberg’in söylemsel bir yenilik yarattığı belirtilebilir. Örgütlü aktivizmin, gündelik hayat ve yeni nesille buluşmasını sağlayabilmek bu noktada güçlerin birleşmesi ve devletlere adım attırabilmek için önemli bir eşik olarak önümüzde durmaktadır.

6. Thunberg’e Yönelik Eleştiriler

İsveçli genç aktiviste ve yarattığı etkiye karşı yükseltelen tepkilerden de bahsetmek gereklidir. Bu tarz eylemler, toplumsal hareketler ve protestolar her zaman yerleşik siyasetin ve otoriterlerin tepkisini çeker. Özellikle muhafazakâr yaklaşımlar bu değişim isteklerine şüpheyle bakar. Yukarıda aşırı-sağ ve iklim değişikliği tespitlerine şüpheyle bakan kesimlerin eleştirilerine kısmen yer verilmişti. Burada daha doğrudan Thunberg’e yönelik eleştirilere/hakaretlere değinilecektir.

Eleştirileri, siyasi ve kişisel olarak ikiye ayırmak mümkündür. Kişisel eleştirilerde, Asperger sendromu kaynaklı fiziksel özellikler öne çıkan unsurdur. İngiliz websitesi yöneticisi Brendan O’neill Thunberg’in “ürkütücü, monoton sesli, gözlerinin apokaliptik bir korkuyla dolu”

olduğunu yazarken, bir başka İngiliz gazeteci Gladio Fawks, Thunberg’in imtiyazlı bir geçmişi/ailesi olduğunu belirtmiş ve annesinin Eurovision’a çıkmış bir şarkıcı ve babasının da bir yazar ve sanatçı olduğunu hatırlatmıştır (Chakraborty, 2019). Bu noktada en son ve ağır eleştirilerden biri, 1 Ağustos 2019’da Avustralyalı bir siyasi blogger olan Andrew Bolt, Thunberg’i “son derece rahatsız” (*deeply disturbed*) olarak nitelemiştir. Bolt, “son derece rahatsız Greta Thunberg iklim paniği yayarken pek çok dünya liderinin neden onu dinlediğini kendimize sormalıyız” demiştir. Thunberg’in twiterdan verdiği cevap şu şekildedir: “yalnızca biz çocukların iletişim içinde olması ve bilim doğrultusunda hareket etmesi nedeniyle sürekli devam eden bu komplo teorileri ve nefret olgusu karşısında gerçekten son derece rahatsızım. Yetişkinler nerede?” Yine Ağustos 2019’da, İklim Zirvesi için New York’a yaptığı tekne yolculuğu sırasında, Brexit yanlısı İngiliz işadamlarından Arron Banks, “Ağustos’ta feci yelken kazaları olabiliyor” şeklinde yazarak bu yolculukla dalga geçmiştir. Banks daha sonra bunun bir espri olduğunu ve çevrecilerin espriden anlamadığını yazmıştır. Muhafazakar bir İngiliz milletvekili de eylemlerin “bir grev değil okul kaçamağı” (*truancy*) olduğunu yazmıştır (Nevett, 2019; Baggini, 2019).

Daha siyasi eleştirilere bakıldığında bu konudaki en derli toplu yazılardan biri The New York Times’ta çıkmıştır. Christopher Caldwell (2019) imzalı yazıda, Thunberg’in siyasetinin basitleştirme ve paniğe sevk etme üzerine kurulu olduğunu ancak demokrasilerin bu şekilde işlemediğini, beklemenin ve görmenin demokrasilerin başta gelen olgunluklarından biri olduğunu savunmaktadır. Normalde reşit olmadığı için uluslararası zirvelerde konuşmasına izin verilmemesi gerektiğini söyleyen Caldwell (2019), Thunberg’in bir ergen olarak davrandığını, erken gelişmiş ve nüktedan olduğunu, o yaşlarda her okunan esere radikal bir şekilde sahip çıkılabileceğini söylemektedir. Yetişkin olmadığı için yasal olarak sorumlu tutulamayacağını ve bu nedenle tam olarak da eleştirilemeyeceğini belirten yazar, iklim krizinin ciddi bir mesele olduğunu ancak ‘zamanımız kalmadı’ söyleminin yerinde olmadığını belirtmektedir.

Eleştirilere nadiren yanıt veren Thunberg, Asperger sendromunu bir süper-güç olarak gördüğünü belirtirken bir facebook iletisinde (Thunberg, 2019b) “ben aracıyım, bilim insanların yıllardır söylediklerini tekrarlıyorum” demektedir. Söz konusu bilimsel çalışmalar ve tespitler, sadece sayısal veriler olmanın ötesine ancak toplumsal mücadele içinde anlam kazanarak geçebilir.

7. Sonuç

Greta Thunberg’in başlattığı bireysel eylemlerin İklim İçin Okul Grevleri, Gelecek için Okul Grevleri, Gelecek İçin Cuma gibi isimlerle küresel çapta sahiplenilmesinin üzerinden iklim tartışmasının sosyal boyutunun altını çizen bu yazıda, bu eylemlerin siyasal çerçeveyi sorguladığı vurgulanmıştır. Yeni nesil aktivistlerin “zamanımız kalmadı” vurgusu, 1990’lardan bu yana ağır adımlarla ilerleyen iklim konusundaki politikaların siyasiler tarafından daha fazla ciddiye alınmasını içermektedir. 2000 sonrası doğan nesil, iklim sorununun kendi yaşamlarını doğrudan etkileyeceği konusunda bilinçlenmektedir. Ortak yaşamımız ve kaynaklarımız yine ortak bir mücadeleyle korunup şekillendirilebilir. Siyaset tam da bu mücadeleyle ilgilidir. Böylece iklim hareketi ve aktivizmi yeni nesille siyaseti eklemlerken, siyasal pratikleri ve aktörleri etkilemektedir. Eylemler önce uluslararası ana akım medyanın ilgisini çekerek gündemin üst sıralarına taşınırken ardından uluslararası zirvelerin konusu haline gelmiştir.

Bilimsel tartışmaların kitleselleşmesi ve bunun gündelik hayatın içinden yaşamsal bir konu oluşunu vurgulamasıyla Thunberg bir fark yaratmaktadır. Hem siyasetin ne olduğunu düşündürmesi hem de çevre aktivizminin ivme kazanması noktalarında Thunberg öncülüğünde yeni neslin mücadelesi, yakın dönem tartışmalarını belirlemektedir.

Yakın zamanda yoğun şekilde artan aşırı hava olayları, yoğun yağışlar, seller, özellikle okyanusa açık kıyılarda gerçekleşen üst seviye fırtına ve kasırgalar, çok sık gerçekleşen ve durdurulamayan orman yangınları, iklim değişikliğinin artık gündelik hayatımızı daha fazla etkilediğini göstermektedir. Bunların istisnai olaylar olmadığı ve uzun süreli bir dönüşümün parçası olduğu tezi, iklim krizinin temel özetidir. Bu krizin durdurulması ve iyileştirilmesi için insani müdahalelerin de gözden geçirilmesi gereklidir. Kişisel, yerel, bölgesel ve küresel aşamalarda yapılacak farklı uygulamalar söz konusudur. Her ne kadar bireylere su tüketimi, çöplerin geri dönüşümü, daha az enerji tüketimi konularında tekil düzeyde sorumluluklar yüklense de asıl rol alması gereken aktörler, şirketler ve devletlerdir. Devletlerin yasa koyucu olarak bu konuda çizecekleri çerçeve belirleyici boyuttur. Ancak siyaset, sadece devletlerle ilgili bir kavram değildir; bireysel düzeyden başlayıp kolektife dönüşen mücadeleler de her zaman şekillendiricidir. Siyasal tartışmalar, gündelik hayattan başlar. Yazıda aktarılan iklim krizinin ortak geleceği ilgilendiren sosyal adalet boyutu bu şekilde ortaya çıkar. Sosyal bilimciler ve kapitalizm analizleri gittikçe daha fazla şekilde bu konuyu gündemlerine almaktadır. Thunberg ve yeni nesil iklim aktivizmi bu dönüşüm içinde kritik rol oynamaktadır. İklim meselesi siyasal alanın şekillenmesinde gelecek on yıllar boyunca önem taşıyan bir konu olmaya devam edecekse bu durum Thunberg gibi yeni ve beklenmedik aktörlerin devreye girmesiyle olacağı iddia edilebilir. Bu yeni aktörler, yerleşik siyaset için sarsıcı etkidedir.

Ancak bu etkinin yerleşik kurumlar tarafından ne şekilde karşılık bulacağı henüz belirsizdir. Sağ-popülizmin ve muhafazakâr partilerin ağırlığını koruduğu 2020’lerin başında, merkez-ülkelerde bu yönde bir değişim emaresi yoktur. Özellikle gittikçe güç kaybeden merkez-solun toplumsal hareketlerle ve kitlelerle bağını yeniden kurmak adına bu tarz eylemleri önemsemesi gerekmektedir.

Kaynakça

Agrawala, S., 1998. Structural and Process History of the Intergovernmental Panel On Climate Change. *Climatic Change*, 39(4), 621–642.

Aguirre, J. C., ve Cooper, E. S., 2010. Evo Morales, Climate Change, and The Paradoxes of A Social-Movement Presidency. *Latin American Perspectives*, 37(4), 238-244.

Albek-Ripka, L., 2018. Climate Change Protest Draws Thousands of Australian Students, *NY Times*, November 30, <https://www.nytimes.com/2018/11/30/world/australia/student-strike-climate-change.html>, Erişim: 02.09.2019.

Backstrand, K. ve E. Lövbrand (Eds.) 2015. *Research Handbook on Climate Governance*, Cheltenham: Edward Elgar.

Baggini, J., 2019. Greta Thunberg’s Attackers Are Morally Bankrupt, But Her Deification Isn’t Helpful, *The Guardian*, Aug 19, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/aug/19/greta-thunberg-attackers-climate-crisis-activist>, Erişim: 03.09.2019.

Bailer, S., 2012. Strategy in The Climate Change Negotiations: Do Democracies Negotiate Differently?, *Climate Policy*, 12(5), 534-551.

Beck, U., 2010. Climate for Change, or How to Create a Green Modernity?, *Theory, Culture & Society*, 27(2–3), 254–266.

Bond, P., 2011. Politics of Climate Justice- Paralysis Above, Movement Below, *Center for Civil Society*, <http://ccs.ukzn.ac.za/files/climate%20justice%20%2027%20May%202011.pdf>, Erişim: 01.09.2019.

Caldwell, C., 2019. The Problem With Greta Thunberg, *NY Times*, Aug 02, <https://www.nytimes.com/2019/08/02/opinion/climate-change-greta-thunberg.html>, Erişim: 04.09.2019.

Carrington, D., 2018. ‘Our Leaders Are Like Children’, School Strike Founder Tells Climate Summit, *The Guardian*, Dec 04, <https://www.theguardian.com/environment/2018/dec/04/leaders-like-children-school-strike-founder-greta-thunberg-tells-un-climate-summit>, Erişim: 01.09.2019.

Carrington, D., 2019. School Climate Strikes: 1.4 Million People Took Part, Say Campaigners, *The Guardian*, Mar 19, <https://www.theguardian.com/environment/2019/mar/19/school-climate-strikes-more-than-1-million-took-part-say-campaigners-greta-thunberg>, Erişim: 02.09.2019.

Castells, M., 2013. *İsyen ve Umut Ağları – İnternet Çağında Toplumsal Hareketler*, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Koç Üniversitesi.

Chakrabarty, D., 2017. The Politics of Climate Change is More Than The Politics of Capitalism, *Theory, Culture & Society*, 34(2-3), 25-37.

Chakraborty, A. 2019. "The Hounding Of Greta Thunberg is Proof That The Right Has Run Out Of Ideas", *The Guardian*, May 01, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/may/01/greta-thunberg-right-environmental-activist-attacks>, Erişim: 02.09.2019.

Chatterton, P., Featherstone, D. ve Routledge, P., 2013. Articulating Climate Justice in Copenhagen: Antagonism, the Commons, and Solidarity, *Antipode*, 45(3), 602–620.

Crouch, D., 2018. The Swedish 15-Year-Old Who's Cutting Class To Fight The Climate Crisis, *The Guardian*, September 01, <https://www.theguardian.com/science/2018/sep/01/swedish-15-year-old-cutting-class-to-fight-the-climate-crisis>, Erişim: 01.09.2019.

Della Porta, D., 2013. *Can Democracy Be Saved?: Participation, Deliberation and Social Movements*. London: John Wiley & Sons.

Della Porta, D., 2015. *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back Into Protest Analysis*. London: John Wiley & Sons.

Demirci, M., 2013. İklim Değişikliği ve Dağıtıcı Adalet, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(2), 183-204.

Democracynow.org, 2018. School Strike for Climate: Meet 15-Year-Old Activist Greta Thunberg, Who Inspired a Global Movement, December 11, https://www.democracynow.org/2018/12/11/meet_the_15_year_old_swedish, Erişim: 04.09.2019.

Editorial, 2019. The Guardian View on Greta Thunberg: Seizing the Future, *The Guardian*, April 23, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/apr/23/the-guardian-view-on-greta-thunberg-seizing-the-future>, Erişim: 02.09.2019.

Editorial Board, 2019. Grown-Ups Get a Scolding on Climate, *NY Times*, March 12, <https://www.nytimes.com/2019/03/12/opinion/climate-change-children-greta-thunberg.html>, Erişim: 02.09.2019.

Fischer, F., 2017. *Climate Crisis and the Democratic Prospect: Participatory Governance in Sustainable Communities*. New York: Oxford University Press.

Fischer, F., 2019. *Knowledge Politics and Post-truth in Climate Denial: On the Social Construction of Alternative Facts*, *Critical Policy Studies*, 13(2), 133-152.

Garrelts, H. ve Dietz, M., 2014. Introduction, in *Routledge Handbook of the Climate Change Movement*. Dietz, M., ve Garrelts, H. (eds.), London: Routledge, 1-17.

Giddens, A., 2011. *The Politics of Climate Change*. Cambridge: Polity Press.

Goodman J., 2009. From Global Justice to Climate Justice? Justice Ecologism in an Era of Global Warming, *New Political Science*, 31(4), 499-514.

Guardian.com, 2019. School Climate Children's Brave Stand Has Our Support, *The Guardian*, February 13, <https://www.theguardian.com/environment/2019/feb/13/school-climate-strike-childrens-brave-stand-has-our-support>, Erişim: 31.08.2019.

Gupta, J., 2012. Negotiating Challenges and Climate Change, *Climate Policy*, 12(5), 630-644.

Hayırsever Topçu, F., 2008. İklim Değişikliği: Ortak Beklentiler ve Farklılaşan Çıkarlar, *Mülkiye Dergisi*, 32(259) 159-190.

İklimhaber.org, 2018. Greta Thunberg: Politikacılara Asıl Görevini Hatırlatan Genç Aktivist, <https://www.iklimhaber.org/greta-thunberg-politikacilara-asil-gorevini-hatirlatan-genc-aktivist/>, Erişim: 03.09.2019.

ipcc.ch, 2019. About, www.ipcc.ch/about. Erişim: 02.09.2019.

Jager, J. ve O'Riordan, T., 1996. The History Of Climate Change Science And Politics, in Jill Jager and Timothy O'Riordan (Eds.), *Politics of Climate Change: A European Perspective*, London: Routledge, 1-31.

Kaya, Y., 2017. Paris Anlaşmasını İklim Adaleti Perspektifinden Değerlendirmek, *Uluslararası İlişkiler*, 14(54), 87-106.

Kaya, Y., 2019. *Ekolojik Güvenlik*, Bursa: Dora Yayınları.

Kılıç, S. ve Tok, N., 2014. Geleneksel Adalet Anlayışlarından Çevresel Adalet Anlayışına, *Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(3), 213-228.

Koch, M., 2012. *Capitalism and Climate Change: Theoretical Discussion, Historical Development and Policy Responses*, Houndmills: Palgrave Macmillan.

Kruse, J., 2014. Reframing Climate Change: the Cochabamba Conference and Global Climate Politics, in Dietz, M. ve Garrelts, H. (eds.), *Routledge Handbook of the Climate Change Movement*, London: Routledge, 280-291.

Yıldırım Y. (2020), "Greta Thunberg ve İklim İçin Okul Grevleri: Küresel İklim Aktivizminde Yeni Süreç", *Politik Ekonomik Kuram*, Cilt 4(1)

Lockwood, M., 2018. Right-Wing Populism and The Climate Change Agenda: Exploring The Linkages, *Environmental Politics*, 27(4), 712-732.

McAdam, D., Tarrow, S., ve Tilly, C., 2003. *Dynamics of Contention*. Cambridge Press.

McCright, A. M., Dunlap R. E. ve Marquart-Pyatt, S. T., 2016. Political Ideology and Views About Climate Change in the European Union, *Environmental Politics*, 25(2): 338-358.

Medium.com, 2018a. This 15-Year-Old Girl Breaks Swedish Law For Climate. <https://medium.com/wedonthavetime/this-15-year-old-girl-breaks-swedish-law-for-the-climate-d1a48ab97e3a>, Erişim: 01.09.2019.

Medium.com, 2018b. Greta Thunberg: 'Sweden is Not A Role Model', <https://medium.com/@wedonthavetime/greta-thunberg-sweden-is-not-a-role-model-6ce96d6b5f8b> , Erişim: 01.09.2019.

Melucci, A., 1985. The Symbolic Challenge Of Contemporary Movements. *Social Research*, 52(4), 789-816.

Melucci, A., 1996. *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Cambridge University Press.

Nevett, J., 2019. Greta Thunberg: Why Are Young Climate Activists Facing So Much Hate?, *BBC*, Aug 28, <https://www.bbc.com/news/world-49291464>, Erişim: 03.09.2019.

Okereke, C., 2019. Climate Justice and the International Regime, *WIREs Climate Change*, 1(3), 462–474.

Opp, K. D., 2009. *Theories of Political Protest and Social Movements: A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis*. London: Routledge.

Özel, M. ve Kılıç, S., 2006. Küresel Bir Sorun Olarak İklim Değişikliği ve İklim Politikaları, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 34, 137-169.

Page, E. A., 2007. *Climate Change, Justice and Future Generations*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Parks, B. C., ve Roberts, J. T., 2010. Climate Change, Social Theory And Justice, *Theory, Culture & Society*, 27(2-3), 134-166.

Pleyers, G., 2010. *Alter-Globalization: Becoming Actors In A Global Age*. London: Polity.

Saunders, C., 2013. *Environmental Networks and Social Movement Theory*. New York: Bloomsbery.

Sayre, N. F., 2012. The Politics of The Anthropogenic, *Annual Review of Anthropology*, 41, 57-70.

Schlosberg, D. ve Colins L. B., 2014. From Environmental to Climate Justice: Climate Change and The Discourse Of Environmental Justice, *WIREs Climate Change*, 5(3), 359–374.

Sengupta, S., 2019. Becoming Greta: 'Invisible Girl' to Global Climate Activist, With Bumps Along the Way, *The Guardian*, February 18, <https://www.nytimes.com/2019/02/18/climate/greta-thunberg.html> , Erişim: 02.09.2019.

Shove, E., 2010. Social Theory and Climate Change - Questions Often, Sometimes and Not Yet Asked, *Theory, Culture & Society*, 27(2-3), 277-288.

Thunberg, G., 2018. I'm Striking From School to Protest Inaction On Climate Change – You Should Too, *The Guardian*, November 26, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/nov/26/im-striking-from-school-for-climate-change-too-save-the-world-australians-students-should-too>, (30.08.2019).

Thunberg, G., 2019a. Our House is On Fire, *The Guardian*, January 25, <https://www.theguardian.com/environment/2019/jan/25/our-house-is-on-fire-greta-thunberg16-urges-leaders-to-act-on-climate>, Erişim: 31.08.2019.

Thunberg, G., 2019b. <https://m.facebook.com/732846497083173/posts/767646880269801/> , Erişim: 03.09.2019.

Tilly, C. ve Tarrow, S., 2007. *Contentious Politics*. London: Paradigm.

Türkeş, M., 2008. Küresel İklim Değişikliği Nedir? Temel Kavramlar, Nedenleri, Gözlenen ve Öngörülen Değişiklikler, *İklim Değişikliği ve Çevre*, 1, 26-37.

Urry, J., 2015. Climate Change and Society, in J. Michie and C.L. Cooper (eds), *Why the Social Sciences Matter*, London: Palgrave Macmillan, 45-59.

Wats, J., 2019. 'The Beginning Of Great Change': Greta Thunberg Hails School Climate Strikes, *The Guardian*, February 15, <https://www.theguardian.com/environment/2019/feb/15/the-beginning-of-great-change-greta-thunberg-hails-school-climate-strikes>, Erişim: 01.09.2019.

West, D., 2013. *Social Movements in Global Politics*. London: Polity.

Yıldırım, Y., 2018. Neoliberalizme Karşı Demokrasi: Ortak Olanı Yeniden Kurmak İçin Mücadele. *Siyasal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 123-142 . DOI: 10.14782/marusbd.412634

Yıldırım, Y., 2013. *Sosyal Forum'dan Öfkeli'ler'e*, İstanbul: İletişim.

Zhou, N., 2018. Climate Change Strike: Thousands of School Students Protest Across Australia, *The Guardian*, November 30, <https://www.theguardian.com/environment/2018/nov/30/climate-change-strike-thousands-of-students-to-join-national-protest>, Erişim: 01.09.2019.

Marx Öncesi Emek Değer Teorisi: Genel Bir Bakış

Cumali BOZPİNAR¹

Makale Bilgileri

Makale Geçmişi:

Makalenin Yüklendiği Tarih: 04.05.2020

Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 03.06.2020

Anahtar Kelimeler: Değer, emek değer teorisi, Marx.

<https://doi.org/10.30586/pek.732118>

---

¹ Dr., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı

Öz

K. Marx öncesi dönemde emek değer teorisinin genel olarak A. Smith, T. R. Malthus ve D. Ricardo'nun görüşleri çerçevesinde şekillendiği kabul edilebilir. Marx'tan önce, değer konusu üretim süreci dışında araştırılmıştır. Dahası, konuya ilişkin açıklamalar ve eleştiriler tek bir kaynaktan toplanmamıştır. Bu çalışmayla, Marx öncesi emek değer teorisine bütünsel bir bakış sağlanması amaçlanmıştır. Çalışmanın temel sonucu, belirtilen üç iktisatçının konu üzerine görüşlerinin bayağı nitelikte olduğudur.

The Labour Theory of Value Before Marx: An overview

Abstract

In the period before K. Marx, it can be assumed that the labour theory of value was generally shaped by the views of A. Smith, T. R. Malthus, and D. Ricardo. Prior to Marx, the issue of value had been investigated outside the process of production. Moreover, explanations and criticisms on the issue were not collected in a single source. With this study, it was aimed to provide a holistic view to the labour theory of value before Marx. The main result of the study is that the views of the three economists mentioned on the issue are of a vulgar nature.

Keywords: Value, the labour theory of value, Marx.

JEL Codes: B11, B12, B14, D16.

1.Giriş

K. Marx öncesi dönemde emek değer teorisinin genel olarak A. Smith, T. R. Malthus ve D. Ricardo'nun görüşleri çerçevesinde şekillendiği kabul edilebilir. Smith'e varana kadar emek değer teorisinden bahsetmek mümkün olmadığı gibi öncesinde değer üzerine tartışılmış olsa da bu tartışmanın emek değer teorisine en fazla kullanım değeri-mübadele değeri ayrışması noktasında yaklaştığı söylenebilir.

Konuya ilişkin Smith öncesi dönemde genel olarak geçerli görüş “adil fiyat”tır². Bu görüşün temsilcileri sırasıyla Aristoteles ve Platon'dur. Aristoteles değeri kullanım değeri (*value in use*) ve değişim değeri (*value in exchange*) olmak üzere ikiye ayırmıştır. Değere ilişkin olarak Antik Çağ'da geçerli adalet anlayışı çerçevesinde bir açıklama ortaya koymuştur. Buna göre değer, şeylerin birbiriyle değiştirildikleri oran yoluyla ifade edilmiştir³ (Sewall, 1901: 540). Bu

---

² Yanlış bir şekilde XVII. Yüzyıl'ın büyük İngiliz siyaset kuramcısı J. Locke (1632-1704)'un, emek değer teorisini formüle ettiği kabul edilmektedir. Gerçekte Locke, çok farklı bir sorunu tartışmıştır. İlk olarak sahihsiz toprakların emek harcanarak çiftliğe dönüştürülmesi şeklindeki özel mülkiyetin savunucusudur. Bu, emek değer teorisinden çok özel mülkiyetin kökenine ilişkindir. İkinci olarak Locke, malların değerlerinin belirlenmesinde insan enerjisinin ve üretiminin yanında toprağın önemsizliğini gösterme çabasıdır. Dolayısıyla onun çabası, değer belirlenmesi bağlamında bir emek değer teorisi değildir (Rothbard, 1995: 472, 17 no.lu dipnot). Emek değer teorisinin kurucusu kabul edilen başka bir isim Merkantilist Sir W. Petty (1623-1687)'dir. İktisat biliminin kurucu olduğu da kabul edin Petty, ilk olarak malların değerini toprak ve emeğin birlikte belirlediğini kabul eder. Daha sonra değeri, bunlardan sadece biriyle ifade etmeye çalışır ve bu bağlamda ikisi arasında bir parite bulunabileceğini ileri sürer. Bununla birlikte gerisini getirmez. “Standart bir değer ölçüsü” aradığı için emek değer teorisine ilgilendirilmiştir. R. Cantillon (1680-1734), değer konusunda Petty'i izlemiştir (Ulutan, 1978).

³ Aristoteles'i metalara değer atfetmenin, her emeği eşit insan emeği olarak ve bunun sonucu da eşit nitelikte emek olarak ifade etmenin bir biçimi olduğunu fark etmekten alıkoyan önemli bir gerçek vardı. Bunun doğal temeli, Yunan toplumu kölelik üzerine kurulduğu için, insanların ve onların emek-güçlerinin eşitsizliği idi (Marx, 2004: 70-1). Bizim üretim faktörü anlamında kullandığımız emeğe karşılık “emek-gücü” kavramını kullanan Marx (2004: 173-5) şu açıklamalarda bulunur: “...Emek-gücünün değeri, öteki her metada olduğu gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Emek-gücü bir değere sahip olduğuna göre, kendisinde maddeleşmiş ortalama toplumsal emeğin belirli bir niceliğinden daha fazlasını temsil etmez. Emek-gücü, yalnızca, bir kapasite, ya da canlı bireyin gücü olarak vardır. Bunun sonucu olarak, emek-gücünün üretimi, bu bireyin varlığını öngörür. Belli bir bireyin emek-gücü üretimi, onun kendisini yeniden-üretmesinden ya da varlığının devamından oluşur. Bireyin varlığını sürdürebilmesi için, belli miktarda geçim aracına gereksinmesi vardır. Bu nedenle, emek-gücünün üretimi için gerekli emek-zamanı, kendini bu geçinme araçlarının üretimi için gerekli zamana indiriyor; başka bir deyişle, emek-gücünün değeri, emekçinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan geçim araçlarının değeridir. Ne var ki, emek-gücü, ancak kullanılmakla gerçekleşir; ancak çalışma ile kendini faaliyete sokar. Bu arada belirli miktarda insan adalesi, siniri, beyni vb. harcanmış olur, ve bunların yerine konması gerekir. Bu masraf artışı, daha fazla bir gelir ister. Emek-gücü sahibi, bugün çalışıyorsa, yarın da, aynı süreci, sağlık ve kuvvet yönünden aynı koşullarda yineleyebilmelidir. Öyleyse geçim araçları, onun, çalışan bir insan olarak normal durumunu sürdürmesine yeterli olmalıdır. Yiyecek, giyecek, yakıt, barınak gibi doğal gereksinmeler, yaşadığı ülkenin iklimi ile diğer fiziksel koşullara göre değişir. Öte yandan, zorunlu denilen gereksinmelerinin çeşidi ve büyüklüğü, tıpkı bunları karşılama şekilleri gibi, bizzat kendileri tarihsel bir gelişmenin ürünleri olduğu için, ve bu yüzden geniş ölçüde o ülkenin uygarlık düzeyine ve özellikle de, özgür emekçiler sınıfının (*class of free balourers*) oluştuğu koşullara ve alıştıkları rahatlık derecesine bağlıdır. Bu nedenle, diğer metalarda olduğunun tersine, emek-gücü değerinin belirlenmesine, tarihsel ve manevi bir öge de giriyor. Bununla birlikte, belli bir ülkede, belli bir dönemde, emekçi için gerekli olan geçim araçlarının ortalama miktarı pratik olarak bilinir. Emek-gücü sahibi de ölümlüdür. Öyleyse, pazardaki varlığının sürekli olabilmesi için –ki, paranın durmadan sermayeye dönüşmesi bunu gerektirir- emek-gücü satıcısının, ‘yaşayan her bireyin kendisini sürdürdüğü şekilde, yani döllenerek’ varlığını sürdürmesi gerekir. Aşınma, yıpranma ve ölüm nedeniyle, pazardan çekilen emek-gücünün yerini, hiç değilse aynı miktarda yeni emek-gücünün sürekli olarak doldurması

bağlamda Smith’in kullanım değeri ve mübadele değeri kavramlarını Aristoteles’ten miras aldığı belirtilebilir⁴.

Aristoteles’in görüşleri Avrupa’da barbar istilasından önceki dönemde geçerli iken barbar istilasından başlamak üzere emek değer teorisi yönünde herhangi bir açıklama ortaya konulmamıştır (Sewall, 1901: 548).

Orta Çağ boyunca ve Merkantilizm döneminde konuya ilişkin düşünsel durgunluk, değer kavramını çerçevesinde bilimsellikten uzak bir şekilde devam etmiştir. Skolastik ve Post-Skolastik görüş malların değerinin fayda ve kıtlık yoluyla verili bir arzın subjektif değerlemesi yoluyla belirlendiği şeklinde olup bir mal daha fazla yararlı ise daha yüksek değerde olduğu ve arz artışının piyasada ilgili malın fiyatını ve değerini düşüreceği kabul edilmiştir (Rothbard, 1995: 350).

Fizyokratlar’a göre ise -her ne kadar üretim faktörü kavramını kullanmasalar da- sadece toprak verimlidir. Toprak üreticidir çünkü madde yaratır: “*Land produces because it creates matter.*”. Hâlbuki takas, ticaret, imalat, hizmetler gibi tüm diğer faaliyetler yararlı olsalar da “kısır”dır (Rothbard, 1995: 372). Görüldüğü üzere Fizyokratlar üretimde ortaya çıkan artı değeri kabul etmemişlerdir. “Yaratıcı” üretim faktörü olarak sadece toprağı dikkate almışlardır. Dolayısıyla emek değer teorisine yönelik herhangi bir açıklamaları bulunmamaktadır.

Aslında Smith öncesi -Merkantilistler dâhil- iktisadi düşüncede kısaca ticari kapitalizmin “ucuza al, pahalıya sat” ilkesi çerçevesinde “değer”e bakıldığı söylenebilir. Bunun sebebi de üretim örgütlenmesinin, üretici güçlerin gelişim düzeylerine bağlı olarak üretim sürecinde artı değeri ortaya çıkaracak hale henüz gelmemiş olmasıdır. Diğer taraftan iktisat, ahlak felsefesinin içinde alt bir branş olarak öğretilmiş ve dolayısıyla ekonominin ve ticaretin analizi doğal hukukun içinde gömülü bir şekilde ele alınmıştır. Birçok yönden XVII. Yüzyıl İskoç profesörleri etik, doğal hukuk, hukuk, ontoloji ve teolojinin yanı sıra iktisadi kapsayan bütünün bir segmenti olarak Skolastik metodu analiz aracı olarak kullanmışlardır (Rothbard, 1995: 417). Bunlardan biri olan F. Hutcheson (1694-1746)’ın öğrencisi Smith de bu kapsamdadır.

---

gerekir. Böylece, bu özel meta sahipleri soyunun pazarda varlıklarını sürdürmeleri için, emek-gücü üretimi için gerekli geçim araçlarının toplamı, emekçinin yerini dolduracak olanların, yani çocuklarının gereksinimlerini de karşılayacak şekilde olmalıdır...”

⁴ Aslında Smith’in iktisadi düşünce tarihi analizinin öncülerine dair fazlasıyla iddia bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları için bk. Johnson (1937), Rothbard (1995), Aspromourgos (1996), Redman (1997), Steiner (2003), Murphy (2009), Eren (2010), Eren (2011) ve Bilir (2019).

Kurucusu tartışmalı iktisat⁵, XVIII. Yüzyıl'da bağımsız bir disiplin halini almıştır. İktisadın kurucusu kabul edilen Smith'in, iktisadın bilim haline gelmesinde rolü paralelinde "emek" in değerini belirleyicisi olduğunun teorileştirilmesinde katkıları olduğu kabul edilebilir.

Bu çalışmada, Marx öncesi dönemde Smith, Malthus ve Ricordu'nun emek değer teorisine ilişkin görüşleri karşılaştırmalı yöntem kullanılarak incelenecektir. Marx'tan önce belirtilen iktisatçıların emek değer teorisine yönelik yaptıkları çalışmalarda ortaya koydukları düşüncelerin eksikleri saptanarak bu saptamalardan hareketle bazı teorik çıkarımlarda bulunulacaktır.

2. Smith'in Emek Değer Teorisi

Emek değer teorisi şu şekilde ifade edilebilir: Bir malın değerini belirleyen, o malın üretimi için gerekli emek miktarıdır. Klasik İktisatçıların değer üzerine açıklamaları bu teoriye dayanır. Bununla birlikte bu iktisatçıların değer konusu üzerinde fiyat mekanizması çerçevesinde açıklamalar yapmışlardır⁶. Konu üzerine ilk değerlendirmelerin Smith tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

---

⁵ Smith'in "Ulusların Zenginliği" başlıklı çalışmasından yarım yarım yüz yıl önce iktisat üzerine çalışmaların Fransa'da yapıldığı kabul edilebilir. R. Cantillon (1680-1734), Ulusların Zenginliği'nin yayımlanmasından 40 yıldan fazla bir süre önce iktisat üzerine ilk eserini yazmıştır. W. S. Jevons, C. Gide ve F. A. Hayek Cantillon'u bir bilim olarak iktisadın öncüsü kabul ederler (Rothbard, 1995: 345, 347).

⁶ Klasik iktisatçıların liberal iktisadi öğretiyi haklı göstermek üzere teoriler kurmuşlardır. Dolayısıyla liberal iktisadi öğretinin felsefesi anlaşılmasızın klasik iktisatçıların ortaya attıkları teoriler anlaşılabilir ve politika önerileri kabul edilemez. Sanayi kapitalizminin doğuşuyla özdeş olan iktisadi düzeni haklı göstermek için kullanılan bu felsefe kaynağını Doğal Hukuk felsefesinden alır. Bu kapsamda insanın doğuştan aynı "insan tabiatı" nı taşıdığı ve dolayısıyla aynı haklara ve özgürlüklere sahip olması gerektiği kabul edilir. İnsanların doğal hakları arasında sarf ettikleri emeklerinin ürününü sahiplenmesi yani özel mülkiyet ile doğal yeteneklerinin en iyi yolda geliştirilmesi yani bireysel girişim bulunur. Herkesin eşit hakları ve özgürlüklerinin olacağı doğru bir toplumsal düzen gereklidir. Bu düzen ancak doğal hukuka uyulması koşuluyla sağlanılan doğal bir uyum içindeki toplum düzeni olabilir. Kapitalizmin özel mülkiyet ve bireysel girişimle piyasalara dayalı yapısı bu ilkelerden çıkarılmıştır. I. Newton'un fizik üzerine düşünceleri klasik iktisatçıları etkilemiştir. Newton, maddi evrenin düzenli ve değişmez kanunlara tabi olduğunu ve cisimlerin doğal kanunlara göre hareket ettiğini ortaya koymuştur. Klasik iktisatçıların toplumların yapısı ve işleyişini de bu görüşe bağlamışlardır. Toplumların da iç işleyişlerinde doğal kanunlara tabi oldukları ve "iyi ve akılcı bir Tanrı'nın", doğal uyum içinde, toplumları yönettiğini kabul etmişlerdir. Bu kabul beraberinde, tanrısal iradenin belli amaçlara doğru görünmeyen bir el tarafından yönettiği toplumlarda belirli bir amaç ve içsel tutarlılık bulunduğu varsayımını getirmiştir. Böylece klasik iktisatçıların edilgen akılcılığı toplumun doğal kanunlarının saptanıp bunlara uyulmasını gerektirmiştir. Bu kanunların da piyasa ekonomisinin kanunları olduğunu kabul etmişlerdir. Doğal uyum bireysel çıkarlarla toplumsal çıkarların uyumunu sağlayıcı nitelikte görülmüştür. Toplumun işleyişindeki belirli amaç toplumun maksimum refahının sağlanması olunca kanunların doğallığı, bunlara herhangi bir müdahalede bulunulmaması zira müdahalenin faydasız olacağı sonucuna götürmüştür çünkü toplumun doğal kanunlarıyla kendiliğinden optimal koşulları yaratacağının mümkün olduğu kabul edilmiştir. Başka bir deyişle doğal kanunlar vasıtasıyla toplumun mevcut yapısıyla en iyi iktisadi düzene sahip olduğuna inanılmıştır. Laissez faire yani kamunun doğal kanunların en iyi işleyişini sağlayacak hukuk sistemi kurmak dışında piyasaya müdahale etmeyip sadece piyasa kanunlarının serbest işlemesini sağlamakla yetinmesi kabulü bundan çıkarılmıştır. Ayrıntılar için bk. Kazgan (2000) "V. İktisadi Liberalizmin Felsefesi" başlıklı bölüm.

Smith’in, kendi değer teorisini tartışmaya, “metaların göreceli fiyatlarının genel olarak bunların üretimleri için gereken nispi emek miktarlarına bağlı olduğu” şeklinde bir emek değer teorisi ileri sürerek başladığı belirtilmektedir (Foley, 1999: 19). Oysaki Smith, ilk olarak malların değerinin, her birinin üretimi için gerekli olan emek miktarı tarafından belirleneceğini önermiştir (Savran, 1997: 18). Açıkça görülmektedir ki metaların mübadele edilecekleri değerler söz konusu olduğunda Smith’in cevapları (aklı) karmakarışıktır (Savran, 1997: 18). Bu karmakarışıklığın yol açtığı emek değer teorisi ile tutarsız başka açıklamalarına geçmeden önce “malların değerinin, her birinin üretimi için gerekli olan emek miktarı tarafından belirleneceği” önermesine ilişkin ilk açıklamalarına değinilecektir.

Smith, ilk olarak kapitalizm öncesinde dönemde avcı toplumu aşamasında trampa kapsamında değiştirilecek ürün miktarlarının, bu ürünleri avlamak için harcanan emek süreleri oranında olduğundan başlıyor (Foley, 1999: 19). Smith (2004: 60) Ulusların Zenginliği’nde şöyle demektedir:

“...Mal mevcudu birikiminden ve toprağın mülk edinilmesinden önce toplumun o ilkel durumunda, değişik nesnelere birbiriyle mübadele etmek için konulabilecek tek kuralın, bu nesnelere elde etmek için gereken emek miktarları arasındaki oran olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin bir avcı toplumunda bir kunduzun öldürülmesi, bir geyiği öldürmek için gereken emeğin iki katı emeğe mal oluyorsa, doğal olarak, bir kunduz iki geyikle mübadele edilecek, yani iki geyik değerinde olacaktır; iki günlük ya da iki saatlik emek ürünün, bir günlük ya da bir saatlik emek ürününden iki kat değerli olması doğaldır...”

Görüldüğü üzere Smith’e göre kapitalizm öncesi dönemde mübadele değerinin ölçüsü emektir. Bununla birlikte Smith’in, mübadele değerini belirleyen tek ölçünün emek olmasını, kapitalist ekonomiye uygulamadığını görmekteyiz (Kazgan, 2000: 75).

Smith’in emek değer teorisi ile tutarsız nitelikteki açıklamalarına dönersek, bu tutarsızlıklar iki başlık altında toplanabilir: 1) İkili değer olarak ifade edilebilecek bir yaklaşım sergileyerek emek değer teorisini oluşturan asıl önermesinin yanı sıra fakat bununla iç içe olmak üzere malın kumanda ettiği emek (labor commanded) şeklinde ikinci bir tanım geliştirmesi ve bu iki tanımı eşanlamlıymış gibi kullanması, 2) Analizinin sonunda, her iki tanımın da sermaye birikiminden ve toprağın mülk edinilmesinden sonra geçerliliğini yitirdiğini, bu aşamada işin içine kâr ve rant da girdiğinden, değeri, malın üretimi için gerekli maliyetlerin toplanmasıyla elde edilecek bir “doğal fiyat”ın oluşturduğu şeklinde “toplama teorisi” ileri sürmesi (Savran, 1997: 18).

Foley (1999: 19) de benzeri düşünde olup Smith’in, sebebini açıklamaksızın, tartışmasının ortasında emek değer teorisini bıraktığını ve başka bir teoriye geçtiğini belirtiyor: Toplama değer teorisi (adding-up theory of value). Bu teoriye geçmeden önce önemli bir hususu

belirtelim: Savran (1997: 16)’a göre Smith, ekonomi politiğin kurumsal alanını iki temel öge aracılığıyla tanımlamıştır. Bunlardan birincisi; meta üretimi yani üretimin mübadele amacıyla yapılması ve ikincisi; sermayenin belirli ellerde birikmesi ve toprağın mülk edinilmesi. Bu koşullar altında toplum kapitalist, işçi ve toprak sahibi olmak üzere üç ayrı sınıftan oluşur ve bunların toplumsal ürünü bölüşmeleri sonucunda ortaya üç temel gelir kategorisi çıkar: Kâr, ücret ve rant. Toplama değer teorisine dönecek olursak kaynağında yani “Ulusların Zenginliği”nde yer alan ifadeleri belirtmek uygun olacaktır: Birtakım kimselerin elinde mal mevcudu birikir birikmez, bunlardan bazıları, iş malzemesi ve geçim maddeleri sağlayarak işçi çalıştırmaya başlar. Başka bir deyişle Smith üretimin ihtiyaç fazlası kısmının yine bu fazlayı üretime ait olduğunu ve dolayısıyla ürünün tamamının üreticinin yani emek-gücü sahibinin olduğunu kabul etmiştir. Birtakım kimselerden bazıları, işe koştukları insanların emeklerinin, malzemelerin değerine kattığı şeyi satıp bir kâr elde etmek amacındadırlar. Metalar mübadele edilip malzemelerin fiyatları ve işçi ücretleri ödendikten sonra mal mevcudunu (biriktirdiği ürününü) bu serüvene atmayı göze alan girişimciye kâr olarak bir şeyin verilmesi zorunludur. Bu durumda ürünün tamamı hep emekçiye ait olmaz (Smith, 2004: 61-2). Kârı bu şekilde açıkladıktan sonra Smith (2004: 62), toprakta özel mülkiyetin ortaya çıkışını açıklama zahmetine girmez ve doğrudan “toprak sahipleri de, ekmeden biçmeyi çok severler ve toprağın doğal ürünleri için bile rant isterler” diyerek adeta “rant”ı dışarıdan söylenmiş yemek gibi okuyucuya sunar (Okuyucuyu “misafir umduğunu değil bulduğunu yer” görgüsünde sayar). Misafir sevmeyen ev sahibinin telaşı içinde bir an önce konuyu savuşturmak için olsa gerek devamında emeği, sadece fiyatın emek bileşeninin değerinin değil, hem rant bileşeninin hem de kâr bileşeninin değerinin ölçütü (suyunun suyunun suyu) sayar (Smith, 2004: 62). Oysaki böyle saymakla emeği mübadele değerini belirleyen tek değişken saymaktan uzaklaşır (Kazgan, 2000: 76). Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi rantın emekten doğduğuna ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmaması da bunu doğrulamaktadır. Smith (2004: 61), kârı da emeğin bir ölçütü saymasını şöyle ifade eder:

“...Mal mevcudu kârının belki özel türde bir emeğe, yani denetleme ve yönetme işine verilen ücrete koyulan değişik bir isim olduğu akla gelebilir. Oysa bu ikisi tamamen farklıdır, oldukça farklı esaslara göre belirlenmektedir, üstelik emek olduğu varsayılan bu denetleme yönetim işinin miktarı, güçlüğü ya da becerisi ile aldığı ücret arasında bir oran yoktur. Bu tutar, sadece yatırılan mal mevcudu değeri tarafından belirlenir ve bu mal mevcudunun büyüklüğüne oranla yüksek ve düşük olur...”

Görüldüğü üzere Smith, kendi teorik kurgusu içinde ranta ilişkin analizini bir sonuca götürmeyerek toplama değer teorisini açıklamaya geçmiştir ve toplama değer teorisi herhangi

bir metanın fiyatının ücret, kâr ve ranta nasıl ayrıştırılabildiğini açıklar (Foley, 1999: 19). Bu durumda Smith, avcı toplum aşamasını kapitalizm öncesi dönem kabul ederek söyleyecek olursak hem kapitalizme geçişin nasıl gerçekleştiğini hem de kapitalist toplumda rantın nasıl ve neden olduğunu emeğe dayalı olarak açıklamamış, dolayısıyla emek değer teorisini terk etmiş olmaktadır.

Diğer taraftan bizatihi emeğin değerinin belirlenmesiyle ilgili olarak Smith, nüfus artışı çerçevesinde “karışık” açıklamalarda bulunmuştur. Nüfus artışını ekonomik kalkınmanın hem sebebi hem de sonucu olarak değerlendiren Smith’e göre ücret nüfusun büyüklüğünü belirlerken emek arzındaki artış gıda maddelerindeki artışla doğru orantılıdır. Nüfusun az olduğu gelişmenin ilk dönemlerinde en verimli toprakların işlenmesine bağlı olarak kapitalist kârlar maksimum düzeydedir. Nüfusun artmasıyla talep canlanır ve bunun sonucunda yatırımlar artar, teknolojik ilerleme sağlanır. İşgücünün refahının artması da nüfus artışını yükseltecektir ancak bir süre sonra işlenebilir marjinal toprakların tarımsal amaçlı kullanılmasına bağlı olarak azalan verimin ortaya çıkmasıyla, işgücü başına verimin düşmesi ve kârların azalmasıyla yatırımlar ve ücretler düşecek, duraklama görülecektir. Böylece işgücünün yaşam standardının düşmesi ise nüfus artışını azaltacak ve ekonomik büyüme durgunluğa dönüşecektir (Güneş, 2009: 133). Smith, gerisini getirmeyerek konuyu dağınık bir şekilde bırakmıştır⁷.

Malthus, Smith’in nüfusa ilişkin ortaya koyduğu düşünceleri nüfus fazlalığı temelinde geliştirmiştir.

3. Malthus’un Emek Değer Teorisi’ne Katkısı

Malthus ortaya koyduğu nüfus modeli ile Smith tarafından düzensiz bir şekilde bırakılmış nüfus konusunu nüfus fazlalığı temelinde etraflıca ele almıştır. Dahası, kendisine gelene kadar konu bilindik kabul edilmekle birlikte teorik olarak incelenmemiştir. Nitekim kendisi bunu şöyle ifade eder (Malthus, 2017: 24):

“Nüfusun her zaman besin olanakları seviyesinde tutulması gerektiği birçok yazarın farkına vardığı açık bir gerçektir ama anımsadığımız kadarıyla daha önce kimse, bu seviyeye etki eden unsurları hususi olarak tetkik etmemiştir...”

Malthus analizine iki varsayımda bulunarak başlar. İlki, insanın var olabilmesi için beslenmenin zorunlu olduğudur. İkincisi ise, cinsiyetler arasındaki tutkunun zorunlu olup gelecekte de

⁷ Dahası Smith (2004: 82) emeğin değerinin belirlenmesiyle ilgili olarak “...ücretin hangi oranda olması gerektiğini saptama işini ben üzerime almayacağım...” der.

neredeyse aynı düzeyde olmak üzere bu zorunluluğun geçerliliğini sürdüreceğidir. Bu varsayımlara dayanarak Malthus'un nüfus modeli; nüfus gücünün dünyanın insan için besin üretme gücünden belirsiz düzeyde daha yüksek olduğu ve nüfusun kontrol edilmediğinde geometrik oranda artarken besin olanaklarının yalnızca aritmetik oranda artacağından eşit olarak artmayan bu iki gücün eşitlenmesi için nüfus üzerinde sıkı ve devamlı bir kontrolün uygulanması gerektiğini içermektedir (Malthus, 2017: 29-30). Aslında burada Malthus'un açıkça söylemediği fakat emek değer teorisi bağlamında asıl önemli husus emek faktörünün varlığının tehdit altında olduğudur⁸.

Malthus'un nüfus modeli “reel ücretlerden kaynaklı yaşam standartı artışının keskin bir şekilde ölüm oranlarını (özellikle bebek ölümlerini) düşürür ve dolayısıyla hızlı bir şekilde nüfusu ve emek arzını artırır, dolayısıyla reel ücretler aşağıya itilir⁹. Reel ücretlerde bir düşüş simetrik

---

⁸ Yine Malthus'un açıkça söylemediği fakat makul kabul edilebilecek başka bir önemli husus daha vardır. İngiltere, Malthus'un kitabını yazdığı XVIII. Yüzyıl sonu ve XIX. Yüzyıl başlarında siyasal ve sosyal yönlerden bir karmaşa içindedir. Başka bir deyişle İngiltere'de bu dönemde Sanayi Devrimi ve kapitalizmin yol açtığı fakat ağırlığı olumsuz anlamda emekçi kitlelerin üzerinde görülen gelişmeler yaşanmaktadır. Kısaca emekçi kitleler büyük bir sefalet, açlık, yoksulluk, salgın hastalık ve ölümün içinde yaşamaktadır. Öyleki bu ortamda uzun çalışma şartları neredeyse bir işçinin ailesine bir ekmek bile getirmesini sağlayamamaktadır. XVIII. Yüzyıl'ın sonunda bu olumsuzluklara eşlik eden ve Malthus'un kitabını bu anlamda öne çıkaran bir gelişme yaşanır. Malthus, kitabını 1798'de yani Fransız Devrimi'nin peşi sıra yayımlar. Dolayısıyla Malthus, Fransız Devrimi'nin İngiltere'de yol açabileceği etkilerden korkmaktadır (Akbaş, 2017). Başka bir gelişme olarak aynı dönemde ortaya çıkmaya başlayan aşırı üretim krizleri belirtilebilir. Daha önce pek rastlanılmayan bu krizler makineleşmenin etkisi olarak görülmüş ve üzerinde şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Fransız Devrimi'nin yaydığı özgürlük ve sosyal adalet fikirlerinin işçilerin içinde bulunduğu kötü geçim şartları nedeniyle İngiltere'ye de sıçrama olasılığı kapitalist sınıfı endişelendirmiştir. Bu nedenle İngiltere yönetiminin temel hedefi sosyal yapıyı korumak için şehirlî nüfusun yaşam koşullarını iyileştirmek ve benzeri bir ayaklanmanın önüne geçmek olmuştur. Malthus'un kitabını yayımladığı 1798 yılında çıkarılan ve kalabalık ailelere mali yardım yapılmasını öngören “William Pitt Yasası” bu amaca dönük uygulamalardan biridir (Savaş, 1997: 39-40).

⁹ Burada reel ücretin düşüşü talebe göre emek arzı artışından kaynaklanmamaktadır. Malthus “Principles of Political Economy” başlıklı kitabında reel ücretlerin ve kâr oranının efektif talep tarafından belirleneceğini kabul eder. Ücretler, para olarak ödenmektedir. Ücretlerin satınalma gücü (reel ücret), cari fiyat düzeyinde alabileceği mal miktarına bağlıdır. Eğer talep arzı aşılırsa fiyatlar yüksek ve reel ücret düşük olacaktır. Sonuç olarak kâr oranı yüksek olacak, kapitalistler yatırım yapmaya güdülenecek, ekonomi hızla büyüyecek ve istihdam genişleyecektir. Tersine, talep eksikse ekonomi durgun duruma girecektir. Bu gelişmelerin yanında reel ücret işgücü piyasasında değil mal piyasasında belirlenir. Bu, parasal ücret varyasyonlarının reel ücret veya istihdam düzeyi üzerinde etkili olmaması anlamında önemlidir. Şöyle ki veri tasarruf ve yatırım parametreleri altında yapılacak bir parasal ücret varyasyonuna fiyat düzeyinde aynı oranda bir değişiklik eşlik edecektir. Dolayısıyla reel ücret işgücü piyasasını temizleyici bir rol sergilemez. Nüfus, yaşam standartlarındaki değişikliklere yavaşça uyum gösterir. Herhangi bir dengeleyici güç, reel ücreti geçimlik düzeyine geri götürebilir fakat bundan önce reel ücretteki değişikliğe yatırımın tepkisi -kâr oranına etkisi yoluyla- çıktı düzeyini etkilemek olacaktır. Malthus'un nüfus mekanizması böylesi bir durumda reel ücreti geçimlik düzeye düşürücü yolda işlemez. Efektif talep büyümenin esas belirleyicidir. Ayrıca reel ücret, kişi başına bir gösterge olmayıp yıl boyu ortalama bir ailenin kazandığı toplam ücret tutarıdır. Bu, erkeğin yanında karısı ve çocuklarının çalışmalarını da kapsayan bir toplamdır. Reel ücret artışı daha az sayıda kadın ve çocuğun istihdam edilmesine ve erkeğin daha az götürü iş (task work) yapmasına bağlı olarak ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilir ve dolayısıyla çalışılan miktarı azaltabilir. Sonuç olarak yüksek reel ücrete rağmen ailenin toplam geliri azalacak, ailelerin çocuklarını destekleme gücü zayıflayacak ve dolayısıyla nüfusun büyüme oranı düşecektir. Diğer taraftan hızla büyüyen bir ekonomide ücretler düşük olsa da nüfus artacaktır çünkü nüfus, hem reel ücret düzeyine hem de geçerli iş imkânlarına bağlıdır. Bir ülkenin nüfusu hızla artıyorsa emekçi kitle daha önce sahip olduğu miktardan daha büyük miktarda gıdaya hükmediyor demektir. Bunu sağlayan; yüksek ücretler, öztüketim artışı, daha ucuz gıda ikamesi, daha çok götürü

mekanizmalar yoluyla tersine işler.” düşüncesine dayanır. Malthus, gıda maddeleri üretiminin göreceli olarak esnek olmadığını¹⁰ düşündüğünden, kronik kıtlık ve yüksek ölüm oranlarına bağlı olarak yaşam standardının düşük bir denge seviyesinde kalacağı tahmininde bulunmuştur. Bununla birlikte modern sanayi ekonomilerinin demografik dönüşümünün öngörülmediği bu model modern demografi biliminin analitik kökeni kabul edilmekte ve hâlâ dünya nüfus sorunlarına ilişkin popüler fikirleri etkilemektedir. Bunun yanında, her ne kadar Malthus’un gıda maddeleri üretimi analizinin kendisinin işaret ettiği noktanın uzağında olduğu görülse de, onun bu başarısızlığı, nüfusun dinamikleri ve tarımsal teknoloji değişikliklerine ilişkin önemli ipuçları vermektedir (Foley, 1999: 5).

Malthus, nüfus fazlalığı konusundaki görüşlerini İngiltere özelinden ortaya koymuştur. Buna göre; İngiltere yoksulluk yasaları, yoksulların durumunu iki yoldan kötüleştirme eğilimindedir. İlki, bu yasalar, yoksulları geçindirecek gıda maddeleri miktarını artırmaksızın nüfusu artırmaktadır. Şöyle ki yoksul bir adam, ailesini bağımsızca geçindirme kaygısı taşımaksızın veya bu yönde düşük bir beklentiye sahip olarak evlenebilir. Dolayısıyla söz konusu yasaların bir dereceye kadar yoksulları ortaya çıkardığı kabul edilebilir ve nüfus artışının bir sonucu olarak ülkede gıda maddeleri kişi başına daha az miktarda dağıtılacağından kilise yardımlarından yararlanmayan emekçi kitle, öncekinden daha az miktarda gıda maddesi satın alabilecek ve bunun sonucunda daha fazla sayıda yoksul yardım başvurusunda bulunacaktır.

---

iş yapılması, kadın ve çocukların da çalışması ve kilise yardımları olabilir. Böyle olmakla birlikte gıda maddeleri fiili nüfus artışının zorunlu belirleyicidir (Malthus: 1836) Kısaca Malthus’un nüfus modeline göre piyasa ücretlerin geçimlik düzeye yönelmesini sağlamaz ve dolayısıyla uzun dönemde bile işsizliği ortadan kaldıramaz. Ayrıntılar için bk. Costabile ve Rowthorn (1985). Malthus’un da aralarında bulunduğu klasik iktisatçılara göre ücret düzeyini ücret fonu ile işçi sayısı arasındaki oran belirler. Genellikle ücret fonu, sermaye miktarının belli bir oranı olarak düşünüldüğü için nüfusun dolayısıyla işgücünün devamlı olarak artması sonucu ücret, en düşük düzey olan geçimlik düzeye kadar gerileyebilir. Bu eğilimin önüne, sermaye düzeyinin dolayısıyla ücret fonunun nüfus artışından daha yüksek bir oranda artırılması ile geçilebilir. Bu nedenle Malthus yükselen ücret düzeylerinin yüksek sermaye-emek oranı ile birlikte ortaya çıkacağını, düşük ücretlerin ise düşük sermaye-emek oranına bağlı olarak gerçekleşeceğini ileri sürmüştür (Savaş, 1997: 349-50).

¹⁰ Malthus “An inquiry into the nature and progress of rent and the principles by which it is regulated” başlıklı çalışmasında bunu esas olarak toprak arzının sınırlandırılmış olmasına ve bu yüzden taleple genişleyememesine bağlar. Kendi nüfus ilkesinin yani gıda maddeleri veya ham madde artışının nüfusta oransal bir artışı öngörmesinin yanlış olduğuna dair eleştirileri kabul etmez; söz konusu ilkenin şüphesiz doğru olduğunu ve hatta gıda sağlandığında geçimlik düzeyi sağlayan giyinme ve barınmanın nispeten kolay olduğunu belirtir (Malthus, 1815). Diğer taraftan Malthus (1815)’un nüfus artışını rant artışı bağlamında belirleyici ve rantı devletin zenginliği için bir vergi kaynağı olarak görmesi kendi “nüfus ilkesi”yle tezat teşkil etmektedir. Diğer taraftan Malthus, toprakta azalan verimlerin ortaya çıkacağına dair bir açıklamada bulunmamış olsa da ileri sürdüğü artış oranları böylesi bir varsayımı ima etmektedir. Şöyle ki insanın yaşaması için gerekli maddeler hayvan ve bitki ürünlerinden oluştuğundan ve bunlar kontrol edilmediğinde geometrik bir oranda üreyeceklerinden insan nüfusunun da yaşaması için gerekli hayvan ve bitkilerin de aynı oranda artacakları ileri sürülebilir. Bu durum toprağın bu büyümeye imkân verecek bollukta olmasına bağlıdır. Oysaki tarımsal alanlar sınırlı olduğuna göre yiyeceğin arttırılması, zorunlu olarak verimin düşük olduğu marjinal birimlerde tarımsal faaliyet yapılmasını gerektirecektir. Böylesi marjinal birimlerde, verimlilik teknolojik olarak arttırılmadığı takdirde üretim gerileyecektir (Savaş, 1997: 347).

İkincisi ise, darülacezelerin sunduğu beslenme yardımı hizmetidir. Şöyle ki darülacezelerde tüketilen gıda maddeleri dolayısıyla aksi durumda toplumun daha üretken bireylerine ait olacak payı düşürür ve bu nedenle daha fazla insanı bağımlı hale getirir (Malthus, 2017: 59-60).

Malthus (2017: 64-5)’un çözüm önerileri ise ilk olarak geçici bir çare olarak kilise hayır kurumlarının kaldırılması, ikinci olarak tarımsal teşvikler ve bu kapsamda loncaların zayıflatılıp ortadan kaldırılması ve son olarak ücretsiz barınma evleri kurulmasıdır. Bu önlemler alınmadığı takdirde yetersiz beslenme, zorlu iş ve sağlıksız barınma imkânları nüfus üzerinde sürekli bir denetim işlevi görmeye devam edecektir. Oysaki bu denetimler sefalet ve ahlaksızlığa yol açmaktadır (Malthus, 2017: 66).

Görüldüğü üzere Malthus, emekçi kitlesinin sefaletinin ve ahlaksızlığa düşmesinin yol açabileceklerinden korkmaktadır¹¹. Nüfus artışıyla geçimlik sağlanamaz bir hale gelir ve bu Fransız Devrimi gibi bir gelişmeye yol açabilir. Bu yüzden nüfus artışı kontrol edilmelidir¹². Bununla birlikte Malthus, konuyu bir sonuca bağlamamıştır¹³. Nitekim “Nüfus İlkesi” başlıklı

---

¹¹ Bu korku, şu ifadelerinde kendini ele vermektedir: “...Bu çalışmanın öncelikli savının yalnızca bir mâlikler ve bir işçiler sınıfının gerekliliğini kanıtlamak olduğuna ama hiçbir şekilde mevcut büyük mülk eşitsizliğinin toplum için gerekli veya faydalı olduğunu çıkarsamadığına dikkat edilmelidir. Aksine, bu mutlaka bir fenalık olarak görülmelidir ve onu teşvik eden her kurum da kötü ve münasebetsizdir. Fakat bir hükümetin servet eşitsizliğini baskılamak için faal olarak müdahil olmasının topluma bir avantaj sağlayıp sağlamayacağı bir şüphe konusu olabilir. Belki de Dr. Adam Smith’in ve Fransız ekonomistlerin benimsediği bonkör kusursuz özgürlük sisteminin herhangi bir baskılama sistemiyle değiştirilmesi yanlış olacaktır...” (Malthus, 2017: 146-7).

¹² Engels (2011: 83, 85, 86)’e göre sefalet, iktisadi krizler sonucu yaşanır. Refah dönemlerinde tarım sektöründen daha cazip hale gelen imalat sektörüne yönelik bir işgücü mobilizasyonu gerçekleşir. İngiltere’de tarımsal üretimin sağlandığı “tarım yöreleri” ve İrlanda’dan refahın yaşandığı imalat sektörüne böylesi bir mobilizasyon gerçekleşmiştir. Eksilen tarım istihdamı mevcut işgücüne kadın ve çocukların katılımıyla ve bunların daha uzun süreli çalıştırılmasıyla karşılanmıştır. Buna göre gıda tedarikinde krizden bahsetmek mümkün değildir. Bununla birlikte kriz dönemlerinde bir işsiz kitlesi ortaya çıkmaktadır. Bizi göre Malthus’un korkusu, bu kitlenin kontrol edilmediği takdirde yapabilecekleridir.

¹³ Marx (2011)’ın belirttiği üzere Malthus’un nüfusa ilişkin açıklamalarından şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır: Ücret arz ve talep koşulları tarafından belirlenir. Ücret iki şekilde yükselebilir; talep işçi arzından çok daha hızlı arttığında ya da nüfus yavaş arttığında. İkincisi işçinin kontrolü altındadır yani işçi arzı, işçilerin az çocuk yapmaları nispetinde azalır. Emek talebi ise, emeği harekete getiren sermaye yani üretken sermaye büyüdüğü zaman artar. Üretken sermayenin büyümesi kâr oranını düşürerek iflaslara yol açarak iflas edenleri işçileştirir ve makinelerle ve işçilerin birbiriyle rekabetine yeni rakipler katılır. Refah döneminde işçiler evlenir ve üretken bunalım bu büyük yığılı kendi içinde şiddetli bir şekilde rekabete zorlar. Böylece gittikçe rekabetin yol açtığı zor koşullarda üretim yapma işçiyeye de yansır: İşçinin gittikçe daha güç koşullarda yani hep daha az ücret karşılığında ve hep daha çok çalışarak ve gittikçe daha düşük üretim maliyetiyle üretmesi gerekir. Böylelikle asgarinin kendisi en küçük bir yaşama zevki, yaşama sevinci karşılığında gittikçe daha büyük bir güç harcanmasına indirgenir. Bu oransızlık aritmetik olarak değil geometrik olarak artar. Üretken sermayenin ücret dışındaki bölümü rekabetten türeyen yasalara göre artış eğilimi içindedir. Bu beraberinde makinelerin işçiyi ikame etmesini de getirir. Böylece üretken güçlerin gelişmesi sırasında işçilerin iş bulma ve geçim olanakları azalır. Bu “yasa” kapitalistler nüfus doğal bir yasaya göre iş bulma ve geçim olanaklarından daha büyük bir hızla çoğalır diyerek toplumsal bir yasa olmaktan çıkarıp bir doğa yasa haline sokmaya kalkıştılar. Onlar, bu çelişkinin büyümesinin üretken sermayenin büyümesine içkin olduğunu anlamadılar. Gıda maddeleri üretimi yetersiz değil de alım gücü olmayan kitleler büyümekte ve bu büyüklük nüfus artışının sonucu değil de üretken sermayenin büyümesinin işsizliği arttırmasından kaynaklanır. Ayrıca gıda üretimi yetersizliğinin azalan verimlerin geçerliliğine bağlı olduğu iddia edilmektedir. Oysa bilimsel ilerleme bu iddiayı çürütmüştür. Diğer taraftan burada Malthus’un bayağı nitelikleri de ortaya çıkmaktadır. Bir yandan üremenin kontrol edilmesinden bahsedilirken diğer yandan yetişkinlerin yerine

kitabının son bölümünde mevcut durumu bilimsel olmayan bir şekilde değerlendirmekte ve sözlerini adeta vaaz vererek bitirmektedir¹⁴.

Malthus’un korkularını taşımayan Ricardo, onun nüfus ve ücret analizini kabul etmiştir ve bu kapsamda kurduğu tek sektörlü hububat modeli (corn model) ile ölüm ve doğum dinamiklerinin nüfusun sabit kalacağı bir denge ücret düzeyini belirleyeceğini ileri sürmüştür.

4. Ricardo’nun Açmazları: Tadilat ve Değerin Değişmez Standartı

Ricardo, Smith’te doğru olanı izlemek ve bu temelden hareketle yanlış olanı ayıklamak türünden bir yöntemi esas almıştır. Bir bakıma Ricardo, Smith’in klasik ekonomi politik yaklaşımını temel olarak kabul edip, ustasının bayağı iktisada kaynak olabilecek önermelerini bu temel üzerinde değerlendirmiş yani klasik Smith’i bayağı iktisatçı Smith’e karşı savunmuştur¹⁵. Ricardo’yu klasik ekonomi politiğin en tutarlı temsilcisi haline getiren budur (Savran, 1997: 8, 17-8). “Principles of Political Economy and Taxation” başlıklı kitabında, Smith ile değer teorisi ve bölüşüm dışında tüm konularda hemfikir oldukları, kitabın toplama değer teorisinin bir eleştirisi ile başladığı ve daha güçlü bir emek değer teorisi versiyonu

---

çocukları çalıştırmakla çocuk sahibi olanlara gerçek bir prim uygulanmaktadır. Bundan başka kapitalist üretim için yedek sanayi ordusunun mevcudiyetinin şart olduğu, kapitalistin başlıca amacının emek metasını mümkün olduğunca ucuza temellük etmek olduğu ve bunun ancak bu metanın arzının talebine oranla mümkün olduğunca fazla olması yani olabildiğince geniş nüfus fazlasının mevcudiyeti gerektiği göz önünde bulundurulduğunda kapitalistin çıkarına olan fazla nüfusa ilişkin Malthus’un işçilere yerine getirilmesi olanaksız olduğunu bildiği iyi bir öğüt vermesi onu bilim insanına yakışmayacak bir duruma yani bir bayağı haline getirmektedir. Yoksullar yasasının sefaletin olmaması için bir uygulama olduğunu belirtmesi de bu niteliğine bağlanabilir. Bize göre gerçek, yoksulluğun yol açabileceği devrim korkusudur.

¹⁴ “Nüfus İlkesi” başlıklı kitap şöyle bitmektedir: “Kötülük, dünyada çaresizlik değil, eylem üretmek için vardır. Ona sabırla teslim olmayacak, ondan kaçınmak için çaba göstereceğiz. Kendisini ve etkileyebildiği kadar geniş bir çevreyi kötülükten arındırmak için en yüksek gayreti göstermek, her bireyin yalnızca çıkarına değildir; aynı zamanda her bireyin görevidir ve bu görevi ne kadar ifa ederse, gayretlerini ne kadar akıllıca yönlendirirse ve bu gayretler ne kadar başarılı olursa, kendi zihnini o kadar iyileştirir ve yüceltir ve Yaradanının iradesini bir o kadar gerçekleştirir.” (Malthus, 2017: 190).

¹⁵ Marx (2004: 90, 33 no.lu dipnot)’ın gözünde bu savunu yeterli olmamıştır: “Klasik ekonominin başlıca kusurlarından birisi de, metaların ve özellikle bunların değerlerinin tahliliyle, değer, değişim-değeri halini aldığı biçimi ortaya çıkartmaması olmuştur. Bu okulun en iyi temsilcileri Adam Smith ile Ricardo bile, değer-biçimini, önemsiz bir şey, metaların niteliği ile ilgisiz bir şey gibi ele almışlardır. Bunun nedeni, yalnızca, dikkatlerinin, tamamıyla değer büyüklüğünün tahliline yönelmiş olması değildir. Bunun daha derin nedenleri vardır. Emek ürününün değer-biçimi, burjuva üretimde ürünün aldığı en soyut biçim değil, aynı zamanda en genel biçimdir, ve ürüne toplumsal üretimin özel bir türü damgasını vurur ve böylece ona özel tarihsel niteliğini verir. Bu durumda, eğer biz, bu üretim tarzına, toplumun her hali için doğa tarafından saptanılmış tek ve ebedi biçim gözüyle bakarsak, değer-biçiminin, meta-biçiminin, onun daha sonraki gelişmeleri olan para-biçiminin, sermaye-biçiminin, vb. ayırdedici niteliğini zorunlu olarak ihmal etmiş oluruz. ...İlk ve son kez burada belirtmek isterim ki, ben klasik ekonomi politik deyince, yalnızca görüşleri ele alan, bilimsel ekonominin uzun süre önce sağladığı malzemeyi durup dinlenmeden ağzında geveleyip duran ve burjuvazinin günlük kullanımı için en münasebetsiz olayların en usa-uygun açıklamalarını arayan, bunun dışında da tuzukuru burjuvazinin onlar için dünyaların en iyisi olan kendi dünyaları ile ilgili bayağı düşüncelerini bilgiççe sistemleştirmeye ve bunları ebedi gerçeklermiş gibi ilan etmeye kalkışan vülger ekonomiye karşılık, W. Petty’den beri, burjuva toplumdaki gerçek üretim ilişkilerini araştıran bir ekonomi bilimini anlıyorum.”

geliştirdiği görülmektedir (Foley, 1999: 6, 58). Ricardo, Smith’in büyüme ile bölüşüm arasındaki ilişkiyi açıklamaktaki yetersizliği noktasından hareket etmiştir. Smith, kitabının başlığının da açıkça gösterdiği üzere kapitalist toplumda servetin nasıl artırılacağını yani günümüz deyiimiyle büyümenin nasıl sağlanacağını araştırmıştır. Ricardo için ise bölüşüm ile büyüme (birikim) arasındaki ilişkiyi araştırmak ekonomi politiğin temel amacıdır. Ne var ki, Smith bu ilişkinin öteki yönü olan büyüme ile bölüşüm konusunda bütünüyle yanlış bir sonuca ulaşmıştır. İşte bu sorun, Ricardo’nun temel araştırma programını tanımlar: Birikim sürecinde bölüşüm ya da bölüşüm aracılığıyla birikim (Savran, 1997: 17). Nitekim kitabının önsözünde bunu açıkça belirtmektedir (Ricardo, 1997: 23):

“Toplumun değişik aşamalarında, yeryüzünden sağlanan toplam üretimin bu üç sınıf arasında rant, kâr ve ücret olarak paylaşımı farklı olacaktır...”

Bu bölüşümü düzenleyen yasaların belirlenmesi Ekonomi Politiğin baş sorunudur.”

Smith ile üzerinde mutabık olmadığı değer teorisine Ricardo’nun bakışına ilişkin olarak şunlar belirtilebilir: Ricardo’nun yapıtının belki de en önemli içeriği değer teorisine dairdir ve buna ilişkin yapısal kurgusu, bütünüyle yukarıda Smith’in “ikircikli” olarak andığımız mirasını tutarlı hale getirme kaygısının ürünüdür. Başka bir deyişle Ricardo’nun değer teorisine yaklaşımını ve yapıtının mimarisini tam da Smith’in tutarsızlıklarından kurtulma çabası belirlemektedir. Ricardo, Smith’in emek değer teorisinin temelini oluşturan “Bir malın değerini belirleyen, o malın üretimi için gerekli emek miktarıdır.” şeklindeki önermesini bir postulat olarak kabul etmekle birlikte sonrasında buradan hareketle hem kumanda emek teorisini hem de “toplama değer teorisi”ni eleştirir ve reddeder. Burada daha önemli olan ikincisidir çünkü Ricardo’nun bütün amacı emek değer teorisinin kapitalizm koşulları altında da geçerli olduğunu kanıtlamaktır zira Smith, kapitalist üretim ilişkilerinin yol açtığı gelir kategorilerini ortaya koyup buna dayanarak emek değer teorisinin kapitalist üretim koşullarında geçerli olmadığını ileri sürmüştür. Ricardo’nun bütün çabası, bölüşümün değeri etkilemeyeceğini ve tam tersine değer bölüşümü belirlediğini kanıtlamaya yönelik olmuştur (Savran, 1997: 18, 20).

Ricardo (1997: 37) konuyla ilgili olarak ilk şunları söyler:

“...Toplam üretimin nasıl paylaşıldığı metaların görece değerini etkilemez; çünkü sermayenin kârı ister büyük ister küçük olsun, ister yüzde 50, yüzde 20 ya da yüzde 10 olsun, emeğin ücreti de, ister yüksek ister düşük olsun, bu koşullar, sermayenin kullanıldığı tüm üretim dallarında aynı şekilde geçerli olacaktır...”

Bu ifadelerden, bölüşümün değeri etkilemediği anlamı çıkmaktadır.

Oysa Ricardo (1997: 46-7) daha sonra bu düşüncesini;

“...Ücretlerdeki artış, kârlarda yüzde bir oranında azalmaya yol açacak kadar yüksek olmasına karşın, varsaydığım koşullar altında üretilen malların görelî değerinde hepsi hepsi yüzde bir oranında değişiklik olmaktadır ... Ücretlerdeki artışın, bu malların görelî fiyatında yaratacağı değişiklik en fazla yüzde 6 ya da yüzde 7 oranında olabilir; çünkü, koşullar ne olursa olsun, kârlar, muhtemelen bundan daha da büyük bir genel ve kalıcı düşmeyi kabul edemez...”

Diyerek değiştirir ve şu ifadeleriyle de söz konusu değişikliği “tadilat” olarak savunur (Ricardo, 1997: 48):

“...O halde, üretilmeleri için eskisinden daha fazla ya da daha az emek kullanılmadığı takdirde metaların değerinde hiçbir değişiklik olmayacağı kuralı önemli bir tadilata uğramaktadır. Üretimde yalnızca emek kullanılması halinde evrensel geçerliliği olan bu kural; çeşitli üretim dallarında, toplam sermayenin farklı sabit ve döner sermaye oranları içermesi nedeniyle tadilata uğramaktadır. Kullanılan emek miktarı sabitken, emeğin değeri arttığında, üretilmeleri için sabit sermaye kullanılan malların değiştirilebilirlik değerinde bir düşme görülecektir ve sabit sermaye miktarı ne kadar büyükse, düşme de o denli büyük olacaktır.”

Görüldüğü üzere Ricardo, ücretin değişmesinin malların görelî değerlerini değiştirdiğini kabul etmekle değere ilişkin analizinde bir açmaz içine düşmüştür. İktisat yazınında Ricardo’nun bu açmazı “tadilat sorunu” olarak bilinmektedir¹⁶.

Savran (1997: 20)’ın da belirttiği üzere Ricardo’nun açmazı kavramsal düzeyde yani artı-değeri keşfedememesinden kaynaklı bir eksik soyutlama sorunudur. Başka bir deyişle farklı değer kategorilerini birbirine karıştırmış yani daha sonra Marx tarafından farklı soyutlama düzeylerinde tutarlı bir biçimde değer ve üretim fiyatı olarak ayrı ayrı kategorize edilecek iki kavramı aynı soyutlama düzeyinde ele almıştır. Bu açmazın üstesinden gelebilmek için hayatının sonuna kadar mutlak değer ve görelî değer kategorilerini ve bunları birbirinden ayırt etmekte kullanılabilecek bir ölçüt olarak “değerin değişmez standardı” (invariable standard of value) arayışı içinde olmuştur.

Savran (1997: 18-9), emek değer teorisinin rant ve kâr ile çelişmediğini ortaya koymak zorunluluğundan dolayı Ricardo’nun kitabında, ranta değerın hemen ardından ikinci bölümde yer verdiği ve rant kategorisinin emek değer teorisıyla çelişmediğini başarıyla ortaya koyarak klasik Smith’i bayağı iktisatçı Smith’den koruyarak emek değer teorisini sağlam bir zemine oturttuğunu belirtmektedir.

Biz buna katılmıyoruz. Açıklamasını sonraki sayfalarda yapmak üzere konuya devam edelim. Ricardo’ya göre Smith’in toplama değer teorisi, özellikle analize rant dâhil edildiğinde, dolambaçlı bir hale gelir. Ricardo, hububat ve tekstil gibi her zaman için rutin bir şekilde

¹⁶ Tadilat sorunu ile ilgili olarak öne çıkan bir yorum Ricardo’nun emek değer teorisi üzerine açıklamalarını “%93 Emek Değer Teorisi” olarak adlandırmaktadır. Ayrıntılar için bk. Stigler (1958).

üretileen metaların değerlerinin belirleyicileri ile ilgilendir (Foley, 1999: 6, 58). Ricardo'nun modeline göre; bir ekonomide toplam ürün rekabetten türeyen yasalara göre ve ücretler, kârlar ve rantlar olarak dağıtılır. Ricardo, Malthus'un nüfus ve ücretler analizini kabul eder ve kurduğu tek sektörlü hububat modeli ile doğum ve ölüm dinamiklerinin nüfusun sabit kalacağı bir denge ücret düzeyini belirleyeceğini ileri sürer. Kâr ve rantı, net ürünün ortak payları olarak görür (Foley, 1999: 6, 63).

Ricardo'ya göre, işçiler ve toprak sahipleri kendi gelirlerini tüketirlerken kapitalistler biriktirirler. Birikim yoluyla sermaye genişlemesi nüfusu artırır fakat nüfustaki bu artış toprak kısıtı yüzünden baskı oluşturur ve kârlar pahasına rantlar yükselir (Foley, 1999: 6). Başka bir deyişle artan nüfusu beslemek için daha düşük kalitedeki arazilerin ekime sokulması gerektiğçe toprak sahiplerinin hem toplam üretimden aldığı pay hem de bu payın değeri giderek artar. Rantın yükselmesinin gerisindeki neden, bu daha düşük kalitedeki toprakların ekime sokulmasının gerekli hale gelmesidir. Rant, ekilmekte olan toprağın mutlak verimliliğine değil, göreli verimliliğine bağlıdır. Toplam üretimin son birimlerini üretmek zorlaşacağı için, hububatın fiyatı doğal olarak artacak ve belli bir çiftlikte hububatın miktarı azalsa bile, bu üretimin değeri yükselecektir. Bununla birlikte ücret ve kâr birlikte düşünülduğünde, aynı değerde kalacakları için, daha verimli topraklardaki üretim maliyeti artmayacaktır. Nüfustaki genel artış, sermayedeki artışla başlar, bunun sonucunda emek talebi artar ve ücretler yükselir. Emekçinin durumundaki iyileşmeyi takiben gerçekte hemen her zaman nüfusun arttığı görülmektedir ve nüfus arttığı içindir ki gıda maddelerine yönelik yeni ve daha fazla talep oluşur. Başka bir deyişle bu talep, sermaye ve nüfustaki artışın sonucudur, yapılan harcamalar arttığı içindir ki temel gereksinmelerin piyasa fiyatı doğal fiyatı aşmakta ve gerek duyulan miktarda yiyecek üretilmektedir. Diğer taraftan nüfus arttığı için de ücretler yeniden düşmektedir. Rantın ve ücretlerin yükselmesi ile kârların azalması, genellikle aynı nedenin kaçınılmaz sonucudur. Bu neden, gıda maddelerine yönelik talebinin yükselmesi, bunu üretmek için gereken emek miktarının artması ve bunun uzantısı olarak da gıda maddeleri fiyatının yükselmesidir. Sermayenin tarıma yönelmesini ya da çekilmesini belirleyen, hububatın satılabildiği fiyatın üretim maliyetinin ne derece altında ya da üstünde olduğudur. Eğer bu fark sermayeye genel kâr düzeyinin üzerinde kâr getirirse, sermaye tarıma yatırılacak, altında kâr getirirse sermaye tarımdan çekilecektir¹⁷ (Ricardo, 1997: 349-58). Foley (1999: 6)'in de

¹⁷ Ricardo bu karanlık durgunluğa gidişle karşı üç tedbir önerir: a) Malthus'un öne sürdüğü biçimde erken ve güvencesiz evlenmeleri ve çocuk yapmayı yasaklamak: Nüfus sayısını azaltacak tedbirler, b) Hızlı sermaye birikimini sağlamak ve c) İşçilerin ücretlerini ve geçim seviyelerini yükseltmek. Son tedbire ilişkin olarak insanlık dostlarının tüm ülkelerde işçilerin refah içinde yaşayabilecekleri koşulları teşvik etmelerinin gerekli olduğunu zira

belirttiği üzere Ricardo'nun “sermaye ve emeğin azalan getirileri analizi” Neoklasik denge teorisinin kökenidir.

Özetlenecek olursa; değer değişmez ölçüsü arayışında Ricardo net değildir ve bulamadığı bu metaya ölümüne yakın “değerin değişmez standartı” adını vermiştir. “Bir ekonominin net ürününün, rekabetten türeyen yasalara göre ve ücretler, kârlar ve rantlar olarak dağıtılacağı” kabulü ile emeğin mübadele değerini belirlediği savını bağdaştırabilmek için gerçekçi olmayan varsayımlar yapmıştır. İlk olarak, emeğin türdeş olması veya farklar varsa, bunun miktara dönüştürülebilmesi gerekir. Fakat kendisi değişik emek türlerinin mübadele değerini arz ve talebin belirlediğinden başka bir şey söylemez. İkincisi, sermayenin, mübadele değerini belirlemede bir rol oynamadığını kabul etmesi gerekir. Sermayeyi verimsiz saymadığı için, bütün üretim dallarında, sermaye/emek oranını sabit varsaymıştır. Malthus'un, bu varsayımı eleştirmesi üzerine bunun yetersizliğini kabul etmiştir çünkü üretim marjında, sermayeyle emek aynı oranda birleştirilmiyorsa, mübadele değerine, sadece emek girmeyecek demektir. Bu da, kendi emek değer teorisini temelinden sarsar. Nihayet, rant teorisine toprağı, dolayısıyla rantı, mübadele değerinin dışında bırakır (Kazgan, 2000: 77). Açıkça diyebiliriz ki rant toprağın sahibi olunmasından yani mülkiyetten doğmaktadır. Dolayısıyla Ricardo, rantı emekle açıklayamadığı içindir ki analizinin dışında bırakmıştır. Rantı bu şekilde savuşturduktan sonra geriye kâr kalır. Gerisi için Kazgan (2000: 78)'dan şu aktarma uygun olacaktır:

“Gerek A. Smith'in gerek Ricardo'nun teorisinin gerisinde, Tabii Kanun felsefesi'nin mülkiyet teorisi yatar. Buna göre, mülkiyetin tabii kaynağı, mala harcanan emektir. Bireyin emeğinin ürününe sahip çıkması, tabii hakkıdır. Herkesin kendi emeğinin ürününe sahip çıktığı tabii mülkiyet sistemi tam özgürlük, dolayısıyla laissez-faire¹⁸ gerektirir. ...Ricardo da, emeği, 'değerin ilk kaynağı' ve 'temeli' sayar, kapitali verimli, kârı da bu verimin karşılığı saydığı için analitik bakımdan, emek-değer teorisi aradığı amaca hizmet etmemiştir. ...Maliyeti, nakdi ve geçici olan, değişen etkenlerle açıklayacak yerde, 'reel' olan bir etkenle açıklama ve bunu laissez-faire'le bağdaştırma gayreti Ricardo'yu, değer teorisinde çeşitli çelişkilere sürüklemiştir.

Emek-değer teorisinin, laissez-faire'le bağdaşmayan bir yönü de vardır: Kapital faizinin çalışma ile mülkiyet arasındaki dolaysız bağı ortadan kaldırmasıyla, emekle açıklanamayan mülkiyetin doğmasıdır...”

Aslında, hem toprağın sahiplenilmesi hem sermaye birikimi emekle açıklanabilir. Şöyle ki avcı bir topluluğun yerleşik hayata geçmesi halinde, üzerinde yaşayacağı toprağı yaşanabilir bir hale

---

fazla nüfus artışının yol açacağı felakete karşı en iyi tedbirin bu olduğunu belirtir. Bununla birlikte işgücü piyasasına devlet müdahalesini kabul etmez (Ulutan, 1978: 292). Böylece Ricardo da bayağı nitelemesini hak eder.

¹⁸ Bırakınız yapsınlar.

getirmek için ağaç, çalı, taş ve kayalardan temizlemesi ve diğer işlemleri yapması emek harcamasını gerektirir; ortaya çıkan yaşanabilir toprağı sahiplenmesi harcadığı emeğin karşılığıdır.

Bundan başka, herhangi bir toplulukta bazı kimseler ihtiyaçlarından fazla ürettikleri ürünleri biriktirip bunların bir kısmı ile iş malzemesi satın alabilirler yani sermaye sahibi olabilirler. Bununla birlikte hem toprağın hem de sermayenin üründen pay almaları emek karşılığı olarak değil mülkiyet ile açıklanabilir.

Ricardo ile ilgili son olarak şunlar söylenebilir: Yazdıklarından metallerin üretimleri için gerekli emek zamanına göre nispi değerlerinin de uzun dönemde şekillendiği, aynı mantığın parasal fiyatlarda da geçerli olduğu, tüm özgül emek formlarının indirgenebileceği standart bir emek ünitesinin olduğu, ücretlerden bağımsız bir metanın bulunduğu ve benzeri yorumları yapabilmekteyiz. Bu yorumlar açıkça göstermektedir ki fiyat, ücret, değer, emek ve emek zamanını birbirine karıştırmıştır. Bununla birlikte yine de hakkının verilmesi gerekmektedir zira karışıklığın farkındadır!

5.Sonuç

Emek değer teorisine göre bir malın değerini belirleyen, o malın üretimi için gerekli emek miktarıdır. Marx öncesi dönemde emek değer teorisi, temel olarak Smith, Malthus ve Ricardo'nun görüşleri çerçevesinde şekillenmiştir. Smith öncesinde emek değer teorisinden bahsetmek mümkün olmadığı gibi değer üzerine tartışma emek değer teorisine en fazla kullanım değeri-mübadele değeri ayrışması noktasında yaklaşmıştır.

İktisat, XVIII. Yüzyıl'da bağımsız bir disiplin halini almıştır. İktisadın kurucusu kabul edilen Smith, kapitalizm öncesi dönemle sınırlı olarak “emek”in değer belirleyicisi olduğunu teorileştirmiştir. Malthus, Smith'in nüfusa ilişkin ortaya koyduğu düşünceleri nüfus fazlalığı temelinde geliştirmiştir ki ücretin belirlenmesi bağlamında önem taşımaktadır. Ricardo, Malthus'un nüfus modelinden de yararlanarak emek değer teorisinin kapitalizm şartlarında da geçerli olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu çalışmada Smith, Malthus ve Ricordu'nun emek değer teorisine ilişkin görüşlerinin karşılaştırmalı yöntem kullanılarak incelenmesi ve ortaya koydukları düşüncelerin eksiklerinin saptanması sonucunda bu saptamalardan hareketle teorik nitelikteki şu değerlendirmelerde bulunabilmekteyiz:

a) Smith genel olarak emek değer teorisi konusunda tutarsız nitelikte açıklamalara sahiptir. Değer özelinde tutarlı olduğu tek açıklaması kapitalizm öncesi dönemde emek değer teorisinin

geçerli olduğu ve bu geçerliliğin bu dönemde henüz mülkiyetin ve sermaye birikiminin ortaya çıkmamış olmasına bağlı bulunduğudır. Bunun dışında emek değer teorisine ilişkin olarak tutarsızlıklarla doludur. Smith’in bu tutarsızlıkları iki başlık altında toplanabilir: 1) İkili değer tanımı geliştirmesi yani emek değer teorisini oluşturan asıl önermesinin yanı sıra malın kumanda ettiği emek şeklinde ikinci bir tanım geliştirerek bu tanımları eşanlamlı olarak kullanması, 2) Her iki tanımın da mülkiyetin ve sermaye birikiminin ortaya çıkmasından sonra geçerliliğini yitirdiğini, bu aşamada işin içine kâr ve rant da girdiğinden, değer malın üretimi için gerekli maliyetlerin toplanmasıyla elde edilebileceği şeklinde “toplama değer teorisi” ileri sürmesi. Bu durumda Smith’in, kapitalizme geçişin nasıl gerçekleştiğini açıklamaması önemli bir eksiklik olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun gerisinde Smith’in aralarında bulunduğu klasik iktisatçıların kapitalizmle özdeş olan iktisadi düzeni haklı göstermek için Doğal Hukuk felsefesini kullanmaları yatmaktadır. Bu kapsamda tüm insanların doğuştan aynı "insan tabiatı"nı taşıdığı ve dolayısıyla aynı haklara ve özgürlüklere sahip olması gerektiği kabul edilerek bunu sağlayacak doğru toplumsal düzenin özel mülkiyet ve bireysel girişimle piyasalara dayalı kapitalizm olduğu savunulur. Smith, Newton'un fizik üzerine “maddi evrenin düzenli ve değişmez kanunlara tabi olduğu ve cisimlerin doğal kanunlara göre hareket ettiği”ne dair görüşünün toplumların yapısı ve işleyişi için de geçerli olduğundan hareketle tanrısal iradenin belli amaçlara doğru görünmeyen bir el tarafından yönettiği toplumlarda belirli bir amaç ve içsel tutarlılık bulunduğunu varsaymıştır. Burada böylesi bir felsefi inancın klasik iktisatçıları edilgen akılcılığa götürmesi önemlidir. Öyleki toplama değer teorisi çerçevesinde sadece üretim ilişkilerine ilişkin durum tespiti yapılması, bu ilişkilerin yol açtığı eşitsizlikleri göz ardı etmeyi beraberinde getirmiştir. Dahası Smith, bir taraftan nüfus artışını ekonomik kalkınmanın hem sebebi hem de sonucu olarak değerlendirirken diğer taraftan işgücünün yaşam standardının düşmesi noktasına geldiğinde gerisini getirmeyerek “...ücretin hangi oranda olması gerektiğini saptama işini ben üzerine almayacağım...” der. Böylece “değer”in belirlenmesi konusunda yalnızca zevahir ile yetinmesi ve burjuvazinin günlük kullanımına uygun bir şekilde toplama değer teorisine geçerli üretim ilişkilerini meşrulaştırması Smith’i bayağı bir iktisatçı haline getirmektedir.

b) Malthus, nüfus modeli bağlamında nüfus artış hızının gıda üretimindeki artış hızından daha yüksek olduğundan nüfus üzerinde sıkı ve devamlı bir kontrolün uygulanması gerektiğini kabul eder. Aslında burada açıkça söylemese de emek değer teorisi bağlamında önem arz eden hususlar Malthus’un korkularıdır. Malthus, nüfus modelinde ortaya attığı görüşlerle gerçekleri çarpıtmıştır. Şöyle ki Malthus’un kitabını yazdığı XVIII. Yüzyıl sonu ve XIX. Yüzyıl

başlarında İngiltere’de Sanayi Devrimi ve kapitalizmin yol açtığı fakat ağırlığı olumsuz anlamda emekçi kitlelerin üzerinde görülen gelişmeler yaşanmaktadır. Kısaca emekçi kitleler kelimenin tam anlamıyla sefalet içinde yaşamaktadır. Bu olumsuzluklara eşlik eden Fransız Devrimi’nin İngiltere’de yol açabileceği etkilerdir. Aynı dönemde ortaya çıkmaya başlayan aşırı üretim krizleri Fransız Devrimi’nin yaydığı özgürlük ve sosyal adalet fikirlerinin işçilerin içinde bulunduğu kötü geçim şartları nedeniyle İngiltere’ye de sıçrama olasılığı kapitalist sınıfı endişelendirmiştir. Bu nedenle İngiltere yönetiminin temel hedefi sosyal yapıyı korumak için şehirli nüfusun yaşam koşullarını iyileştirmek ve benzeri bir ayaklanmanın önüne geçmek olmuştur. Malthus’un kitabını yayımladığı 1798 yılında çıkarılan “William Pitt Yasası”yla kalabalık ailelere mali yardım yapılması bu amaca dönük bir uygulama olmuştur. Malthus’un nüfus modeliyle ilgili çarpıtmaya dönecek olursak; ilk olarak sefaleti kapitalizmin aşırı üretim krizleri doğurmaktadır, ikinci olarak ise gıda üretimi yetersizliğinin azalan verimlerin geçerliğine bağlı olduğu iddiasını ise bilimsel ilerleme çürütmüştür. Malthus’un bayağı nitelikleriyle ilgili başka değerlendirmeler de yapabilmekteyiz. İlk olarak bir yandan nüfus artışının kontrol edilmesinden dem vururken diğer yandan çocukların çalıştırılmasıyla çocuk sahibi olanlara gerçekte prim verilmektedir. Bundan başka kapitalist üretim için yedek sanayi ordusunun mevcudiyeti şart olmasına rağmen fazla nüfusa ilişkin Malthus’un işçilere yerine getirilmesi olanaksız olduğunu bildiği iyi bir öğüt vermesi onu bilim insanına yakışmayacak bir duruma yani bir bayağı haline getirmektedir. Yoksullar yasasının sefaletin olmaması için bir uygulama olduğunu belirtmesi de bu niteliğine bağlanabilir. Bize göre gerçek, yoksulluğun yol açabileceği devrim korkusudur.

c) Ricardo’nun bütün amacı emek değer teorisinin kapitalizm koşulları altında da geçerli olduğunu kanıtlamak olmuştur. Ricardo’nun bütün çabası, bölüşümün değeri etkilemeyeceğini ve tam tersine değerın bölüşümü belirlediğini kanıtlamaya yönelik olmuştur. İlk olarak bölüşümün değeri etkilemediğini ortaya koymuştur fakat ücretin değişmesinin malların görelı değerlerini değiştirdiğini kabul etmekle değere ilişkin analizinde bir açmaz içine düşmüştür. İktisat yazınında Ricardo’nun bu açmazı “tadilat sorunu” olarak bilinmektedir. Ricardo’nun açmazı artı-değeri keşfedememesinden kaynaklı bir eksik soyutlama sorunudur. Başka bir deyişle farklı değer kategorilerini birbirine karıştırmış yani daha sonra Marx tarafından farklı soyutlama düzeylerinde tutarlı bir biçimde değer ve üretim fiyatı olarak ayrı ayrı kategorize edilecek iki kavramı aynı soyutlama düzeyinde ele almıştır. Bu açmazın üstesinden gelebilmek için hayatının sonuna kadar mutlak değer ve görelı değer kategorilerini ve bunları birbirinden ayırt etmekte kullanılabilir bir ölçüt olarak “değerin değişmez standardı” arayışı içinde diğer

bir açmazın içinde kalmıştır. Diğer taraftan Ricardo için de bayağı nitelikte olduğuna dair değerlendirmeler yapabilmekteyiz. Sermayenin tarıma yönelmesini ya da çekilmesini belirleyen burada sermaye için genel kâr düzeyinin üzerinde bir kârlılık düzeyine bağlı olduğunu, üstünde olduğunda sermayenin tarıma yatırılacağını, altında ise çekileceğini, bu karanlık durgunluğa gidişe karşı a) Erken ve güvencesiz evlenmeleri ve çocuk yapmayı yasaklamak: Nüfus sayısını azaltacak tedbirler, b) Hızlı sermaye birikimini sağlamak ve c) İşçilerin ücretlerini ve geçim seviyelerini yükseltmek şeklinde tedbirler ve son tedbire ilişkin olarak insanlık dostlarının tüm ülkelerde işçilerin refah içinde yaşayabilecekleri koşulları teşvik etmelerinin gerekli olduğunu zira fazla nüfus artışının yol açacağı felaketlere karşı en iyi tedbirin bu olduğunu belirtmesine rağmen işgücü piyasasına devlet müdahalesini kabul etmeyerek Ricardo da bayağı niteliğini hak eder.

d) Marx’a gelene kadar, para tedrici bir şekilde yegane değişim aracı rolüne bürünmüştür. Bu süreçte mübadele değeri de değeri ifade eder duruma gelmiştir. Emegün mübadele değeri dâhil piyasada oluşan tüm meta fiyatları görünmez elin ideolojik işlevi görmesiyle meşrulaştırılmıştır. Üretim faktörleri dâhil üretim sürecinde gerçekleşen sömürü de haliyle analiz edilmemiştir. Bunun kıyasına gelen Ricardo’nun değerler değişmez standardı arayışında işçi tulumunu giyip de üretim sürecinin özüne bakmak aklına gelmemiş zira aradığını orada bulabilecekti: Mülkiyet!

Kaynakça

- Akbaş, K. (2017). Thomas Robert Malthus’un Nüfus İlkesi ve eleştirisi. İçinde *Nüfus ilkesi* (1. baskı). (Çev. Ç. Taşkın). İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 7-20.
- Aspromourgos, T. (1996). *On the origins of Classical Economics: Distribution and value from William Petty to Adam Smith*. New York and London: Routledge.
- Bilir, H. (2019). İktisadın bir “bilim” olarak ortaya çıkışında doğa bilimlerinin etkisi. *Kebikeç*, 48, 175-94.
- Costabile, L. ve Rowthorn, B. (1985). *Malthus’s theory of wages and growth*. The Economic Journal, 95, 418-37.
- Engels, F. (2011). İngiltere’de emekçi sınıfının durumu: 1845. İçinde Marx, K. ve Engels, F. *Nüfus üzerine*. Ankara: Sol Yayınları. 80-6.

- Eren, A. A. (2010). Adam Smith'in ticarete ve Merkantilist politikalara yaklaşımı: Yeni bir Adam Smith sorunu mu? İçinde Kapucu, H., Aydın, M., Şiriner, İ., Morady, F. ve Çetin, Ü. (Eds.). *Politik İktisat ve Adam Smith*. London: IJOPEC Publication, 93-114.
- Eren, A. A. (2011). Sir Willam Petty: Merkantilist bir düşünür mü? *Ekonomi Yaklaşım*, 79 (22), 45-70.
- Foley, D. K. (1999). *Notes on the theoretical foundations of political economy*. Retrieved from www.economia.unam.mx > poleconprintFoley.
- Güneş, H. H. (2009). İktisat tarihi açısından nüfus teorileri ve politikaları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 28 (8), 126-38.
- Johnson, E. A. J. (1937). *Predecessors of Adam Smith: The growth of British economic thought*. New York: Prentice Hall.
- Kazgan, G. (2000). *İktisadî düşünce veya politik iktisadın evrimi* (9. baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Malthus, T. R. (1815). *An inquiry into the nature and progress of rent and the principles by which it is regulated*. Erişim <https://www.gutenberg.org>.
- Malthus, T. R. (1836). *Principles of political economy*. Erişim <https://oll.libertyfund.org>.
- Malthus, T. R. (2017). *Nüfus ilkesi* (1. baskı). (Çev. Ç. Taşkın). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Marx, K. (2004). *Kapital* (6. baskı, cilt 1). (Çev. A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011). Ücret: 1847. İçinde Marx, K. ve Engels, F. *Nüfus üzerine*. Ankara: Sol Yayınları. 80-6.
- Murphy, A. E. (2009). *The Genesis of macroeconomics: New ideas from Sir William Petty to Henry Thornton*. New York: Oxford University Press.
- Redman, D. A. (1997). *The rise of Political Economy as a science: Methodology and the Classical Economists*. London: MIT Press.
- Ricardo, D. (1997). Ekonomi politiğin ve vergilendirmenin ilkeleri (1. baskı). (Çev. T. Ertan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Rothbard, M. N. (1995). *Economic thought before Adam Smith: An Austrian perspective on the history of economic thought* (vol. I). Alabama: Edward Elgar Publishing.
- Savaş, V. F. (1997). *İktisatın tarihi*. İstanbul: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları.
- Savran, S. (1997). Ricardo'nun dehası ve körlüğü. İçinde *Ekonomi politiğin ve vergilendirmenin ilkeleri*. (Çev. T. Ertan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Sewall, H. R. (1901). The theory of value before Adam Smith. *Publications of the American Economic Association* (3rd series), 3 (2), 1-128. Erişim www.jstor.org/stable/2485740.

Smith, A. (2004). *Ulusların zenginliği* (4. baskı). (Çev. A. Yunus ve M. Bakırcı). İstanbul: Alan Yayıncılık.

Steiner, P. (2003). Physiocracy and French Pre-classical Political Economy. İçinde Samuels, W. J., Biddle, J. E., and Davis, J. B. (Eds.). *A companion to the history of economic thought*. Oxford: Blackwell Publishing, 61-77.

Stigler, G. J. (1958). Ricardo and the 93% Labor Theory of Value. *The American Economic Review*, 3 (48), 357-67.

Ulutan, B. (1978). *İktisadî doktrinler tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kalkınma Yazınında Farklılıklara Vurgu: Post Kalkınma Yaklaşım(lar)ı¹

Mesut KAÇANOĞLU²

Makale Bilgileri

Makale Geçmişi:

Makalenin Yüklendiği Tarih: 04.05.2020

Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 06.06.2020

Anahtar Kelimeler: Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, post modernite, kalkınma projesi, kalkınmaya alternatifler, kültürel farklılıklar.

<https://doi.org/10.30586/pek.732011>

---

¹ Bu çalışma, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü'nde, Prof. Dr. Ufuk Serdaroğlu danışmanlığında, "Amartya Sen'in Kalkınma Anlayışı: Post Kalkınma Yaklaşımları Özelinde Bir İrdeleme" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

² Arş. Gör. Dr. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, mesutkacanoglu@yahoo.com

Öz

İkinci dünya savaşı sonrası ortaya çıkan kalkınma iktisadı 1980'lere kadar altın çağını yaşamış olmasına rağmen 1980 sonrası dönemde kalkınma adına uygulanan politikaların başarılı olamaması nedeniyle önemli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu dönemde kalkınma iktisadının çıkmaza girdiği ileri sürülmüştür. Farklı görüşler kalkınma iktisadının çıkmazına çözüm üretmeye çalışmıştır. Bu farklı görüşler arasında yer alan post kalkınma yaklaşımları kalkınma iktisadının çıkmazını post modern bakış açısıyla eleştirmekte ve çözüm sunmaya çalışmaktadır. Post kalkınma yaklaşımları modernist kalkınma düşüncesine önemli eleştiriler getirmiş, kültürel farklılıklara vurgu yaparak evrensel meta-anlatıların diğer görüşleri baskı altına almasını eleştirmiştir. Bu çalışmada post modern görüşler üzerine şekillenen post kalkınma yaklaşımlarının, kalkınma yazınına yönelttikleri temel eleştirilere ve kalkınma çözümüne yer verilecektir. Post kalkınma yaklaşımları genel hatlarıyla ele alınacak ve kalkınma sorunsalına bakışı değerlendirilecektir.

Emphasis on Differences in Development Literature: Post Development Approaches

Abstract

Although the development economics that emerged after World War II had its golden age until the 1980s, it was subject to considerable criticism due to the failure of the policies implemented in the name of development in the post-1980 period. It has been suggested that development economics was at an impasse during this period. Different views have tried to produce solutions to the impasse of development economics. Post-development approaches, which are among these different views, criticize the impasse of development economics from a postmodern perspective and try to offer solutions. Post-development approaches have brought important criticism to the idea of modernist development, emphasizing cultural differences and criticizing how universal meta-narratives oppress other views. In this study, the basic criticism of post-development approaches based on postmodern views to the development literature and the development analysis of post-development approaches will be evaluated. Post-development approaches will be discussed in general terms and the perspective of development problematic will be observed.

Keywords: Post-development approaches, post modernity, development project, alternatives to development, cultural differences.

Jel Codes: O19, P48, Z13

1. Giriş

Kalkınma, ilerleme, uygarlık ya da medeniyet gibi kavramlar insanlığın gelişimiyle birlikte ortaya çıkmışlardır. Buna karşın bir disiplin olarak kalkınma iktisadı İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmiştir. Savaş sonrası iki kutuplu dünyanın varlığı, azgelişmiş ülkelerin kalkınabilme çabalarına reçete sunan, geleneksel kalkınma iktisadını ortaya çıkarmıştır. 1980'lere gelindiğinde geleneksel kalkınma iktisadının öngördüğü kalkınma politikalarının başarısızlıkla sonuçlandığı görülmüştür. 1980 sonrası dönemde neo-liberal politikaların önem kazanması sonucunda geleneksel kalkınma iktisadı önemli bir yara almıştır. Neo-liberal politikalarda kalkınma için devlet müdahalesi yerine özelleştirmeler ve liberalizasyon uygulamalarıyla piyasaların egemen kılınması hedeflenmiştir. Neo-liberal görüşler kalkınma iktisadının temelini oluşturan gelişmekte olan ekonomilerin ‘özel bir durum’ olduğu yönündeki anlayışı ortadan kaldırır. İlerleyen yıllarda azgelişmiş ülkelerde uygulanan neo-liberal politikaların önemli iktisadi krizlere neden olması bu politikalarında önemli eleştirilere uğramasına neden olmuştur. Neo-liberal politikalarında başarısız olması sonucunda kalkınma iktisadının önemli bir çıkmaza (*impasse*) girdiği ileri sürülmüştür.

1980'lerde kalkınma iktisadının çıkmazına açıklama getirmeye çalışan ve İngilizce literatürde ‘*post development*’ olarak nitelendirilen kavramı çalışmamızda ‘post kalkınma’ olarak aktardık. Post kalkınma yaklaşım(lar)ı modernist kalkınma yazınındaki argümanları post modern bir mercek ile ele alır ve modernist anlayışla inşa edildikleri iddiasıyla geleneksel kalkınma yazınına önemli eleştiriler yöneltir. Sosyal bilimlerde 1980 sonrası dönemde ortaya çıkan post modern bakış(lar)³ moderniteye önemli eleştiriler yöneltmiştir. Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, post modern bakış(lar)ın kalkınma yazınına yönelttiği eleştirileri içermektedir.

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı 1990'lı yıllarda birçok yayınlara⁴ görünürlük ve popülerlik kazanmıştır. Bu yayınlarda öne çıkan argümanlar arasında ‘alternatif kalkınma’ (*alternatives development*) yerine ‘kalkınmaya alternatifler’ (*alternatives to development*) arayışı, ‘bir bütün olarak kalkınma projesinin terk edilmesi’ ve ‘yerel kalkınmanın önemi’ yer almaktadır. Post kalkınma yaklaşım(lar)ının tanımı genel olarak, yerel kültüre ve bilgiye olan ilgi, yerleşik bilimsel söylemlere karşı kritik bir duruş ve yerelleştirilmiş, çoğulcu taban hareketlerinin savunulması ve geliştirilmesi olarak açıklanmaktadır (Ziai, 2015: 834, Escobar, 1995).

³ Post modernite farklı bakışların eşit ve aynı anda var olabildiğini savunduğundan tek bir bakışa indirgenemez. Bu nedenle çalışmada parantezli bir kullanıma (anlayış(lar), bakış(lar) ya da post kalkınma yaklaşım(lar))ı vb.) gidilerek ilgili yazına uyum sağlanması hedeflenmiştir.

⁴ Örnekleme gerekirse Escobar, 1995, Rahnema ve Bawtree, 1997, Rist, 2008, Sachs, 1992a.

Post kalkınma yazınında birçok düşünür ve eser yer almaktadır. Escobar (2000), özellikle üç temel eserin göze çarptığını vurgular. Bu üç eser ona göre kuramsal bütünlüğünü tamamlamamış olan post kalkınma yaklaşım(lar)ının ilk adımları olarak değerlendirilebilir. Bu eserler: ‘*The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power* (Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş)’, ‘*Encountering Development* (Kalkınmayla Karşılaşma)’ ve ‘*The Post-development Reader* (Post-Kalkınma Okumaları)’dır (2000: 12). Post kalkınmacıları kısaca tanımlamak için bu üç eserlerdeki bakış(lar)a/duruş(lar)a değinmek konuya giriş yapmak için yararlı olabilir.

İlk eser post kalkınma anlayışının temsilcisi olarak görülen ‘Kalkınma Sözlüğü: Bir İktidar Olarak Bilgiye Giriş’ (Sachs, 1992a) Foucault, Gandhi ve Polanyi gibi düşünürlerin eserlerinden esinlenerek yazılmış makalelerden oluşur. Yazarlarının önemli bir kısmının az gelişmiş güney ülkelerinden oluştuğu bu çalışmada kalkınma politikalarının hayal kırıklığı üzerinde durulmaktadır (Ziai, 2007: 4). Sachs (1992b), post kalkınma yazınının başlangıcı olarak ele alabileceğimiz eserde kalkınma çağı olarak isimlendirdiği dönemin “ölümünü” ilan etmektedir. Çalışmada kalkınmaya ilişkin inançlar ve bu inançların tarihsel gelişimlerinin eleştirel bir dökümü sunulmaktadır. İnsanlığın önünde duran ciddi sorunlara yanıt verebilmek için dünyaya kalkınma inancından kopma çağrısında bulunulmakta ve insanın hayal gücünü özgürleştirilmesi hedeflenmektedir (1992b: 1-2). Okuyucuya kalkınmaya rağmen batı dışındaki kültürlerde ayakta kalabilen zenginlikler hatırlatılır (Schuurman, 2000: 10).

İkinci önemli eser ‘Kalkınmayla Karşılaşma’ (Escobar, 1995)dir. Escobar, eserinde “kalkınma söylemi” görüşünü geliştirir. Kalkınma söylemi üçüncü dünya hakkında bilgi üretmek ve iktidarı kullanmak için son derece verimli özelliklere sahiptir (Escobar 1995: 9). Eserde, kalkınma söylemi yoluyla yoksul ve muhtaç bir üçüncü dünyanın nasıl kurgulandığı incelenir. Kalkınma söylemi birinci dünyayı, ilerleme ve modernlik modeli olarak sunar. Bu modelin ‘az gelişmiş’ ulusları dönüştürmek için gerekli bilgiyi içerdiği vurgulanır (McKinnon, 2008: 282).

Üçüncü önemli eser ‘Post-Kalkınma Okumaları (Rahnema ve Bawtree, 1997)’dir. Rahnema ve Bawtree eserlerinde kalkınmanın insanların özerklikleri (*autonomy*) için tehdit oluşturduğunu vurgulamışlardır (Ziai, 2007: 5). Eser, ‘post kalkınma’ kavramına içerik verme projesini başlatmıştır. Çalışmanın editörlerine göre, ‘post kalkınma’ sözcüğü ilk kez 1991 yılında Cenevre’de düzenlenen uluslararası bir toplantı salonunda kullanılmış ve altı yıl sonra kalkınma alanında önemli bir ilgi uyandırmıştır (Escobar, 2007: 18). Rahnema, “kalkınmanın halkın bağımsızlık sistemini ve geleneksel kültürlerini zayıflatan bir virüs” olduğu fikrini ileri sürer.

Eserde yerel kültürlerin batı modernitesiyle teması sonucunda ortaya çıkan değişim, “garip bir hastalık ve sağlıklı bir durumdan sapma” olarak nitelendirilir (Ziai, 2004: 1055).

Post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma yazını üzerindeki etkisinin tahlili için post modernite üzerinde kısaca durulması post kalkınma yaklaşım(lar)ının dayandığı felsefi kökenlerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümünde post kalkınma yaklaşım(lar)ının temellendiği post modern felsefenin kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır. Bu felsefi ve eleştirel temel üzerine kurulan post kalkınma yaklaşım(lar)ının geleneksel kalkınma yazınının çıkmazına yönelik eleştirileri ikinci bölümde ele alınacaktır. Üçüncü bölümde post kalkınmacı bir bakışla geleneksel kalkınma iktisadının yetersizlikleri incelenecektir. Son olarak ise post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma çözümlemesine yönelik önerilerine yer verilecektir.

2. Post Kalkınma Yaklaşım(lar)ının Felsefi Kökenleri

Post modern bakış(lar)ın sosyal bilimlere en önemli katkısı, bu görüşlerin modernite ve modernitenin kurumsal değerlerine ilişkin eleştirel tutumlarıdır. Post modern bakış(lar)da farklılıkların ön plana çıkarılması hedeflenmekte ve böylece unutulmuş, değersizleştirilmiş ya da ikincil plana itilmiş değerler üzerine odaklanılmaktadır. Modernist teoriler kesinlikler üzerine kurulmakta, bu teorilerde bireyler adına karar verilmekte ve sosyal bir mühendislik peşinde koşulmaktadır. Bu görüşlerin aksine genel-geçer evrenselliğin sorgulandığı post modern bakışlarda ise bütün “-izm”lerin baskıcı egemenliği eleştirilmektedir. Post modern bakış(lar) farklılıklara vurgu yapar, evrensel olma iddiasıyla meta-anlatıların (*metanarrative*) diğer görüşleri nasıl baskı altına aldığını ve ötekileştirdiğini deşifre eder ve söylem olarak üretildiğini iddia ettiği bu baskıcı yapının iktidarını eleştirir.

Post kalkınma yaklaşım(lar)ının, kalkınma iktisadı eleştirilerinin Michel Foucault ve Jean Francois Lyotard gibi post modern düşünürlerden etkilendiği görülmektedir. Bu etki ile beraber post kalkınma yaklaşım(lar)ı, kalkınma söyleminde ve uygulamalarında iktidarın ve bilginin fonksiyonlarını ortaya çıkarmak için kalkınma kavramının yapısızlaştırılmasına yönelik girişimlerde bulunmuştur (Kippler, 2010: 2). Post modern bakışlar 1980'lerin sonlarında üçüncü dünya ülkelerinin homojen ülkeler olarak değerlendirilmesini eleştirmişlerdir. Sosyal araştırmayı gerçekleştirebilmek için bilim insanlarının soyut kavramlara ihtiyacı vardır, ancak post modern anlayışın eleştirisine göre bunlar, söz konusu bilim insanının öznel zihninden veya

bir grup katılımcının deneyiminden kaynaklanan ve kabul gören projeksiyonlardır (Schuurman, 2000: 9).

Post modern bakış(lar) modern çağın sorunlarını açıkladığı düşünülen meta-anlatıları sorgulamaktadır. Meta-anlatılar birer hakikat olmak yerine rekabet halindeki muhalif sesleri inkâr eden ve sessizleştiren ayrıcalıklı söylemler⁵ olarak ele alınmalıdır (Connely ve diğerleri, 2000: 136). Kurmaca öyküler olarak nitelenen meta-anlatıların temel hedefi “kendi durumlarını ya da konumlarını güvence altına almak, toplumsal denetimi sağlamak, geleceği kendi öz çıkarları doğrultusunda belirlemek”tir. Meta-anlatılar kavramı Lyotard’a göre “bilimin ya da devletin uygulamalarını haklı kılmak için söze dökülmüş anlatılar”ı ifade eder. Bu kapsamlı öykülerin amacı “gerçekleşmesi istenen bir tasarımı ya da olayı meşru göstermek, var olanlara karşı bir bilgi alanını ya da belli bir ideolojiyi haklı çıkarmak”tır. Sosyal bilimlerde meta-anlatıların sebep olduğu en büyük sorun kendileri dışındaki bütün dünya görüşlerini, toplum tasarımlarını ve dile getirilen her türden yerel anlatıyı dışlaması ve yok saymasıdır (Güçlü ve diğerleri, 2008: 1500-1502). Post modern bakışların amacı alternatif bir varsayımlar dizisi meydana getirerek tüm sorulara cevaplar üretmek değildir. Bunun yerine, genel-geçer evrensel cevapların herhangi bir bilgisel dayanağının imkansız olduğunun kabul edilmesi amaçlanır (Ziai, 2004: 1058).

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı Foucault'yu takip ederek kalkınma projesini bir söylem olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunur (Storey, 2000: Ziai, 2004). Foucault’a göre bilgi önemli ölçüde iktidar ile iç içedir, hakikat her zaman için sosyal bir kurgudur ve iktidar üretici olabileceği gibi yasaklayıcıdır. Foucault, söylemlerin insanları ayrıştıran ve insanlar arası ilişkileri şekillendiren iktidar biçimleri olduğunu vurgular (Heywood, 2017: 156-157). Söylem, anlamların itirazlandığı ve iktidar ilişkilerinin belirlendiği alandır. Bu nedenle bilginin ve anlamın yalnızca yazı yoluyla değil aynı zamanda disiplinli ve mesleki kurumlarla ve toplumsal ilişkilerle denetlenebilmesi, toplumdaki iktidar ilişkilerini anlamının temelini oluşturur (Parpart, 1993: 340). Foucault, meta-anlatıların yetersizliklerini, iktidarın özgüllüklerini ve bilgiyle olan ilişkisinin incelemesi gerektiğini vurgular.

---

⁵ Söylem, bir konuyla ilgili belirli bir bilgi türünü konuşmak için (temsil etmek için) dil sağlayan bir grup ifadedir. Konuyla ilgili ifadeler belirli bir söylem içinde yapıldığında, söylem konunun belirli bir yolla oluşturulmasını mümkün kılar ve diğer yolları sınırlar. Söylem, farklı kurumsal düzenlemelerde (aileler, ceza infaz kurumları, hastaneler ve sığınma evleri gibi) birçok kişi tarafından üretilebilir ve tek başına anlam ifade eden konular oluşturur. Örneğin, batının doğal üstünlüğüne kendimiz inanmayabiliriz. Ama ‘batı ve ötekiler’ (*west and the rest*) söylemini kullanırsak, mutlaka kendimizi batının üstün bir uygarlık olduğunu savunan bir konumdan konuşuruz. Gerçekleri tanımlamak için kullandığımız dil, neyin doğru ya da yanlış olduğuna karar verme sürecinde bu süreç müdahale eder (Hall 1995: 201-203).

Post modern anlayış(lar) söylem analizi yardımıyla “yapısal öneme sahip olma”, “kimlik inşası” ve “fark” kavramları üzerine odaklanır. Toplumsal anlamların inşasını anlamak için ‘farkın’ önemi vurgulanmalıdır. Çünkü baskın anlamlar çoğunlukla kendisini ve hakim gerçekliği tanımlayan ‘ötekiyle’ karşılaştırma yoluyla oluşturulur. Jacques Derrida'ya göre, batı felsefesi, ikili karşıtıklara dayanır. Bu ikiliklerde (örneğin, gelişmiş-azgelişmiş) ilk kavramın doğası ve önceliği, karşıtının tanımına (diğerine) bağlıdır. Tanımlanan nesnenin doğasında olduğu gibi, bu tanımlar karşıtlarının içine gömülmüştür (Derrida, 1976). Derrida ve takipçileri, anlamın/söylemin sökülmesini (yapı bozumunu) talep ederler. Özellikle ikili karşıtıklar söz konusu olduğunda anlamların inşa edilip kullanılma biçiminin analiz edilmesi gerektiğini savunurlar. Toplumsal olguların evrensel ve basitleştirilmiş tanımları reddedilir. Bu tanımların gerçekliği özsellerdiği ve yaşamın karmaşıklığını, yaşanmış bir deneyim olarak ortaya koymadığı savunulur (Parpart, 1993: 441).

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, nasıl bir kalkınma yolu belirleneceğini sorgulamak yerine kalkınmanın anlamının kişiler arasında nasıl/neden farklılaştığını sorgular. Kalkınmanın ne anlama geldiğinin deşifre edilme çabası, post kalkınma yaklaşım(lar)ını çok temel bir argümana götürür. Kalkınma, kalkınmanın nasıl olacağına karar verenlerin çıkarlarını yansıtan bir meta-anlatıdan kök salmış keyfi bir kavramdır (Rapley, 2004: 350). Post kalkınmacıların temel argümanları: kalkınma projesinin modernite çerçevesinde kavramsallaştırıldığı ve yürütüldüğü, bu haliyle sürdürülebilir olmadığı ve bu durumun insan, toplum ve doğa üzerinde çeşitli zararlı etkilere sahip olduğudur (Andreasson, 2007: 5). Post kalkınma yaklaşım(lar)ı kalkınma iktisadında bilgi üretimine meydan okuyan, kullanılan kavramları deşifre etmeye çalışan ve kalkınmayı bir meta-teori olarak sorgulayan eleştirel yaklaşımlara öncülük eder (Ziai, 2015: 846). Bu nedenle post kalkınmacılar Ahorro (2008) göre, modernleşmenin ve kalkınmanın indirgemeci, evrensel ve etnosentrik yapısına önemli eleştiriler getirirler (2008: 1).

Post kalkınmacılar söylem kavramını post modern bakışlardan ödünç almışlar ve kalkınma eleştirilerinde kullanmışlardır. Pieterse'e (2000) göre, söylem analizi, sosyal bilimlerde ‘dilsel dönüşün’ (*linguistic turn*) önemli bir parçasını oluşturur. Post kalkınmacıların kalkınmaya uyguladıkları söylem analizi, post kalkınmaya özgü olmayan, post kalkınma anlayışının metodolojik temelidir (2000: 180).

Post kalkınmacılar, kalkınmanın tarihsel olarak belirli çıkarlar etrafında şekillendiğini ve belirli iktidar ilişkilerini içine alan, zihinsel ve dilsel bir yapı olarak *söylem* olduğunu savunurlar. Bilgi, iktidarın temelidir ve iktidarı elinde bulunduranlar hangi bilginin kullanılacağını ya da bilginin ne olup olmadığını belirlerler (Ercan ve Biçer, 2005: 63-64, Ziai, 2004: 1047). Post

kalkınma yaklaşım(lar)ı, söylem analizini iktidar ilişkilerini açıklamak için kullanır. Bir söylemin egemen konuma gelmesi eşit olmayan iktidar ilişkilerinin sürekli hale gelmesini sağlar. Bu açıdan bakıldığında kalkınma projesi ve ürettiği söylem, eşitsizliklerin devamının nedenidir (Siemiatycki, 2005: 57). 'Kalkınma' ve 'modernleşme' gibi kavramlara bilinç ve egemenlik üretme rolü verilir. Kuramsal öncül, kavramların, iktidarı inşa etmesidir. Söylem, dünyayı kurgular. Bu perspektiften ele alındığında azgelişmişlik, yapısal değil, söylemseldir (Lieten, 2002: 71).

3. Post Kalkıncı Bir Perspektiften Kalkınma Yazınının Çıkmazı

Post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma yazınına getirdiği en önemli (başlangıç) eleştirisi kalkınma kavramı ile kalkınma projesi arasında ayırma gitmesidir. Post kalkıncılar İkinci Dünya Savaşı sonrası uygulanan kalkınma politikalarının bilinçli bir projenin ürünü olduğunu savunurlar. Kalkınma projesinin başarılı olamama nedeni azgelişmiş ülkelerin gerçeklerinden uzak oluşu ve taraflı bakışıdır. Bilinçli bir proje olarak ele alınan kalkınma projesinde, bu projeyi tasarlayan batılı ülkeler, yoksul ülkelerle aralarındaki gelir farklılıklarının azalmasını istemezler. Bu nedenle post kalkınma yaklaşım(lar)ı için kalkınma projesinin dışına çıkılmadığı sürece azgelişmiş ülkeler gelişemez. Modernite ve kalkınma iktisadı, azgelişmiş ülkeleri geliştirmeyi hedeflediği bahanesiyle gerçek ve gizli gündemlerini saklayan ve batılı ülkelerin çıkarlarını yansıtan bilinçli birer projedir.

Escobar'a (1995) göre, modernite ve kalkınma, yeni bölgelerin sürekli fethini ve halkların ekolojik ve kültürel hayatlarının dönüştürülmesini gerektiren kültürel bir projedir. Kalkınma projesi, Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki Aydınlanma sürecini tamamlama iddiasındaki son ve başarısız girişimdir (1995: 221). Batılı toplum modelini evrenselleştirmeye çalışan kalkınma projesinde yatırımlar, yardımlar, kalkınma uzmanları ve teknoloji ihracı gibi araçlar kullanılır. Kalkınma projesinin temel hedefi üçüncü dünya ülkelerinin yaşam standartlarını yükseltmektir (Ziai, 2015: 840-841).

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı kalkınma projesinin başarısızlığını bu projenin varsayımlarına bağlar. Bu varsayımların ortaya çıkardığı genellemelere önemli eleştiriler yöneltir. Post kalkıncılar kalkınma projesini ve sürecini çevreleyen fikirlerin çoğunun kusurlu olduğunu savunurlar (Ahorro, 2008: 1-2). Son kırk yıldır kalkınma uygulamaları sonucunda ortaya çıkan olumsuz sonuçlar gündeme taşındıkça kalkınma kavramının içeriği genişletilmiştir. Fakat ortaya konulan yeni fikirlerin, hem yarayı hem de tedaviyi kapsama özelliği aynı kalmıştır

(Sachs, 2010a: 28). Kalkınma projesi en başından yanlış tasarlanmıştır. Bu nedenle yanlış varsayımlar düzeltilmeden, kalkınma iktisadının çıkmazına çözüm üretilemez.

Kalkınma teorisiyle ilgilenen farklı bakış açılarının ortak varsayımları bulunur. Ziai (2013) kalkınmayla ilgili dört temel varsayımın kalkınmayı açıklamaya çalışan hemen hemen her şeyin temeli olduğunu ileri sürer.

- *Varoluşçu varsayım:* Kalkınma gibi bir şey vardır. Kalkınma örgütlü ve kavramsal bir çerçeve olarak faaliyette bulunur. Bu varlık kalkınma kavramının, farklı sosyal, iktisadi, siyasi ve kültürel algıların birleştirilmesini sağlar.
- *Normatif varsayım:* Kalkınmanın iyi (olumlu) bir şey olduğu varsayılır.
- *Pratik varsayım:* Kalkınma ulaşılabilir bir şeydir.
- *Metodolojik varsayım:* Ülkelerin ya da devletlerin bir ölçüt dahilinde kalkınma düzeyleri karşılaştırılabilir. Karşılaştırma olanağı “gelişmiş” ve “azgelişmiş” birimlerin tanımlanabilmesine neden olan evrensel ölçütler üretir (Ziai, 2013: 127).

Bahsedilen bu varsayımlar oldukça soyut kavramlar içermektedir. 1950’lerden 1970’lere kadar hakim olan kalkınma yazınında bu varsayımlara ek olarak yeni varsayımlar ile kalkınmanın neye benzediği ve kalkınmaya nasıl ulaşılacağı açıklanmıştır. Somutluğu getiren bu varsayımlar şöyledir:

- *Amacın spesifikasyonu:* Gelişmiş ülkeler Kuzey Amerikalı ve Avrupalı ülkelerdir. Asya’nın, Afrika’nın ve Latin Amerika’nın daha az gelişmiş ülkelerinin kalkınmaya ihtiyaçları vardır.
- *Sürecin spesifikasyonu:* Kalkınma projesinin içerdiği müdahaleler, azgelişmiş toplumların nasıl iyi bir topluma dönüşeceği ve bu toplumların yaşamlarının nasıl daha iyi bir hale getirileceği konuları kalkınma uzmanlarının ve kurumlarının bilgisine dayandırılır (Ziai, 2013: 127)

Bu varsayımlar sonucu ortaya çıkan kalkınma projesi ulusal ve uluslararası alanda eşitsizlikleri gizlemekte ve bu nedenle de depolitikleştirici (siyaset dışı) bir nitelik kazanmaktadır (Ziai, 2013: 129).

Post kalkınmacılar kalkınma politikaları sonucunda azgelişmiş her ülkenin kalkınmasının imkansızlığını belirtirler. Çünkü mevcut kalkınma yazını çerçevesinde dünya nüfusunun çoğunluğunun orta sınıf bir yaşam tarzına ulaşması imkansızdır (Pieterse, 2010: 110). Kalkınma uygulamalarına rağmen zengin ve yoksul ülkeler arasındaki gelir farklılıklarının giderek artması kalkınma yazınına eleştirel yaklaşılmasını gerekli kılar. Çünkü yoksul

ülkeler ne yaparlarsa yapsınlar bugünün gelişmiş ülkelerinin seviyesinde bir yaşam düzeyine uzun yıllar sonra ulaşabileceklerdir. Sachs'ın ifadeleriyle (1992b):

"Rakilere dünya ölçeğinde yetişmeye çalışmak ölümcül bir yanılgıdır. Bunun nedeni bu tür bir yarışta zengin ülkelerin diğerlerinden her zaman daha hızlı ilerleyecek olmasıdır. Günümüzde dünyanın bir milyon yılda biriktirebildiği bir yılda tüketilir. Bütün ülkeler sanayileşmeyi başarabilseydi bugün çöp ya da atık deposu olarak kullanmak üzere beş ya da altı gezegene ihtiyacımız olacaktı. Bu nedenle gelişmiş ülkeleri model almak doğru değildir. Bu ülkeler insanlık tarihinin belirli bir anında büyük olasılıkla doğru yoldan sapmış ülkeler olarak görülmelidir" (1992b: 2-3).

4. Geleneksel Kalkınma İktisadının Yapısökümü

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, kalkınma projesinin üzerine kurulduğu varsayımların hatalı olduğunu savunur. Bu varsayımlar kalkınma projesinin gizli gündemini ya da örtük ön kabullerinin deşifre edilmesini sağlar. Bu başlık altında post kalkınma yaklaşım(lar)ının geleneksel kalkınma iktisadının gizlenen yönleri üzerindeki eleştirilerine yer verilecektir. Örneğin, Escobar post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma projesine getirdiği eleştirileri dört başlıkta açıklar:

1. Kalkınma kavramı İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki iktidar ilişkilerini devam ettirebilmenin/sürekli hale getirmenin yolu olarak icat edilmiştir.
2. Kalkınma projesinin uygulanabilmesi için uluslararası iktisadi sistem düzenlenmiştir. DB ve IMF gibi uluslararası kuruluşlar bu süreçte önemli görevler üstlenmiştir.
3. Kalkınma projesi uzmanlaştırılmıştır. Kalkınma projesi, kalkınma uzmanlarının bileceği bir sorun haline getirilmiş ve etki alanı içine giren insanlardan uzaklaştırılmıştır.
4. Kalkınma projesi üçüncü dünya halklarının kültürel değerlerinin dışlanmasını sağlamıştır (Escobar, 2007: 19-20).

Escobar'ın eleştirileri doğrultusunda ve post kalkınmacı görüşlerin tahlili ile post kalkınma yaklaşım(lar)ının geleneksel kalkınma iktisadının yetersizlikleri üzerindeki eleştirileri şu başlıklar altında incelenecektir:

- a. Kalkınma iktisadı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında çeşitli nedenlerle ABD ve diğer gelişmiş olarak lanse edilen ülkelere icat edilmiş ölü bir proje ya da kurgudur.

- b. Kalkınma iktisadının icat edilme nedeni dünyanın Batılılaştırılmasına ve batılı ülkelerin vesayet süreçlerine süreklilik kazandırmasıdır.
- c. Kalkınma projesinde evrensellik vurgusuyla homojen bir kültüre sahip tek bir dünya oluşturulmak istenir.
- d. Kalkınma projesi sayesinde egemenliğini sağlayan batılı ülkeler kalkınma uzmanları yardımıyla önemli bir iktidar gücü elde ederler.
- e. Bahsedilen tüm boyutlarıyla kalkınma projesi ideolojik bir boyut kazanmıştır.

4.1. Kalkınma icat edilmiş, ölü bir projedir

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı kalkınma projesinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında batılı ülkeler tarafından icat edildiğini savunur. Truman, 20 Ocak 1949 yılında ABD’nin başkanı seçildikten sonra yaptığı konuşma ile kalkınmayı icat etmiştir. Bu konuşma sonrasında tarihte ilk defa Afrika, Asya ve Latin Amerika azgelişmiş bölgeler olarak tanımlanmıştır (Ziai, 2007: 4). Truman’ın (1949) sözleriyle:

“(…), engin bilimsel gelişmelerimiz ve endüstriyel gelişmemizin bizlere sağladığı olanaklarla, gelişmemiş bölgelerin kalkınma ve büyümeleri için yeni ve cesur bir programa başlamalıyız. Dünya’nın yarısından fazlasına tekabül eden insanlar sefaletle yakın koşullarda yaşamaktadırlar. Yiyecekleri yetersiz, hastalıkların kurbanı, ekonomik koşulları ilkel ve durgundur. Yoksullukları hem kendilerine hem de daha verimli bölgelere hem tehdit hem de engel teşkil etmektedir. Tarihte ilk kez, insanlık, bu halkların acılarını hafifletmeye imkan sağlayan bilgi birikimine ve yeteneğine sahiptir. Birleşik Devletler, endüstriyel ve bilimsel gelişmelerin öncü ülkeleri arasındadır. Diğer halklara yardım için kullanabileceğimiz materyal kaynaklarımız sınırlıdır. Fakat teknik bilgi kaynaklarımız ölçülemez niteliktedir ve sürekli büyümektedir. Barış-sever halkların daha iyi bir yaşama olan arzularının gerçeğe dönüşebilmesi için teknik bilgi kapasitemizi onlara açmamız gerekliliğine inanmaktayım. Ve diğer milletlerle iş birliği içerisinde, kalkınma ihtiyacı olan bölgelere sermaye yatırımını arttırmalıyız. Amacımız, dünyanın özgür halklarına, kendi çabaları sayesinde, daha fazla yiyecek, daha fazla kıyafet, barınma için daha fazla materyal ve yüklerini hafifletmek için daha fazla mekanik güç üretiminde yardımcı olmak olmalıdır.” (Truman, 1949).

Truman’ın konuşması post kalkınmacılar için önemlidir. Çünkü bu konuşma azgelişmiş bölgeleri tanıtmış ve bu bölgeleri geliştirmek ve yoksulluğu ortadan kaldırmak için küresel bir çaba başlatmıştır. Bu konuşma ile tarihte ilk defa belirli bir bölge ve önemli bir nüfus tarih sahnesine “öteki” olarak çıkarılmıştır. Azgelişmişlik bir dizi eksiklik olarak algılanmış ve üçüncü dünya özellikle ne olduğuyla değil ne olmadığıyla tanımlanmıştır (Naz, 2006: 72-76). Truman’ın azgelişmişliği tanımlamasıyla birlikte azgelişmiş ülkeler yeni bir sürece sokulmuş,

tarihsel birikimleri yok sayılmış ve batılı ülkelerin kalkınma adına müdahaleleri meşrulaştırılmıştır. Azgelişmişliğin icat edilmesiyle, tarihte ilk defa farklı kültürel, tarihsel, iktisadi ve sosyal özelliklere sahip önemli bir nüfus azgelişmiş olarak etiketlenmiş ve bir kurgu oluşturulmuştur. Böylece sözde gelişmiş batı üçüncü dünyanın kalkındırma görevini üstlenmiştir.

Azgelişmişlik, 20 Haziran 1949 yılında başlamıştır. Bu açıklamadan önce farklı tarzlarda yaşayan toplumlar ve kültürler bu açıklama sonrasında farklılaştırılmışlardır. Başkaları tarafından bu insanlara yeni bir kimlik belirlenmiştir. Böylece kalkınma projesi adına “azgelişmişlik” olarak nitelendirilen “onur kırıcı” koşullardan arınmak olarak algılanmıştır. Kalkınma, tarihsel anlamından koparılarak kalkınma simgesi oluşturulmuştur. Esteva'nın belirttiği gibi dünyanın hiçbir dilinde ilk kez siyasi bir konuşmada kullanıldıktan sonra o konuşmadaki anlamıyla bütün gezegende benimsenen başka bir kavram yoktur. Bu konuşma ile kalkınma kavramı iki yüz yıllık toplumsal oluşum sürecinde başarıyla gasp edilerek başkalaştırılmıştır (Esteva, 2010: 2).

Amerika'nın İkinci Dünya Savaşı sonrası egemenliğini sürekli hale getirmek için dünya çapında tasarladıkları siyasi hareketin adı “kalkınma çağı”dır (Naz, 2006; Esteva, 2010). Kalkınma çağının başlamasıyla birlikte temel hedefleri büyüme ve hayat standartlarının artırılması olan yeni bir uygarlık türü tasarlanmıştır. Uluslararası kuruluşların sözde gönüllü yardımları ve kalkınma uzmanlarının desteği ile iddialı kalkınma planları hazırlanmıştır (Escobar, 2010: 148). Bir icat/strateji olarak kalkınma projesi fiziksel ve sosyal alanlarda iktisadi kontrol aracı olmanın yanı sıra Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın gerçekliğine dönüştürülmüştür. Böylece farklı yapma ve görme biçimleri marjinalleştirilmiştir (Escobar, 1992a: 22-23).

Post kalkınmacılar, kalkınma kavramının zamanla barındırdığı anlamların belirsizliği nedeniyle şekilsiz bir yapı kazanmasını eleştirirler. Kalkınma kavramını açıklamaya çalışan birçok tanımlamanın varlığı zamanla bir belirsizlik ve paradoksa neden olmuştur. Bu kavram baraj yapımından mikro kredilere, kadınların yetkilendirilmesinden yapısal reformlara kadar birçok anlam ifade etmektedir (Ziai, 2015: 840). Kalkınma kavramının anlamı ya da içeriği hakkında ortak bir düşünce yoktur. Bunun aksine kalkınma yazınında bu içeriği doldurmaya çalışan çok sayıda resmi kurum arasında belirsizlikler, tartışmalar ve çekişmeler mevcuttur (Simon, 1997: 184). Kalkınma kavramının anlamının sürekli değişip belirsizlik içermesinin nedeni her türlü soruna çözüm üretmeye çalışmasından kaynaklanır. Özellikle kalkınma politikalarının her zaman siyasi bir çözüm içerisinde anlam kazanmış olması belirsizliğini daha da artırır (Keyder,

1979: 35-36). Sachs (1992b) kalkınma fikrini ortaya çıkaran koşulların ortadan kalkmış olmasına rağmen kalkınma kavramının/fikrinin insanda “iyi niyetlilik” çağrışımı yapması nedeniyle her yerde yayıldığını savunur. Böylece kalkınma kavramı içerikten yoksun olmasına rağmen her türlü müdahalenin yüksek bir hedef adına kutsallaştırılmasına neden olur (1992b: 4).

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, kalkınma projesinin eskimiş olmasına rağmen ayakta durduğunu vurgular. Kalkınma deneyimleri sonucunda toplumların kalkınmaya yönelik inançları zayıflamış, umutları ve arzuları tükenmiştir. Aradan kırk yıl geçmesine rağmen Amerika'nın icat edip tasarladığı kalkınma hayali gerçekleşmemiştir. Sachs (1992b) bu durumu “deniz feneri (*lighthouse*)” benzetmesiyle açıklar. Kalkınmanın deniz feneri, İkinci Dünya Savaşı sonrası inşa edilmiştir. ABD, Avrupalı sömürgeci devletlerin zayıflaması sonrası, yol gösteren fener olma görevine dünya çapında bir boyut kazandırmıştır. Fakat kalkınma projesinin yükseklere çıkaran tarihsel koşullar sonlandığı için kalkınma rüyasının modası geçmiştir (1992b: 1-3). Esteva ve Prakash (1998) bu görüşü destekler, Onların ifadeleriyle:

“zamanı geldiğinde, her dönem ölür. İnsan bunu kabul edip ortaya çıkan tarihsel olaylara şaşırılmaya cesaret ederse, eski dönem onur ve barış ile ölür ve yenisi sevinç ve tutku ile gelişir. Aksi takdirde, ölenler kronik bir durum haline gelir. Yeni dönem eski kalıntılar üzerine inşa edilmemelidir. Fakat insanlar ölümden korkarlar ve kılık değiştirmeden sonsuz yaşamın vaatlerine inanmayı tercih ederler. Ölmeden önce, her dönem gerçek durumunu gizleyerek yaşam kalıntılarını geçirir. Kalkınma konusundaki son firavun, son kralın ya da çar'ın sonsuza kadar sürecek bir imparatorluğun geride bırakılması yanılığısı ile ölmüştür” (1998: 294).

4.2. Kalkınma, Batılılaştırılma ve vesayet

Post kalkınmacılar kalkınma projesinin nihai hedefinin, az gelişmiş ülkelerin Batılılaştırılması olduğunu savunurlar. Az gelişmiş ülkelerin kalkınabilmesi için kalkınmanın tek, kalıcı ve doğru modelini içeren batılı ülkelerin değerlerine sahip olmaları gerekir. Bu süreçte kalkınma politikalarının içeriğine ve yöntemine karar veren kişi, kurum ya da ülkeler bir çeşit vesayet gücü elde ederler. Sonuç olarak, kalkınma projesi gelişmiş ülkeler ve az gelişmiş ülkeler arasında örtük bir vesayet süreci ortaya çıkarır.

Kalkınma projesinde farklı yaşam tarzlarına sahip, kalkınmak isteyen toplumlar, kalkınmış batılı toplum modeline uymayan toplumlardır. Bu nedenle kalkınma projesinin en başından gizli gündemi dünyanın Batılılaştırılmasıdır (Sachs, 1992b: 3). Kalkınmanın ilk olarak hızlı şehirleşme, yoksulluk ve işsizlik gibi toplumsal düzensizliklerden kurtulmak için Avrupa'da

ortaya çıktığı varsayılır. Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, kalkınma projesinde, kalkınmanın batı merkezli kavramlarla tanımlandığını ve bu durumun kalkınmamış (batı dışı) öteki bir dünya oluşturduğunu savunur (Cowen ve Shenton, 1995: 27; Grischov ve McKnight, 2003: 537-538).

Az gelişmiş ülkelerin kalkınmayı hayal edebilmesi için kendilerinin az gelişmiş olduklarını algılamaları ve bu algının ortaya çıkardığı sorumluluğun farkında olmaları gerekir (Esteva, 2010: 3). Örneğin, az gelişmiş ülkelerde kalkınma projesinin kabulünün önemli bir nedeni siyasi yöneticilerin onayıdır. Bu ülkelerdeki yöneticiler, az gelişmişlikten kurtulmanın yolunun iktisadi temelli bir kalkınma olduğuna inanırlar. Böylece batılı hayat tarzının yansımaları olan kalkınma sorunu teknik bir olgu olarak ele alınmakta ve çözümün üretiminde batı kalıcı ve tek model olarak sunulmakta ve kabul edilmektedir (Altun, 2000: 138).

Batılı ülkeler, kalkınma projesinde karar verici olduklarından sömürgeleştirici bir güç elde etmişlerdir. Herkesin dilinde yer edinen kalkınma projesinin onaylanması herkes için kaçınılmaz olmuştur. Böylece farklı yaşam biçimlerinden sadece biri olan batılı endüstriyel yaşantı biçimi toplumsal ilerlemenin son evresi olarak tanımlanmıştır (Esteva, 2010: 4). Fakat batı (*west*), tarihsel olarak coğrafi bir konumu ifade ederken batılı (*western*) bir toplum/uygarlık türünü ifade eder. Kalkınma projesinin ortaya çıkardığı kalkınma söyleminde batılı toplumlar gelişmiş, endüstrileşmiş, kentleşmiş, kapitalist, laik ve modern toplumlar olarak ele alınır. Dolayısıyla batılı kavramının anlamı modern kelimesiyle eş anlamlı olarak görülür (Hall, 1995: 186). Kalkınma projesi, farklı kültürleri ve toplumsal yaşantı biçimlerini kendilerini tanımlama olanağından yoksun bırakarak, batılı tarih yorumuna küresel egemenlik kazandırmıştır. Bu gerekçeyle 1940'lı ve 50'li yıllarda kalkınma planlamacıları tüm dünyayı modernize etmek için çabalamışlardır. Amerika'nın bilimde, politika oluşturmada ve kalkınma araştırmalarındaki entelektüel egemenliği "başarısız olmasına rağmen" moderniteye olan inancın kaynağını oluşturmuştur (Connely ve diğerleri, 2000: 56). Toplumun bütün boyutlarıyla kalkınma adına deneysel inceleme alanına açılması ve tasarlanmış bir nesne haline getirilmesi sadece Avrupa modernitesine özgüdür (Escobar, 2010: 158).

Kalkınma projesinin batı merkezli kavramlarla ve yaşam biçimleriyle tanımlanmasının nedeni batılı değerlerin, süreçlerin ve tarihsel gelişimin doğuya aktarılmasını istenmesidir. Post kalkınmacılar, bu süreci tasvir etmek için vesayet/vekillik etme (*trusteeship*) kavramını kullanırlar. Bu süreçte Batılı ülkeler bir vekil olarak öteki ülkelerin kalkınmasına yön verebilme ve müdahale edebilme hakkına sahip olmuşlardır. Batı, bir vekil (baba) olarak az gelişmiş ülkeleri geliştirme görevini üstlenmiştir.

Kalkınma projesinde, insanların seçimlerini genişletmeye yönelik bilginin sahipliği vesayeti doğurur. Kalkınma, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren bilinçli bir devlet uygulaması/müdahalesi olarak tasarlanmıştır (Nustad, 2001: 483-484). Az gelişmiş ülkelerin kalkınma adına müdahalelere izin vermesi batılı ülkelerin vesayet güçlerini perçinler. Cowen ve Shenton (1995) temelleri 19. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan modern müdahaleci kalkınmayı amaçlı/niyetli kalkınma (*intentional development*) olarak tanımlar. Bu dönemde gelişmiş olarak nitelendirilen devletler az gelişmiş olarak nitelendirdikleri diğer devletlerin kalkınma sürecine yön verebilmek için müdahale edebileceklerini savunmuşlardır. Böylece, az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunu Avrupa imparatorluğunun tarihsel projesinin merkezinde yer alan vesayet kavramıyla çözülmüştür. Vesayet kavramı bir doktrin olarak dış merkez yönetimi yardımıyla yoksul yaşam koşullarını iyileştirmeyi hedeflemiştir (1995: 26).

Kalkınmanın nasıl başarılacağına kimin karar vermesi gerektiğine yönelik tartışma “vesayet” olarak nitelenen iktidar yapısıyla bağlantılıdır. Böylece, kalkınma projesi otoriter ve teknokratik sonuçlar doğurur (Kippler, 2010: 4). Vesayet altında kalkınma demokratik olmaması nedeniyle İkinci Dünya Savaşı sonrası kalkınma projesinin önemli bir kusurudur. Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, toplumları geliştirmenin yolunun vesayet yerine yerel kültürlerin kendilerini ifade edebilmeleri ile gerçekleşeceğini savunmaktadır (Grischov ve McKnight 2003: 539).

4.3. Evrensellik, kültürel homojenleşme ve tek dünya söylemi

Modernist kalkınma projesi, evrensel kalkınma hedefleri üreterek tüm dünyayı ve uluslararası ilişkileri şekillendirir. Böylece homojen ve tek kültürlü bir dünya hedefi ortaya koyar. Post kalkınmacılar, kalkınma projesi tarafından savunulan genel-geçer, nesnel ve evrensel değer ve dönüşümlerin varlığını sorgular. Bu doğrultuda, kalkınma projesinin batı dışındaki ülkelerin kültürlerini yok sayarak kültürel homojenleştirmeyi hedeflemesini eleştirir. Çünkü kalkınma projesinin gizli gündeminde ideolojik ve siyasi özellikler bulunmaktadır. Modernleşmenin ve kalkınma projesinin evrensel öngörülerini kültürel farklılıkları yok saymanın ötesinde bu farklılıkları kalıcı olarak zedelemekte ve hatta ortadan kaldırmaktadır.

Batılı ülkelerin politik çıkarlarını ön plana çıkaran modernleşme kuramının ürettiği evrensel bakış, kalkınma yazınında hakim konumdadır. Kalkınma projesi ve modernleşme evrensel değerlere ulaşılmasını hedeflemekte ve bu nedenle tüm dünyayı kurgulayan ve uluslararası ilişkileri biçimlendiren evrensel bir bakış üretmektedirler. Modern olanın evrensel bir gerçek

haline getirilmesiyle batı dışındaki toplumların batılı toplumların izledikleri yolu seçerek kalkınabileceği savunulur (Altun, 2000: 123, 185). Evrensellik kalkınmanın takip ettirilmesini sağlayan önemli bir alan oluşturur. Kalkınma projesinin savunucuları evrensellik varsayımıyla kültürel açıdan tek bir dünya oluşturma hedefindedir. Batılı ülkeler tarafından tasarlanan kalkınma projesi, kültürel farklılıkları Avrupa kökenli tarihten ve mekandan bağımsız bir evrensellik haline dönüştürür. Çünkü bu varsayımına göre dünya ancak Batılılaştırılarak tek bir dünya haline gelebilir (Sachs 2010b: 114, 119).

Kalkınma projesi batılı ülkelerin kalkınmış kültürel değerlerini tüm dünyaya yaymak için “tek dünya” ya da “küresel köy” gibi sloganlar kullanır. Fakat Rahnema’ya (2010) göre

“(...) küresel köy ile hedeflenen, dünyanın kültürel zenginliğini ve anlamlı farklılıklarını oluşturan sayısız köyü hiçbir iz kalmayacak şekilde yeryüzünden süpürüp atmaktır. Önerilen ‘tek dünya’ binlerce gerçek ve yaşayan dünyanın yerine aslında amacı sadece hissedarlarının çıkarlarına hizmet etmek olan, tamamen kültür/ahlak dışı tek bir şirket oluşturmaktır” (2010: 185-186).

Kalkınma projesi artan miktarda mal ve hizmet üretmenin yanı sıra yeni bir insan türünü ve bu kültüre uygun kurumları oluşturmayı hedefler. Bu hedefe ulaşmak için geleneksel toplumlardaki simgesel ve ahlaki değerler aşılmalıdır. Batılı kalkınma uzmanlarınca bu toplumların kendilerine özgün değerleri, efsaneleri, törenleri dayanışma ağları vb. yapılar kalkınmayı engelleyen fikirler ve uygulamalar olarak değerlendirilir (Berthoud, 2010: 76-77). Böylece, kalkınma projesi üçüncü dünya ülkelerinin kültürlerini ikincil konuma getirerek kalkınmanın önünde bir engel olarak görmektedir. Batılılaşma (ya da batı merkezlik) kalkınma çabalarını tek kültürlü bir projeye dönüştürmüştür (Andrews ve Bawa, 2014: 927-928).

Kalkınma projesinin önerdiği kalkınma politikaları sonucunda kültürel farklılıklar, dillerin ve geleneklerin ortaya çıkardığı renklilikler ortadan kaldırılmıştır. Bu süreçte toplumların arzuları ve düşleri tektipleştirilmiştir. Kalkınma projesinde “öteki” olarak kurgulanan ülkelerin geleneksel değerleri küçümsenmiş ve insan olmanın sayısız çeşitliliği yok edilmiştir (Sachs, 1992b: 4).

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, modernitenin uzantısı olan kalkınma projesinin, üçüncü dünya ülkelerindeki düşünce tarzlarıyla ilgili herhangi bir kültürel senteze sahip olmadığını vurgular. Kalkınma projesinin bu önyargılı yaklaşımı ortadan kaldırılmalıdır (Berg, 2007: 545). Post kalkınmacılar, tek bir kültürün diğer kültürlerden üstün kabul edilmesine karşı çıkarlar. Kültür, insanların sosyal ve çevresel ihtiyaçlarının varlığını sürdürmek için geliştirilir. Bu nedenle,

yerel kültürler sanıldığığının aksine esnektirler ve karşılaştıkları krizlere karşı kendi cevaplarını üretebilirler. Kalkınmaya alternatifler aranıyorsa ya da kalkınma iktisadının krizinin aşılması isteniyorsa, kültürel homojenleştirme yerine çok kültürlülük hedeflenmelidir (Berg, 2007: 553).

4.4. Kalkınma uzmanları, egemenlik ve iktidar

Post kalkınma yaklaşım(lar)ına göre kalkınma projesi batılı uzmanlarca yönetilen egemenlik ve iktidar süreçlerini ortaya çıkarmıştır. Şöyle ki, kalkınma projesinde ilk olarak üstün bir toplum tasarlanır. Öteki olarak kodlanan toplumlar, müdahale edilerek ve dönüştürülerek üstün toplumlara benzetilmeye çalışılır. Benzetilme sürecinde, az gelişmiş ülkelerin konumlarını ve verilerini değerlendirmek için uzman bilgisine ve kalkınma uzmanlarına ihtiyaç vardır. Kalkınma projesinde, kalkınma uzmanları ve bu uzmanların bilgisi üçüncü dünya ülkelerinin denetim altına alınabilmesi için gereklidir. Batılı ülkelerin karar verdiği bu süreç, bu ülkelerin egemenliğinin ve iktidarının sürekli hale getirilmesini sağlar.

Kalkınma projesi, iki temel mekanizma üzerine kuruludur. İlk olarak, teknik kalkınma sorunları, uzman bilgisine dayandırılır. Sonrasında ise kalkınma kurumsallaştırılır. Böylece, kalkınma uzmanları ve kurumları kalkınma bilgi ve uygulamalarını belirli projeler ve müdahaleler yoluyla birbirine bağlarlar (Escobar, 2007: 19-20). 1940’lardan itibaren kalkınma projesi, gelişmiş modern toplumların az gelişmiş toplumlara yardım edebilecek uzmanlığa sahip olduğu varsayımına dayandırılmıştır. Bilimsel bilgi ve yöntemler kullanan kalkınma uzmanları, az gelişmiş ülkelere ilerleme ve refah getirecek kişiler olarak ele alınmıştır (Parpart, 1995: 221-225). Kalkınma uzmanları, üçüncü dünya ülkelerinin su, toprak, hava ve enerji kullanımını denetleyebilmek için gereklidir (Sachs, 2010a: 28).

Batılı kalkınma uzmanları, modernleşmeyi ve kalkınmayı aynı şey olarak tanımladıklarından geriye dönük ve geleneğe bağlı halkların tarihi engellerinin ortadan kaldırılması gereklidir. Böylece, uzmanlar kalkınmayı, modern batılı kurumlardan, teknolojilerden ve değerlerden oluşan bir yapı olarak değerlendirirler (Connely ve diğerleri 2000: 55-56). Üçüncü dünya ülkeleri, kalkınma uzmanlarının bilgisine ihtiyacı olan homojen bir yapı olarak ele alınır. Kalkınma projesi, üçüncü dünya ülkelerinin az gelişmişlikle ilgili olan sefalet ve acılarından kurtulmak için gerekli bir müdahale şekline dönüşür (Naz, 2006: 76).

Az gelişmiş ülkelerin kalkındırılmasına yardımcı olan kalkınma uzmanları, bu hizmetlerinin karşılığını alırlar. Çünkü kalkınma uzmanlarının “mucizevi” reçetelerinin koşulları vardır. Örneğin, kalkınma uzmanları az gelişmiş ülkelerde devletin ya da özel sektörün kendilerine

müdahale etmesine izin vermezler (Latouche, 2010: 283, 289). Kalkınma uzmanları, kalkınmanın önceliklerine karar verirler. Ele alınacak kalkınma kategorilerini belirlerler. Neticede, kalkınma uzmanlarının bilgisi kullanılarak ortaya çıkan iktidar yapısı tarafsız bir kılığa bürünür (Escobar, 2010: 153, 155).

Kalkınma projesi, dünya politikasını şekillendirmek, üçüncü dünya ülkeleri ve gelişmiş/batılı ülkeler arasındaki iktidar ilişkilerini belirlemek için organize ilkeler geliştirmiştir. İktidar ve kalkınma karşılıklı olarak birbirlerinin etkilerler. İktidar, kalkınma politikalarını etkiler ve kalkınma politikaları, iktidarı şekillendirir. Kalkınma politikalarını finanse eden kurumlar, araştırmacılar, aktivistler, yerel halklar ve akademik kadrolar her biri kendi iktidalarına sahiptirler ve birbirlerini etkileyebilirler. Bu nedenle kalkınma ve iktidar, sosyal hayatın en temel iki olgusu haline gelir. Kalkınma yazınında, iktidarın yaygınlığı, modernleşme ve neo-liberalizm paradigmaları tarafından büyük ölçüde gizlenmiş olmasına rağmen bağımlılık teorisi örtük olarak iktidar ilişkileri üzerinde durmaktadır. Post kalkınma yaklaşım(lar)ında ise iktidar önemli bir gündem haline gelmiştir (Islam, 2009: 24-27).

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, kalkınma projesinin batının kurallarını koyduğu bir iktidar yapısı ortaya çıkardığını savunur. Sömürgecilik döneminden farklı geliştiğinden bu iktidar mekanizması, egemen kavramsallaştırması ile kolaylıkla açıklanamaz. Çünkü üçüncü dünya uygar/gelişmiş batıdan uzaklaştırılarak inşa edilir. Bu uzaklaştırma süreci olumsuzluklarla markalaştırılır (Brigg, 2002: 433, Escobar 1995: 159). Üçüncü dünya hakkındaki gerçekliğin üretilmesi ve organize edilmesi için bir sistem oluşturulmuştur. Kalkınma, rasyonel ve nesnel olduğu düşünülen ama ideolojik ve politik karakterli birçok uygulamaya dayandırılmıştır. En başta gelişmiş ülkeler tarafından üçüncü dünya ülkelerine yönelik üretilen bilgi, bu dünyanın özel gerçekliklerine fark edilebilirlik kazandırmış ve bu yolla bu gerçeklikleri iktidar hedefleri haline getirmiştir. Üçüncü dünyanın inşası ile birlikte, batının zengin ülkeleri üçüncü dünya hakkında bilgi üretmek ve bu ülkeler üzerindeki iktidarlarını güçlendirmek için son derece verimli bir düzenek oluşturmuşlardır. Böylece iktidar ve kontrolün daha ince ve zarif biçimleri faaliyete geçirilmiştir (Escobar 1995: 9, 2010:154, 1992b: 413).

Kalkınma projesinde, kalkınma söylemi içerisinde alternatiflerin yer aldığına yönelik bir gerçeklik kurgulanır (Escobar 1995). Şöyle ki, kalkınma projesinin iktidar olma hedefi kalkınmanın diliyle/söylemiyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle, kalkınma metinleri bir metafor, imge, ima ve söylem dili olan temsilde yazılır. Bu hayati tasarımlar gerçeklikten uzaklaşırlar. Dolayısıyla kalkınma metinlerinin dili yanıltıcı ya da sınırlı bir referans değeri taşır ve bu nedenle kalıcı bir güce sahip olması eleştirilmelidir. Kalkınma metinleri, bazı

müdahale ve uygulamaları meşru hale getiren, haklı gösteren buna karşın diğerlerini dışlayan taktik özelliklere sahiptir. Bu metinlerin, dünyayı temsil etme yöntemleri yazarlarının (ya da onlara yetki verenlerin) taktikleriyle nasıl etkileşime girdiklerine bağlıdır. Kalkınma metinleri, insanları kalkınma projesi yardımıyla dünyanın düzeltilmesi gerektiğine ikna etmeyi hedefler. Fakat, kalkınmaya yönelik fikirler sosyal, kurumsal ya da edebi bir boşlukta ortaya çıkmaz. Bunlar daha ziyade metaforik bir içerikle adına “kalkınma endüstrisi” denilen geniş bir hiyerarşik bilgi üretim ve tüketim aleti içinde toplanır (Crush, 1995: 4-5).

Üçüncü dünya ülkelerinin kalkınabilmesi için uzman iktidarının sonlandırılması gerekir. Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, iktidarı ele geçirmeye çalışan ve toplumların gerçeklikleri hakkında fikir sahibi olmayan ve uzmanlarca yönetilen bir kalkınma yaklaşımına karşıdır. Kalkınma projesinin başarısız olmasının önemli bir nedeni üçüncü dünya halklarının kalkınma projesinin ortaya çıkardığı iktidar süreçlerini kabul etmek istememeleridir. Kalkınma projesinin hedefi olan halklar bu projenin ortaya çıkardığı iktidarın varlığını kabul eden ve bu varlık altında ezilen pasif alıcılar değildirler. Onlar kalkınma projesi adına yapılan faaliyetleri yarışa sokabilen, direnen, yönlendiren ve manipüle eden aktif eyleyenlerdir (Naz, 2006: 80).

4.5. Kalkınma ideoloji haline gelmiştir

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, kalkınma projesinin ideolojiye dönüştüğünü savunur. Çünkü kalkınma projesi bütün ideolojiler gibi, yoksulluğa, cehalete, şiddete ve despot yönetimlere kısacası toplumun tüm sorunlarına kapsamlı cevaplar üretmeyi vaat eder. Bu sorunlara, tek bir doğru cevabın olduğunu öne süren ortak ideolojik özelliği paylaşır ve muhalefete tolerans göstermez. Bu benzersiz yanıtı, her yerde uygulanabilen genel bir teoriden herkes için çıkarır. Kalkınma projesinin iktisadi olduğu kadar kültürel, ideolojik ve etik dönüşümler içeren baskıcı bir boyutu vardır. Bu nedenle kalkınmacılık komünizm, faşizm ve sosyalizm kadar baskıcı bir yapı kazanmıştır (Easterly, 2007: 31).

Kalkınma fikri ‘ortak iyi’ye ulaşılmasını hedefler. ‘Ortak iyi’ hedefinin tüm toplumlar için geçerli olması kalkınma projesinin ideolojiye dönüşmesine neden olmuştur. Azgelişmiş ülkelerin kalkınmak için seçtikleri yol ve bu yolun belirleyicileri kalkınma projesinin temel ideolojisini oluşturur. Bu süreç, sürecin öznesi olan üçüncü dünya toplumlarından tamamen bağımsız gelişir. Post kalkınma yaklaşım(lar)ı İkinci Dünya Savaşı sonrasında farklı iki ideolojik kutbun aynı kalkınma söylemini paylaştıklarını, kendi kalkınma ideolojilerini

ürettiklerini ve az gelişmiş ülkelere bu ideolojiyi benimsemeleri yönünde alternatif sunduklarını savunur. Çünkü kalkınma çözümleri farklı olsa da iki kutupta dışarıdan gelen bir müdahale ile kalkınmanın ulaşılabildiğini savunur.

Soğuk Savaş döneminde doğu ve batı arası çatışma üçüncü dünya ülkelerinde oynanan bir oyun halini almıştır. 1950’lerde komünizmin ve planlamanın yoksullukla mücadelede etkili olduğu savunulmuştur. Batılı ülkeler ise yoksulluğa müdahale edilmediği durumda az gelişmiş ülkelerin SSCB’ye yaklaşacağından korkmuşlardır. Bu nedenle komünizm korkusu kalkınma projesinin arkasındaki motive edici güçlerden biridir (Naz, 2006: 77). Egemen kalkınma ideolojisi, komünizmle mücadelede için Amerikan tarzında ambalajlanmış ve hem halkların hem de entelektüellerin zihinlerine empoze edilmiştir (Esteva 2010: 2).

Rahnema’ya (1997) göre kalkınma projesi, kendisini hedef kitlelere dayatmasına rağmen onların ihtiyaç ve isteklerini karşılayamamıştır. Çünkü kalkınma projesinin gizli hedefi ekonomik ve jeopolitik genişleme için daha “uygun” bir araç arayışındaki egemen güçlerin ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu amaçla kuzeyde doğmuş ve rafine edilmiş bir ideoloji görevi görmüştür. Bu durum son bulmakta olan sömürgeci siyasetin saldırgan ve cazip bir enstrümana dönüştürülmesine yardımcı olmuştur (1997: 384, 397). Post kalkınmacılar, ideoloji haline gelen kalkınma projesinin artık sonuna geldiğini vurgularlar. Örneğin, Easterly’ye (2007) göre:

“kalkınma ideolojisi kasalarla doldurulmalı ve komünizm, sosyalizm ve faşizm salonunun tam altındaki Ölüm Öncesi Düşünceler Müzesi’ne gönderilmelidir. Dünyanın fakirlerine katı bir kalkınma ideolojisini dayatma girişiminin sefil bir şekilde başarısız olduğunu kabul etmenin zamanı gelmiştir” (2007: 35).

5. Post Kalkınma Yaklaşım(lar)ının Kalkınma Çözümlemesi

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, kalkınma çözümlemelerinde modernist kalkınma projesini eleştirdikleri noktalardan uzaklaşmak isterler. Kalkınma projesi, başarılı olamamıştır ve yerel halk hareketleri kalkınma projesine tepkiyle yaklaşmaktadırlar. Post kalkınmacılar, kalkınma projesinin sonuna geldiğini, modasının geçtiğini ve ortaya çıkaran tarihsel koşulların geçerliliğini yitirdiğini savunurlar. Hatalı varsayımlar üzerine kurulu olan geleneksel kalkınma iktisadi ve uygulamaları çözüm sunamayacak olduğundan terk edilmelidir.

Post kalkınmacılar, hem güneyde, hem kuzey ve güney arasındaki gruplar arasında artan farklılaşmalara, sosyal dışlanmaya, yoksulluğa ve neo-liberal kalkınmanın ürettiği kültürel özerkliğin ortadan kaldırılmasına tepki gösterirler. Modernist kalkınma projesinin başarısızlığından kaynaklanan kalkınmanın çıkmazının ötesine geçmek için kalkınmanın amaç

ve yöntemlerinin yeniden tanımlanması gerekliliğini vurgularlar. Bu nedenle, “modernist paradigmayla ilişkileri kesmemiz ve yeni bir kalkınma fikri inşa etmemiz” gerektiğini savunurlar (Grischov ve McKnight, 2003: 517). Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, yeni kalkınma döneminde kalkınmanın toplumsal yaşamın merkezi düzenleme ilkesi olmayacağını savunur. Yeni dönemde yerel kültürler yeniden ele alınmalı ve uzmanlık bilgisine daha az güvenilmelidir. Yeni dönemin önemli elemanları; sıradan insanların daha insancıl, kültürel ve ekolojik açıdan sürdürülebilir dünyalar oluşturmayı içeren çabalarının ve toplumsal hareketlerin dikkate alınmasıdır (Escobar, 2007: 20).

Post kalkınma yaklaşım(lar)ında genel-geçer bir kalkınma çözümü yerine farklılıkların kabulünü içeren ve dolayısıyla yerel kültürlerin önemsendiği bir kalkınma hedeflenir. Tek bir kalkınma çözümü yerine çoğulcu bir kalkınma yaklaşımı üzerinde durulur. Üçüncü dünya ülkeleri farklı özelliklere sahip ve farklı tarihsel süreçlerden geçen farklı kültürlerden oluşur. Farklı kültürlere sahip toplumlar arasında üstün bir toplum yoktur. Bu nedenle her toplum için farklı kalkınma sorunları ve çözümleri vardır.

Post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma çözümlerinde, kalkınma projesinin terk edilmesinin gerekli olduğu savunulur ve ‘alternatif kalkınma’ yerine ‘*kalkınmaya alternatifler*’ (yani kalkınma yazınının tümüne alternatif) aranır. Aynı zamanda post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma çözümlenmesi, *yerel kalkınmanın* önemi üzerinde durmakta ve bu nedenle “*yeni toplumsal hareketler*” (*new social movements*) olarak adlandırdıkları yerelden gelen taban hareketlerinin desteklenmesini içermektedir.

5.1. “Alternatif Kalkınma” yerine “Kalkınmaya Alternatifler”

Post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma çözümlenmesinde “alternatif kalkınma” yolları yerine “kalkınmaya alternatifler” üzerine odaklanılır. Modernist ana akım kalkınmaya alternatif aramak yerine kalkınma yazını tek bir küme olarak ele alınıp tüm kümeye alternatif aranır. Matthews’e (2004) göre “kalkınmaya alternatifler” çağrısı, İkinci Dünya Savaşı Sonrası Kalkınma Projesinin yıkımı yerine inşa edilmek üzere değişen ve geliştirilen yeni bir yol çağrısıdır (Matthews, 2004).

Az gelişmiş ülkeleri geliştirmeyi hedefleyen kalkınma politikalarının başarısızlığı kabul edilmelidir. Kalkınma projesinin başlangıç aşamasında ortaya koyduğu kalkınma vaatleri inandırıcılığını yitirmiştir. Çünkü kalkınma projesinin sonuçları değerlendirildiğinde yoksulların daha da yoksullaştığı ve eşitsizlikler artarak devam ettiği görülmüştür. Post

kalkınma yaklaşım(lar)ı, kalkınma projesinin başarısızlığının nedenini yüzeysel problemlerden öte projenin varsayımlarındaki ve kabullerindeki derin kusurlara bağlar. Bu nedenle de İkinci Dünya Savaşı sonrası kalkınma projesinin tamamen terk edilmesi gerektiğini savunur (Matthews, 2004: 381). Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, küresel kapitalizm ve modern bilimin egemenliğinin kırılması ve kontrol altına alınması için siyaset, iktisat ve bilgi alanlarında farklılıkları içeren yeni yollar aranması gerektiğini vurgular. Bu nedenle kalkınmaya alternatifler genellikle yerel toplulukların görüşlerine dayandırılır (Ziai, 2004: 1045).

Kalkınma uygulamalarında, halkların farklı kültürel özelliklerinin gelişmesini teşvik etmek gerekir. Post kalkınma yaklaşım(lar)ına göre kapitalizm sonrası dünyanın özelliklerini belirleyebilmek için tarihsel olarak yüklenmiş sloganlardan kurtulmanın yolları aranmalıdır (Cleaver, 2010: 276-277). Post kalkınma yaklaşım(lar)ının savunduğu yeni kalkınma döneminde, çoğunluğu oluşturan azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeleri yakalamak amacıyla çabalamaları ve kalkınmanın üstlendiği otoriteyi onaylamaları gerekmez. Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, aklın ve zihinlerin kalkınma projesinin sunduğu sınırlardan ve kısıtlardan özgürleşmesi gerektiğini savunur. Bu yapılarak kalkınmaya alternatifler bulunabilir. Post kalkınma yaklaşım(lar)ı egemen kalkınma yazınında 'iyi' tanımıyla oluşturulmuş önyargıları ve hataları açığa çıkarmak için kalkınma projesini yapısızlaştırır. Böylece toplulukları temel alan alternatif bir alan oluşturmak istenir (Mcregor, 2007: 157). Post kalkınma yaklaşım(lar)ında kalkınmanın belirli bir modelinin, yolunun ya da şeklinin olamayacağı ya da olmaması gerektiği savunulur (Rapley, 2004: 351-352).

5.2. Yerel kalkınma

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, kalkınmaya alternatiflerin yerel kültürlerin anlaşılması ile mümkün olabileceğini savunur. Kalkınmanın, kültürel bir boyutu olduğundan post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma çözümlemesinde geleneklere ve yerel katılıma önem verilir. Üçüncü dünya ülkeleri, farklı tarihsel süreçlerden geçen farklı kültürlerden oluşur ve bu kültürler arasında üstün bir kültür yoktur. Bu nedenle her toplum için farklı kalkınma sorunları ve çözümleri vardır. Böylece post kalkınma yaklaşım(lar)ının evrensel değerler içermeyen kalkınma çözümü yerel halkların kendilerini ifade edebilmelerine olanak tanınmasını hedefler. Tüm dünyaya tek, aynı ve ortak bir kalkınma modelinin dayatılması, yerel toplulukların hayatlarını önemsizleştirir. Oysa dünyaya farklı bir gözle bakıldığında yerel toplulukların kalkınma ya da kalkınmama dışında potansiyel ve olası birçok yöntemle düzenlenebileceği

görülebilir (Lummis, 2010: 51). Farklılıklar göz önüne alındığında farklı kalkınma uygulamalarının varlığı kaçınılmazdır. Bunu başarabilmenin ilk koşulu alışık olduğumuz/doğru kabul ettiğimiz meta-anlatıların arka planını görmektir. Post kalkınma yaklaşım(lar)ı bu noktada kalkınmanın yapısına (ideolojiler, metaforlar, dil, mülkler, vb.) yönelik farklı söylemlerin oluşumunu destekler. Kalkınmayı başarmak için kalkınmayı ele alan bilgi üretim merkezlerinin ve eyleyenlerinin arttırılmasını ve çeşitlendirilmesini savunur. Bunun için yerel halkların kalkınma müdahalelerinden etkilenen adaptasyon, yıkım ve direnişleri üzerine odaklanılmalı ve ürettikleri alternatif kalkınma yolları kullanılmalıdır (Escobar, 2007: 20-21). Post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma çözümlemesinde, modernleştirici kalkınma tarafından bastırılmış fakat yok edilmemiş topluluk normlarının ve değerlerinin yeniden yapılandırılmasına dayanan bir kalkınma geleceği hayal edilir. Bu amaç için post kalkınma yaklaşım(lar)ı, kalkınmaya alternatiflerin "topluluk gelişimi" (*community development*) yerine, "topluluğun gelişimini" (*development of community*) hedeflemesi gerektiğini savunur. Topluluk gelişiminde, topluluk değerlerinin değiştirilmesi hedeflenir. Fakat topluluğun geliştirilmesi için mevcut topluluk değerleri desteklenir ve o topluluğun sosyal ve kültürel alanları modernist kalkınma projesinin yıkıcılığından kurtarılmaya çalışılır. Bu durum toplulukların özgürce konuşmalarını ve kültürel farklılıklarını içeren yaşam tercihleri yapmalarını olanaklı kılar (Grischov ve McKnight, 2003: 538). Kalkınma politikaları yukarıdan aşağıya uygulamak yerine aşağıdan yukarıya uygulanmalıdır. Böylece yerel halkları ve kültürleri marjinalleştirmeyen, kendi iktisadi ve sosyal kalkınma sorumluluklarına ve kendi öncelik ve planlarına uygun olan, siyasal ve kültürel farklılıkların önemsendiği bir kalkınma gündemine ulaşılır. Kısacası, kültürel gelenekleri değersizleştiren İkinci Dünya Savaşı sonrası kalkınma projesine bir alternatif geliştirilmeye çalışılır (Dada, 2016: 80).

5.3. Yeni Toplumsal Hareketler

Post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma çözümlemesinde, "yeni toplumsal hareketler" olarak adlandırdıkları toplumsal hareketler; egemen kalkınma yazını ve uygulamalarına karşı kayda değer bir direniş kaynağı olarak kalkınmaya alternatif oluştururlar. Bu hareketler, egemen konumdaki modernist kalkınma projesine karşı direnirler ve kendilerine ait siyasi projelere odaklanırlar. Yeni toplumsal hareketler, kalkınma projesinin ortaya çıkardığı iktidar yapılarına verilen tepkileri içermesine rağmen siyasi parti dışı oluşumlardır.

Post kalkınmacılar, yeni toplumsal hareketler ve topluluk temsilcileri tarafından dile getirilen yerel endişelerin ve siyasetlerin egemen olduğu bir geleceği savunurlar. Yeni toplumsal hareketler, yerel toplulukların yereldeki temel sorunlarını yansıtacak ve bu kaygılara cevap verebilecek şekilde tasvir edilir (Mcregor, 2007: 157). Kalkınmaya alternatifler, insanlara özerklikleri için yeni alanların bulunmasını hedefler ve radikal demokrasi yoluyla özgürleştirici bir siyaset izlenmesi çabasıdır. Post kalkınma yaklaşım(lar)ının önerdiği bu görüş, devlet ve uluslararası güçler tarafından tanımlanan topluluk ihtiyaçlarının kontrol edilmesine karşı çıkan yeni toplumsal hareketleri ortaya çıkarmıştır (Kippler, 2010: 32).

1980'li yıllarda özellikle Batı Avrupa'daki ve Latin Amerika'daki toplumsal hareketlerin doğası ve içeriği konusunda yeni anlayışlara tanıklık edilmiştir. Bu ülkelerde yeni toplumsal hareketler, İkinci Dünya Savaşı sonrası geliştirilen kalkınmacı devletin vaatlerini yerine getirmemesine ve sürekli yaşanan krizlere tepki olarak ortaya çıkmışlardır. Bu hareketler, üçüncü dünya halkları tarafından, sosyal hayatlarının metalaştırılmasına, bürokratikleştirilmesine ve kültürel kitlesel yayılım süreçlerine tepki olarak ortaya çıkmışlardır (Escobar, 1992b: 426).

Yeni toplumsal hareketler hakkında genellemeler yapmak ve neyi temsil ettiklerini ortaya koymak zordur. Çünkü bu hareketler heterojendirler ve hareketlerin batıdaki toplumsal hareketler ve kimlik politikaları ile benzerlikleri olup olmadığı üzerinde soru işaretleri vardır. Yeni toplumsal hareketler, otopoetiktir (*autopoietic*); yani kendi üreten, kendi kendini organize eden ve paralel güç sistemleri kullanan bir yapıdadır (Watts, 1995: 57). Yeni toplumsal hareketlerin özellikleri farklı kültürlerde çeşitlilik gösterir. Bu nedenle tek bir anti-empyralist ya da batı karşıtı harekete indirgenemezler. Bu hareketler, farklı toplumların kendilerine ait kültürel ve tarihsel özelliklerinin önemszenmesini hedefler ve sosyal adaleti, temel ihtiyaçları ve demokrasi gibi kavramların yeniden ve ihtiyaca göre tanımlanmasına katkı sağlarlar (Escobar, 1992b: 432).

Post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma çözümü olarak ele aldığı yeni toplumsal hareketlerin istekleri; kalkınma projesinin ortaya çıkardığı eşitlik, adalet ve demokrasi alanlarındaki tüm gerçekleşmeyen sahte vaatlerin yerine getirilmesini beklemekten vazgeçmektir. Bu hareketler, kendilerini kendi alanlarında onaylayarak toplumsal sınırları her gün yeniden geliştirirler. Bunu yapmalarının temel amacı modernitenin baskısından kurtulmaktır. Yerel hareketler kendi geleneklerini, kültürlerini, yerel ve modern olmayan sanatlarını devam ettirme ve geliştirme imkanı ararlar (Esteva ve Prakash, 1998: 290). Bu hareketler kalkınma projesinin ortaya çıkardığı belirli sorunlara ya da doğrudan iktidar mekanizmalarına verilen tepkilerdir ve

hayatlarını etkileyen kararlar üzerinde söz sahibi olmayı hedeflerler. Yeni toplumsal hareketlerin iktisadi konuların yanı sıra yerel kültür, sanatsal yönler ve ortak arzular konularında endişeleri vardır (Escobar, 1992b: 421-422).

Kalkınma projesinin ortaya çıkardığı modern devletlere ve devletlerin modernleşme politikalarına karşı direnişin önemli bir unsuru olan yerel halklar, (kalkınma projesi yerine) kendi köklerine dönmek istemektedir. Bu hareketlerin deneyimleri, onları kalkınmak için başkalarının fikirleri ve önerileri yerine kendilerinin akıllarına, kültürlerine ve geleneklerine güvenmeye yöneltilir. Halk hareketleri kendi deneyimleri doğrultusunda şiddet ve iktidarın dinamiklerini daha iyi kavramaları ve dünyaya daha akıllıca bakmaları gerektiğinin farkındadırlar. Her kültür bunu başarabilmek ve kendisini korumak için çok sayıda beceri geliştirir (Rahnema, 2010: 188-189). Kalkınma projesi sonrası yeni kalkınma döneminde, kuzeyin kalkınma dayatmasına direnen güneydeki yerel taban hareketleri önemli işlevler üstlenebilirler. Yerel bilgiler ve çoğulcu demokratik uygulamalar, siyasi, sosyal ve iktisadi hayatın düzenlenmesi için yeni öneriler/modeller ortaya koyabilir (Grischov ve McKnight, 2003: 517).

6.Sonuç

Bu çalışmada post kalkınma yaklaşım(lar)nın temel argümanlarına ve geleneksel kalkınma iktisadına eleştirilerine yer verilmiştir. Post kalkınma yaklaşım(lar)nın kalkınma yazınına en önemli eleştirisi, kalkınma teori ve uygulamalarının bilinçli bir projenin ürünü olması yönündedir. Bilinçli bir süreç olarak ele aldıkları/nitelendirdikleri kalkınma projesinde, zengin ve yoksul ülkeler arası gelir farkının kapatılmasını bu projeyi tasarlayan batılı ülkeler istemezler. Bu nedenle kalkınma projesi dışına çıkılmadığı sürece azgelişmiş ülkeler gelişemez. Dolayısıyla modernite ve kalkınma iktisadı, azgelişmiş ülkeleri sözde geliştirmeyi hedefleyen ama gerçekte bir sürü gizli gündem ve mekanizmayla çalışan, belirli ülkelerin çıkarlarını ve ideolojik hedeflerini yansıtan bilinçli bir projedir.

Her ne kadar post kalkınma yaklaşım(lar)nın belirleyici noktaları incelenmiş olsa da post kalkınma yazını dağınık fikirlerden, farklı ülkelerden ve farklı gelenekteki düşünürlerden oluşur. Evrensel bir ideolojinin peşinden koşmadıkları için post kalkınma düşünürlerinin sınıflandırılması zorlaşır. Bu nedenle bu yaklaşımı bir okul ya da bir paradigma gibi kabul etmek oldukça zordur.

Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, meta anlatılara meydan okuyarak alışkanlıklarımızı sarsar. Bu nedenle dikkatli okunmalı ve değerlendirilmelidir. Post modern bakış(lar), eleştirel duruşu sonrasında kendisi de eleştirilmiştir. Bu doğrultuda post kalkınma yaklaşım(lar)ına da önemli eleştiriler⁶ yöneltilmiştir. Post kalkınma yaklaşım(lar)ının en önemli eleştirisi “kalkınmaya alternatiflerin” neleri içerdiğinin belirsiz olması nedeniyle uygulanabilir bir alternatif sunmadığına yöneliktir. Eleştirilerde post kalkınma yaklaşım(lar)ının söylem analizini çok önemsediği ve uygulanabilir bir alternatif sunmadığı vurgulanır.

Post kalkınma yaklaşım(lar)ına yöneltilen eleştiriler bir kenara bırakıldığında, post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma yazınında önemli bir “farkındalık” ortaya çıkardığı görülmektedir. Türkçe yazında yeterince yer verilme de post kalkınmaya ilişkin önemli bir yazın mevcuttur. Bu aslında kalkınma kavramsallaştırmasında yeni bir paradigma veya kavramsal bölge arayışının göstergesidir. Post kalkınma yaklaşım(lar)ı, mevcut kalkınma projesini değiştirmek, revize etmek ya da moderniteyi yeniden tasarlamak yerine kalkınma söyleminin yanlışlıkları üzerine radikal bir değişim peşindedir. Post kalkınma yaklaşım(lar)ının kalkınma yazınında yeni çalışma alanları ortaya çıkardığı ve kalkınmaya ilişkin çözüm(ler) üretme peşinde olduğu görülmektedir. Bu nedenle post kalkınma yaklaşım(lar)ının geliştirilmeye ve detaylandırılmaya ihtiyacı vardır. Post kalkınma yaklaşım(lar)ının, alternatif sunması önemli değildir. Kalkınmayı en azından yeni bir bakışla açıklamaya çalışması kalkınma yazınının bir bütün olarak ilerlemesine katkı sunmaktadır. Kalkınmak isteyen toplumların kendileri için üretilen kalkınma programlarında söz sahibi olabilmeleri için kalkınmaya alternatifler aranmalıdır.

---

⁶ Başka bir çalışmanın konusu olsa da temel eleştiriler: uygulanabilir bir alternatif sunmadığı, kendilerinin de bir meta anlatı ortaya koydukları, yerel düzeyin bu kadar önemsenmesinin bir hata olması, benzer eleştirilerin farklı kalkınma okullarınca yapılmış olması, modernitenin bitmemiş bir süreç olması ve çoğu insanın moderniteyi mevcut haliyle istiyor olması gibi sıralanabilir.

Kaynakça

- Ahorro, J. (2008). *The Waves of Post-Development Theory and a Consideration of the Philippines*. Canadian Political Science Association Annual Conference. University of British Columbia: Vancouver, BC.
- Altun, F. (2000). “Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu”. *Divan*, 1, 123-186.
- Andreasson, S. (2007, December). *Thinking Beyond Development: The Future of Post-Development Theory in Southern Africa*. Draft Paper, Prepared for the British International Studies Association annual conference, University of Cambridge.
- Andrews N. ve Bawa S. (2014). “A Post development Hoax? (Re)-examining the Past, Present and Future of Development Studies”, *Third World Quarterly*, 35(6), 922-938.
- Berg, E. (2007). “Post-Development Theory in Africa”. *Peace Review: A Journal of Social Justice*, 19(4), 541-554.
- Berthoud, G. (2010). “Market”. In W. Sachs. (Ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books, pp. 74-94.
- Brigg, M. (2002). “Post-development, Foucault And The Colonisation Metaphor”. *Third World Quarterly*, 23(3), 421-436.
- Cleaver, Harry, (2010): “Socialism”. In W. Sachs (Ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books, pp. 260-278.
- Connely, M., Patricia, L., Tania M., Mac D. M., Parpart, J. L. (2000). “Feminism and Development: Theoretical Perspectives”. In J. L. Parpart, M. P. Connely, V. E. Barriteau (Eds), *Theoretical Perspectives on Gender and Development*. Ottawa: IDRC Books, pp. 51-160.
- Cowen, M. ve Shenton R. (1995). “The İnvention of Development”. In J. Crush (Ed.), *Power of Development*. Routledge, pp. 25-41.
- Crush, J. (1995). “Introduction: Imagining Development”. In J. Crush (Ed.) *Power of Development*. Routledge, pp. 1-21.
- Dada, S. O. (2016). “Post-Development and the role of tradition in the process of development”. *Trames*, 20(1), 75–93.
- Derrida, J. (1976). *Of Grammatology*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Easterly, W. (2007). “The Ideology of Development”. *Foreign Policy*, July/August, 31-35.

- Kaçanoğlu M. (2020), "Kalkınma Yazınında Farklılıklara Vurgu: Post Kalkınma Yaklaşım(lar)ı", *Politik Ekonomik Kuram*, Cilt 4(1)
- Ercan, F. ve Biçer, Ö. (2005). "İktisat ve Kalkınma Ekonomisi: Kalkınma İdeolojisinin Sosyalizasyonu Olarak Kalkınma Ders Kitaplarının Eleştirisi", *Ekonomik Yaklaşım*, 16(57), 51-102.
- Escobar, A. (1992a). "Imagining a Post-Development Era? Critical Thought Development and Social Movements". *Social Text*, 31/32 (16), 243, 20–56.
- Escobar, A. (1992b). "Reflections on Development: Grassroots Approaches and Alternative Politics in the Third World.", *Futures*, 24(5), 411-436.
- Escobar, A. (1995). *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. New Jersey: Princeton University Press.
- Escobar, A. (2000). "Beyond the Search for a Paradigm? Post-development and Beyond". *Development*, 43(4), 11-14.
- Escobar, A. (2007). "'Post-Development' as Concept and Social Practice.". In A. Ziai, (Ed.) *Exploring Post- Development: Theory and Practice, Problems and Perspective*. New York: Routledge, pp. 18-33.
- Escobar, A. (2008). *Territories of Difference*. Londra: Duke University Press.
- Escobar, A. (2010). "Planning". W. Sachs (Ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books, pp. 145-160.
- Esteva, G. (2010). "Development". In W. Sachs. (Ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books, pp. 1-23.
- Esteva, G. ve Prakash, M. S. (1998). "Beyond Development, What?". *Development in Practice*, 8(3), 280-296.
- Grisschhow J. ve McKnight, G. H. (2003). "Rhyming Development Practising Post-development in Colonial Ghana and Uganda", *Journal of Historical Sociology*, 16(4), December 2003, 517-549.
- Güçlü, A., Uzun E., Uzun, S., Yolsal Ü. H. (2008). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim Sanat Yayınları.
- Hall, S. (1995). "The West and The Rest: Discourse and Power", In S. Hall and K. Thompson, (Eds), *Modernity: an Introduction to Modern Societies*. Cambridge (UK): Polity Press, pp. 184-228.
- Heywood, A. (2017). *Siyaset Teorisine Giriş*, (Çev. Hızır Murat Köse). Küre Yayınları,
- Islam, Md. S. (2009). "Paradigms of Development and Their Power Dynamics: A Review". *Journal of Sustainable Development*, 2(2), 24-37.
- Keyder, Ç. (1979). *Emperyalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye*. Birikim Yayınları.

- Kippler, C. (2010). "Exploring Post Development: Politics, the State and Emancipation. The question of alternatives". *POLIS Journal*, (3), 1-38.
- Latouche, S. (2010). "Standard of Living", In W. Sachs. (Ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books, pp. 279-294.
- Lieten, G. K. (2002). "Faltering development and the Post-Modernist Discourse". *Social Scientist*, 30(7/8), 67-83.
- Lummis, C. D. (2010). "Equality". In W. Sachs. (Ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books, pp. 38-54.
- Matthews, S. (2004). "Post-Development Theory And The Question Of Alternatives: A View From Africa". *Third World Quarterly*, 25(2), 373-384.
- McKinnon, K. (2008). "Taking post development theory to the field: Issues in development research, Northern Thailand". *Asia Pacific Viewpoint*, 49(3), 281-293.
- McGregor, A. (2007). "Development, Foreign Aid and Post-development in Timor-Leste", *Third World Quarterly*, 28(1), 155-170.
- Naz, F. (2006). "Review Article Arturo Escobar And The Development Discourse: An Overview". *Asian Affairs*, 28(3), 64-84,
- Nustad, K. D. (2001). "Development: The Devil We Know?". *Third World Quarterly*, 22(4), 479-489.
- Parpart, J. L. (1993). "Who is the 'Other'?": A Postmodern Feminist Critique of Women and Development Theory and Practice". *Development and Change*, (24), 439-464.
- Parpart, J. L. (1995). "Deconstruction the Development "Expert" Gender, Development and the "vulnerable groups". In M. H. Marchand and J. Parpart (Eds), *Feminism/Postmodernism/Development*. London: Routledge, pp. 221-243.
- Pieterse, J. N. (2000). "After Post-Development". *Third World Quarterly*, 21(2), 175-191.
- Pieterse, J. N. (2010). *Development Theory: Deconstructions Reconstructions*. Sage Publications.
- Rahnema, M. (1997). "Towards Post-Development: Searching for Signposts, a New Language and New Paradigms". In M. Rahnema and V. Bawtree (Eds.), *The Post-Development Reader*. London and New Jersey: Zed Books, pp. 377-403.
- Rahnema, M. (2010). "Poverty". In W. Sachs. (Ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books, pp. 174-194.
- Rahnema, M. ve Bawtree, V. (Eds). (1997). *The Post-Development Reader*. Zed Books.

- Kaçanoğlu M. (2020), "Kalkınma Yazınında Farklılıklara Vurgu: Post Kalkınma Yaklaşım(lar)ı", *Politik Ekonomik Kuram*, Cilt 4(1)
- Rapley, J. (2004). "Development Studies and the Post-Development Critique". *Progress in Development Studies*, 4(4), 350-354.
- Rist, G. (2008). *The History of Development. From Western Origins to Global Faith*. London: Zed Books.
- Sachs, W. (1992b). "Introduction". In W. Sachs. (Ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books, pp. 1-5.
- Sachs, W. (2010a). "Environment". In W. Sachs. (Ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London: Zed Books, pp. 24-37.
- Sachs, W. (2010b). "One World". In W. Sachs. (Ed.), *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. London, Zed Books, pp. 111-126.
- Sachs, W. (Ed.). (1992a). *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*. (second edition). London: Zed Books.
- Schuurman, F. J. (2000). "Paradigms Lost, Paradigms Regained? Development Studies in the Twenty-first Century". *Third World Quarterly*, 21(1), 7-20.
- Siemiatycki, E. (2005). "Post-Development at a Crossroads: Towards a 'Real' Development", *Undercurrent*, 2(3), 56-60.
- Simon, D. (1997). "Development Reconsidered: New Directions in Development Thinking", *Human Geography*, 79(4), 183-201.
- Storey, A. (2000). "Post-Development Theory: Romanticism and Pontius Pilate Politics". *Development Thematic Section*, 43(4), 40-46.
- Truman, H. S. (1949). "Inaugural Speech". Web: <http://www.bartleby.com/124/pres53.html> 31 Aralık 2015'de alınmıştır.
- Watts, M. (1995). "'A New Deal In Emotions' Theory and Practice and The Crisis of Development". In J. Crush (Ed.), *Power of Development*. Routledge, pp. 43-59.
- Ziai, A. (2004). "The Ambivalence of Post-development: Between Reactionary Positivism and Radical Democracy". *Third World Quarterly*, 25(6), 1045-1060.
- Ziai, A. (2007). "Development Discourse and Its Critics: An Introduction to Post-Development", In A. Ziai, (Ed.) *Exploring Post- Development: Theory and Practice, Problems and Perspective*. New York: Routledge, pp. 3-17.
- Ziai, A. (2013). "The Discourse of "Development" and Why The Concept Should be Abandoned", *Development in Practice*, 23(1), 123-136.
- Ziai, A. (2015). "Debate Post-Development: Premature Burials and Haunting Ghosts". *Development and Change*, 46(4), 833-854.

Covid-19'un Küresel Makroekonomik Etkileri ve Beklentiler

Emek Aslı CİNEL¹

Makale Bilgileri

Makale Geçmişi:

Makalenin Yüklendiği Tarih: 05.06.2020

Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 18.06.2020

Anahtar Kelimeler: Covid-19, büyüme, dünya.

<https://doi.org/10.30586/pek.748538>

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

z

Bu alışma Covid-19 krizinin endüstriler ve ülkeler üzerindeki ekonomik etkilerine odaklanmakta ve ekonomik faaliyetlerin etkilenebileceği ekonomik kanallar tartışılmaktadır. Çalışmada ncelikli olarak koronavirüsün daha önce görülen krizlerden hangi yönleriyle farklı olduğu araştırılmakta olup mevcut gelişmelere ve tahminlere rehberlik edebilecek veriler ortaya konulmaktadır. Çalışmada daha sonra bazı olası senaryolar ve bunların ekonomik beklentiler üzerindeki etkileri araştırılmakta, Covid-19'un potansiyel küresel ekonomik maliyetleri incelenmekte, yayılmasını önlemek için alınması gerekli olan nlemlere ve uygulanması gereken politikalara yer verilmektedir.

The Global Macroeconomic Impacts of Covid-19 and Expectations

Abstract

This study focuses on the economic effects of the Covid-19 crisis on industries and countries, and discusses the economic channels through which economic activities may be affected. In this study, first of all, the aspects of coronavirus are different from previous crises are investigated and data that can guide current developments and forecasts are presented. The study then explores some possible scenarios and their impact on economic prospects, examines the potential global economic costs of Covid-19 and measures to take and policies to prevent them from spreading.

Keywords: Covid-19, growth, world.

Jel Codes: I12, I15, I18.

1. Giriş

Korona virüsü 2019 yılının aralık ayında Çin'in Wuhan eyaletinde başlamış olup tüm dünyaya hızla yayılmıştır. Bazı ülkeler bildirilen vakalara etkili bir biçimde muamele ederken yeni vakaların ne zaman ortaya çıkacağı henüz tam olarak bilinmemektedir. Her geçen gün Dünya Sağlık Örgütü daha fazla vaka rapor etmekte ve korona virüsün görülmeye başladığı yeni ülke sayısı hızla artmaktadır. Bugün her ne kadar Çin'de görülen vakalar zirveye ulaşsa da, zamanla düşüş eğilimine girmiştir. Bu durumun tam tersi trendler Avrupa ve Amerika'da görülmektedir. Halk sağlığı riski göz önüne alındığında, Dünya Sağlık Örgütü bu durumu pandemi olarak ilan etmiş bulunmaktadır. Güçlü bir biçimde birbirine bağlı ve bütünleşmiş bir yeryüzünde hastalığın etkileri ölümün de ötesine geçmiş durumdadır. Bu bağlamda, hükümetler beklenmedik durum planları hazırlamakta ve ekonomik çöküşü engellemek için yardım paketleri almaktadır.

Korona virüs sonrası Çin ekonomisinde ciddi anlamda kilitlenmeler ortaya çıkmış olup bu durum üretimde ve tüketimde azalmaya yol açmıştır. Genel olarak, küresel tedarik zincirlerinin işleyişi bozulmuş, dünyadaki tüm şirketler bu durumdan olumsuz yönde etkilenmiştir. Milyonlarca insan gelecekte işlerini kaybedebilecek duruma gelmiştir. Buna ilave olarak, her gün daha fazla şirketin kapanmasıyla ilgili endişe verici haberler ortaya çıkmaktadır. Tüketicilerin tüketim kalıpları değişmiş, küresel finans piyasalarında keskin düşüşler kaydedilmiş olup piyasalardaki oynaklık 2008 ve 2009 mali krizlerine benzer bir seyir izlemiştir. Uluslararası Para Fonu (IMF), 2020 yılına ait büyüme rakamlarına ait yeni tahminlerde bulunmuştur. Revize edilmiş tahminlerinde, IMF Çin'in büyümede %0,4 yavaşlama sergileyeceğini belirtmiş olup küresel büyümede %0,1 azalmanın ortaya çıkacağını vurgulamıştır. Dolayısıyla, politika yapıcıların virüse ve etkilerine karşı uyumlu bir politika arayışı içine girmeleri acil ve zorunlu olmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada ortalama durgunluk ve işsizlik oranı hızla artmıştır. Daha önce yaşanan krizlerle karşılaştırıldığında korona virüs salgını sonrası ortaya çıkan tablo oldukça farklıdır. Dünya eş zamanlı bir talep ve arz şokuyla karşı karşıyadır ve kaynaklar sınırlıdır. Genel olarak bu krizin potansiyel etkileri tarihte daha önce görüldenden daha büyüktür. Çalışma Covid-19 krizinin endüstriler ve ülkeler üzerindeki ekonomik etkilerini araştırmaktadır. Krizin dünya genelinde ortaya çıkardığı ekonomik maliyetler incelenmekte ve uygulanması gereken ekonomi politikalarıyla, önerilere yer verilmektedir.

2. 20. Yüzyılın Korkutucu Salgını: 1918 Küresel Gribi

Pandemiye yönelik en kötü tahminlerden biri, 1918 ve 1919'da dünya genelinde 40 milyon insanı öldüren 1918 küresel gribine dayanmaktadır. 1918 yılında dünya genelinde ortaya çıkan grip dünya nüfusunun üçte birini enfekte etmiştir. Bugün benzer bir durum ortaya çıkar ve dünya çapında hızla yayılırsa, 80 milyondan daha fazla kişinin ölümüne yol açabilecektir. Ani ölümlere ek olarak, korona virüs salgını paniğe neden olup küresel ekonomi ve ticareti ciddi şekilde etkilemiştir. 1918-1919 döneminde görülen grip salgını tekrar ortaya çıkarsa 4 trilyon dolardan fazla ekonomik maliyete yol açabileceği tahmin edilmektedir (Crosby, 2003).

1918 yılında ortaya çıkan grip de korona virüs gibi farklı yaş gruplarını farklı şekilde etkilemekteydi. Ancak en ölümcül etkiler çocuklar ve yaşlılar üzerinde görülmekteydi. Savaş zamanı birçok ülkede hükümetlerin ölüm ve vaka sayılarını açıklamayı reddetmesi nedeniyle hastalığın yaygınlığı ve öldürücülüğünün boyutları tam olarak anlaşılamamıştır. Küresel çapta oluşan bu gribe virüsün yol açtığı bile tam olarak 1930 yılında tanımlanabilmiş ve ilk virüsün laboratuvar ortamında ayrıştırılabilmesi 1933 yılına kadar uzanmıştır. Korona virüs salgınında olduğu gibi bu pandemide de aşının ve bilinen bir tedavinin olmadığı ortamda salgını durdurmanın anahtarı önleyici tedbirlerin sıkı bir şekilde uygulanmasındaydı. Bu önlemlerin ne kadarının hangi ölçüde etkili olduğunu tam olarak ölçmek zor olsa da bugünün dünyasına çok sayıda değerli ders niteliğine sahip olmuştur. Sağlık eğitimi, izolasyon, hijyen, vakaların izlenmesi gibi stratejilerin grip türlerinin yayılmasını engelleme konusundaki etkileri söz konusu olan bu derslerin arasında yer almaktadır. Gribin dalgalar halinde neredeyse iki yıl devam etmesi ise bu önlemlerin zamanından önce gevşetilmesinin ağır maliyetini göstermektedir.

Congressional Budget Office (2005) tarafından yapılan bir araştırmada Amerika için pandeminin ekonomik sonuçları tahmin edilmiştir. Bu tahminlere göre en iyi ihtimalle Amerika'da %0,1 ölüm oranı görülecektir. Daha kötümser bir tahmine göre ise bu oran %2,5 seviyesine kadar çıkacaktır. Yine bu araştırmaya göre Amerika için GSYİH daralması en iyi ihtimalle %1,5 olarak ve daha kötü bir ihtimalle de GSYH'nin %5'i düzeyinde gerçekleşecektir

3. 21. Yüzyıl Salgını Olarak 2013-2016 Ebola Salgını

Afrika'da 2013-2016 döneminde ortaya çıkan Ebola salgını sonucunda yaklaşık 11.300 kişi hayatını kaybetmiştir. Ebola salgınının Batı Afrika'daki ekonomik ve sosyal etkisine bakıldığında, ülke ekonomisinde 53 milyar ABD doları zarar görülmüş olup, 2015 yılı

GSYİH'sı %20 azalmıştır. Bu salgın bize, bir salgının sağlık üzerindeki etkisinin nispeten sınırlı olmasına karşılık, ekonomik sonuçlarının yıkıcı ve uzun süreli olabileceğini öğretmiştir. Örneğin, Liberya'nın genelinde ölüm oranları düşse bile, GSYİH seviyesi 2013-2014 döneminde %8 düzeyine inmiştir (WHO, 2016). Virüsün halen geçerliliği kanıtlanmış bir tedavisi bulunmamakla birlikte, semptomları kontrol etmeye yönelik tedaviler uygulanmaktadır.

4. Korona Virüs Salgınının Diğer Salgınlardan Farklı Olması

Hayvanlardan insanlara mutasyon geçirerek bulaşan ve sonrasında insandan insana yayılan korona virüsler, son 20 yılda SARS ve MERS gibi salgınlarda sınır aşırı yayılarak hastalık ve ölümlere yol açmıştır. Son dönemde yaşadığımız korona virüs salgını sınır aşırı salgın hastalıkların dünya ölçeğinde ne denli hızlı bir biçimde yayılabileceğini kanıtlamaktadır ve hızla yayılmaya devam etmektedir.

Korona virüs salgınının yarattığı etkileri 2008 finansal krizi gibi diğer küresel krizlerle karşılaştırmak mümkün değildir. Zira Covid-19 küresel bir salgın olmasının yansırı düşük ve orta gelirli ülkelere odaklanmamıştır. Faiz oranları tarihsel süreçte görülen en düşük düzeydeki faiz oranlarıdır. Dünya ülkeleri birbiriyle daha bağlı ve entegredir. Mevcut kriz, tedarik zincirleri boyunca yayılma etkileri yaratmaktadır ve aynı zamanda eşanlı olarak ortaya çıkan bir arz ve talep şoku söz konusudur.

Ne yazık ki, Covid-19'un ekonomik etkileri sektörler ve ülkeler arasında ciddi derecede hissedilmektedir. Dünya genelinde ortaya çıkan etkilere baktığımızda Volkswagen ve Ferrari gibi otomobil üreticileri Avrupa'da üretimi askıya almış bulunmaktadır. Ulaşım, eğlence, perakende, otel ve restoranlar gibi ülke GSYH'sinin neredeyse dörtte birini oluşturan kilit sektörler ciddi düzeyde zarar etmiştir. Dow Jones 16 Mart 2020'de 2.977 puanlık düşüş yaşayarak bir günlük en kötü düşüşü kaydetmiştir. Paris, Madrid, Venedik ve Roma gibi turistik yerler terk edilmiş, ticari fuarlar ve etkinlikler iptal edilmiştir. Halka açık toplantılar ve spor karşılaşmaları iptal edilmiş olup, kara, deniz ve hava taşımacılığı seferleri Mayıs ayına kadar son bulmuştur. Çin'de milyonlarca insan işini kaybetmiş, Kanada'da yüzlerce sinema salonunun tamamı kapanmıştır.

Lüks mal üretimi yapan şirketler üretimi durdurmuş, İsviçre salgın sonrasında sadece vatandaşlarına, bölge sakinlerine ve taşıtlara kapılarını açmıştır. Covid-19'a ilişkin hala çok fazla belirsizlik ve soru işareti mevcuttur. Mevcut veriler, Covid-19'un SARS'den daha bulaşıcı olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, Covid-19 SARS (%10) ile karşılaştırıldığında çok

daha düşük ölüm oranına (%2-4 arasında) sahiptir ve her ikisinde de kuş gribinden (%60) çok daha düşük ölüm oranı gerçekleşmiştir (Chou vd., 2004).

Pandemi en çok hizmet sektörünü etkilemiştir. Birçok ülke süresiz olarak kilitlenmiştir. İnsanlar evde çalışmaya ya da işe gitmemeye başlamıştır. Tüketicilerin ihtiyari harcamaları son bulmuştur. Avrupa'da insanlar toplu taşımayı tercih etmemekte ve restoranlar, alışveriş merkezleri, müzeler gibi kamusal alanlardan kaçınmaktadır. Dolayısıyla aslında bu durumdan tüm sektörler olumsuz yönde etkilenmektedir. Bununla birlikte, Covid-19'un etkileri ekonomi genelinde yer alan sektörlerde eşit ağırlıkta görülmemektedir. Bazı sektörler finansal olarak bu durumdan yararlanabilirken (hijyen ürünleri satan firmalar vb.) diğerleri iflas noktasına gelebilmektedir. Turistik yerler terk edilmekte, seyahatler ertelenmektedir. Çinli turistlerin dünyanın en büyük harcama yapan kesimi olduğu göz önüne alındığında seyahat ve turizmin GSYİH'ya olan toplam katkısının dünya genelinde ciddi oranda azaldığı dikkat çekmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 2019 ve 2020 yıllarında yayınlamış olduğu raporlara göre 2019 yılı birinci çeyreğinde ülkemize gelen toplam ziyaretçi sayısı 6,8 milyon olmuştur. Bir önceki yıla göre toplam ziyaretçi sayısı %7 oranında artmıştır. Ancak, koronavirüsün seyahat ve turizm üzerinde yaratmış olduğu olumsuz etkiler sonucunda 2020 yılı birinci çeyreğinde ülkemize gelen toplam ziyaretçi sayısı 2019 yılına göre %20,5 azalarak 5,5 milyon seviyesine gerilemiştir.

a. Covid-19'u SARS ile Karşılaştırmak Olası Değildir

2002 yılında Çin'in Guangdong eyaletinden Asya ülkelerine şiddetli akut solunum yolu sendromu (SARS) patlak vermiştir. 8.000'den fazla insan enfekte olmuş ve 900'den fazla insan hayatını kaybetmiştir (WHO, 2003). Dünya Bankası verilerine göre, SARS Çin'in 2003 yılı büyümesinde %0,5 ile %1'lik bir düşüşe yol açmıştır. Genel olarak SARS'ın küresel ekonomiye maliyetinin ise 54 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir (Lee and McKibbin, 2004).

Her ikisinin de korona virüs enfeksiyonları olmaları yönüyle tıbbi açıdan benzerlikler söz konusu olmasına rağmen, iki salgının ekonomik etkileri oldukça farklıdır. Dolayısıyla, SARS ile karşılaştırmalar düzgün ve dikkatli bir şekilde yapılmalıdır. Birincisi, Çin 2003 yılında dünya ekonomisinin % 3'ünü temsil etmekte olup günümüzde bu oran %16'nın üzerine çıkmış bulunmaktadır. Dolayısıyla, Çin'deki faaliyetlere yönelik herhangi bir şok, tüm dünyadaki pazarlarda, tüm farklı sektörlerde güçlü bir şekilde hissedilecektir. Diğer taraftan, Çin şu anda dünyanın en büyük ithalatçısı ve ihracatçısı konumundadır. Birçok farklı bireysel endüstride,

Çin parçaların ana tedarikçisidir. Dolayısıyla, ara girdiler için Çin'e güvenen ülkeler (Apple, Nike vb) bu durumdan ciddi bir şekilde etkilenmektedir (Hai vd., 2004).

Çin aynı zamanda birçok endüstride küresel mal ve hizmetlerin ana alıcısıdır. Dünya Turizm Örgütü verilerine göre 2014 yılından bu yana Çin, uluslararası turizmin merkezi konumundadır. Bu durum, birçok ülkenin hizmet ihracatının büyük ölçüde Çinli tüketicilere bağlı olduğu anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Dünya ekonomisi 15 yıl öncesine göre çok daha entegre olmuş durumdadır. Dolayısıyla, bir ülkede ortaya çıkabilecek ekonomik bozulmanın çok daha büyük yayılma etkileri mevcuttur.

Çin, 2019 yılında dünya GSYİH'nın yaklaşık %40'ını temsil etmekteydi. 2003 yılında Çin'de ortaya çıkan %1 oranındaki küçülme dünya genelinde hissedilmemişti ancak günümüz koşulları altında %1 düzeyindeki küçülmenin dünya ekonomisi üzerinde çok daha büyük etkiler yaratacağı kuşku götürmez bir gerçektir (Roberts, 2020).

b. 2020 Yılı İkinci Çeyreğinin Birinci Çeyrekte Daha Kötü Olması Beklentisi

Ortaya çıkan son veriler, Çin'in GSYH'sinin ikinci çeyrekte düşeceğini göstermektedir. Çin küresel ekonominin yaklaşık %16'sını temsil ettiğinden, bu durum tüm dünyayı olumsuz yönde etkileyecektir (OECD, 2020). Krizden önce, 2020 yılının ilk çeyreğinde Çin için yapılan tahmini GSYİH büyümesi %6 idi. Bugün itibariyle küresel bir pandemi ile karşı karşıyayız. Ülkeler ortaya çıkan bu kriz sürecinde Çin'in uyguladığı politikaları, önlemleri ve uygulamaları (kilitlenmeler, hareket kısıtlamaları, dev karantina hastaneleri, halk sağlığı önlemleri, yaşlıların korunması vb.) yakından takip etmektedir. Birçok ülkede kamusal hayata kısıtlamalar getirilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda okullar ve işyerleri kapanmış, seyahatler engellenmiştir. Bugün gelinen noktada çoğu batı ülkesi salgına yönelik olarak alınan önlemler ve uygulamalar açısından Çin'in oldukça gerisinde yer almaktadır. Bu nedenle, dünyadaki ülkelerin çoğunda ikinci çeyreğin ilk çeyreğe göre daha kötü olacağına kesin gözüyle bakılmaktadır.

Çin'in Covid-19'a yönelik olarak alınan önlemler ve uygulamalar açısından göstermiş olduğu başarının altında yatan birçok farklı faktör mevcuttur. Öncelikli olarak Çin hükümetinin krize hızlı müdahale etmesinin ve ilgili tüm kuruluşları bilgilendirip, uyumlu bir şekilde çalıştırmasının hastalığın önlenmesinde çok büyük etkisi olmuştur, halk salgın ve sonuçları konusunda çok iyi bilgilendirilmiştir. İnsanların işini kaybetme kaygısıyla evlerinden dışarı çıkacağını ve hastalıklarını saklayacaklarını tahmin eden hükümet, vatandaşlarına her türlü ekonomik desteği sağlamıştır. Böylece insanlar kendilerini güven altında hissetmişlerdir. Halka

karşı şeffaf olmak, tüm verileri zamanında, eksiksiz paylaşmak halkın işbirliği arzusunu desteklemiştir. Çin hükümeti aldığı bu önlemlerin yanı sıra, teknoloji ve yapay zekayı doğru ve etkin kullanarak salgını durdurmuş ve geriletmiştir (WHO, 2020).

c. Kriz Sonrası Farklı Sektörlerde Oluşan Farklı Sonuçlar

Kriz sonrası tüm sektörler krizden olumlu ya da olumsuz yönde etkilenecektir. Olumlu diyoruz çünkü Covid-19'un etkileri sektörler üzerinde eşit olarak dağılmayacaktır. Daha önce söz edildiği gibi bir kısım sektörler (hijyenik ürünler ya da maske üreten firmalar vb) krizden fayda sağlarken diğerleri iflasın eşiğine gelebilecektir. Krizin en olumsuz ve yıpratıcı etkileri şüphesiz hizmet sektöründe görülecektir. Bugün hizmet sektöründe yer alan firmalar turistik yerlerin terk edilmesine, yolculukların iptal edilmesine, otel ve restoranların kapatılmasına bağlı olarak %90'dan fazla faaliyet azalmasıyla karşı karşıyadır (Morris and Karmin, 2020).

Ülkelerin kendine özgü kültür ve yapıları dolayısıyla turizme verilen önem de ülkeler arasında farklılaşmaktadır. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi verilerine göre turizme verilen önem açısından dünya genelinde ilk 10 sırada yer alan ülkeler sırasıyla; Yunanistan, Portekiz, Meksika, İspanya, Avustralya, İtalya, Çin, Almanya, Amerika ve İsviçre'dir. Seyahatteki ciddi kısıtlamalar birçok dünya ülkesinde turizmi önemli ölçüde etkilemiştir. Yunanistan, Portekiz, Meksika ve İspanya gibi turizme oldukça fazla bağımlı olan ülkeler (GSYİH'nin %15'inden fazlası) krizden bu anlamda daha fazla etkilenmişlerdir (Roberts, 2020). Pandemi sonrası günlük olarak kullandığımız hizmetlerin birçoğu artık işlem görmez ve tedarik edilemez hale gelmiştir. Bu durum ekonomik açıdan ciddi bir olumsuz etki yaratmıştır. Örneğin insanlar küresel çapta dış hekimindeki randevularını iptal ettirmeye, saç kesimlerini ertelemeye, yemeği dışarıda yememeye ya da satış planlarını askıya almaya başlamışlardır. Dolayısıyla hizmet odaklı ekonomilerde güçlü bir ekonomik bozulma ortaya çıkmıştır. Hizmet sektöründe kaybedilen gelirin çok büyük bir kısmının asla geri dönmeyeceği göz önüne alındığında durumun ne kadar ciddi olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Şöyle ki; krizin geçici olduğu, bittiğinde hala bir işinizin ve mevcut gelirinizin olduğu varsayımı altında dahi bir cep telefonu veya televizyon satın almayı düşünüyorsanız, pandemi nedeniyle bu ürünü almayı erteleyip daha başka bir zaman zarfında satın alacaksınız. Bir başka örnekle kriz boyunca yemeği dışarıda yemediniz, çok büyük bir ihtimalle kriz sona erdikten hemen sonra akşam yemeğini her gün dışarıda yemeğe başlamayacaksınız veya sık sık kuaför ya da berbere de gitmeyeceksiniz. Dolayısıyla, kriz döneminde hizmet sektöründe ortaya çıkan maliyet kaybı kriz sonrasında da telafi edilemeyecek.

d. Covid-19'un Tedarik Zincirleri Üzerindeki Etkileri

Tedarik zinciri ağları, Covid-19'un küresel ekonomiyi olumsuz yönde etkilediği bir başka kanaldır. Covid-19 sonrası küresel tedarikin işleyişi bozulmuş olup, bu durum tedarikçi ağlarında farklı seviyelerde yayılma etkileri yaratmıştır. Otomotiv şirketleri, birçok farklı endüstriyel sektörde olduğu gibi, parça eksikliğinden dolayı üretimlerini durdurmuştur. İsviçre saatleri gibi lüks mallarda bile, üreticiler aksayan parça tedariki ile karşı karşıya kalmıştır. Tedarik zincirlerindeki aksama, imalat şirketleri için iş maliyetini artırmıştır. Ürünlerinin neredeyse %70'ini Çin'den tedarik eden üreticiler iflasın eşiğine gelmiştir. Çin'deki fabrikalar kapandıkça ve ulaşım rotaları çöktükçe, dünya genelinde ürünlerin pazara sunulması giderek zorlaşmıştır. ABD'deki şirketlerin %75'i tedarik zincirlerinde aksamalar olduğunu bildirmiştir. Birçok ABD şirketi teslim sürelerini rutinin iki katına çıkarmıştır (Taylor and Schwartz, 2020). Ayrıca pandemi sonrası dünya genelinde hammadde ve nihai ürün sıkıntısı yaşanmıştır. Hava ve deniz taşımacılığı seçeneklerinin yetersizliği ile problemler daha da artmıştır. Virüsün dünyaya yayılması aynı zamanda Çin ürünlerine olan talebi daha çok azaltan küresel bir durgunluk korkusu yaratmıştır. Birçok farklı ülke ortaya çıkan yüksek maliyetlere bağlı olarak risk azaltma stratejileri uygulamaya başlamıştır.

e. Covid-19'un Çin Ekonomisi Üzerindeki Etkileri

Covid-19 sonrası Çin ekonomisinin normale dönmesi uzun zaman alacaktır. Yayınlanan son verilere göre Çin'de sanayi üretimi 2020 yılının ilk iki ayında %13,5'ten fazla azalmıştır. Benzer şekilde, duran varlıklara yapılan yatırımlar geçen yıla göre %25 azalmıştır. Çinli tüketiciler, yetkililerinin tavsiyelerini dikkate alarak alışveriş merkezlerinden, restoranlardan ve sinema salonlarından uzaklaşmışlardır. Bunun bir sonucu olarak perakende satışlar %20 oranında düşmüştür (Lo, 2020).

16 Mart 2020'de yayınlanan veriler, Çin'de 5 milyon kişinin Ocak ve Şubat aylarında işlerini kaybettiğini göstermiştir. Ancak bu rakamın 9 milyondan fazla olacağı yönünde beklentiler mevcuttur. Diğer taraftan Çin'de altyapı yatırımları da bir önceki yıla oranla %30 düşmüştür. Çin'in beş yıllık kalkınma planları da sona ermiştir. Kalkınma planlarında yer alan 2010 yılından 2020 yılına kadar Çin ekonomisinin büyüklüğünü iki katına çıkarma hedefi gerçekleştirilememiştir. Bu hedefin gerçekleşmesi için 2020 yılında Çin'in %6'nın üzerinde bir büyüme performansı sergilemesi gerekmektedir (WHO, 2016).

Çin'de hükümet ekonomik teşviklerle istikrarlı büyüme beklentilerini korumaya çalışmaktadır. Ancak, işletmelerin sermaye giderleri ve tüketici harcamaları hedef GSYİH seviyesini yükseltmede zorluklar yaratabilmektedir. Gerçekten de, Çin'de Covid-19 salgınından üç ay sonra ekonomi iyileşmeye başlasa bile, işletmeler hala normal kapasitelerinin altında çalışmaktadır. Virüsün küresel çapta yayılmasına bağlı olarak küresel talep azalmakta ve Çin ürünlerine olan talep de hızla düşmektedir.

f. Covid-19'un Hisse Senedi Piyasaları ve Bankalar Üzerinde Yaratacağı Etkiler Üzerine Temel Varsayımlar

2020 Mart ayı itibarıyla borsalar çökmüştür. Dünyadaki çoğu hisse senedi endeksi bir günlük en büyük düşüşlerini rekor seviyede kaydetmiştir. Birkaç tanınmış şirket hisse fiyatlarının birkaç gün içinde %80'den fazla düştüğünü belirtmiştir. Küresel borsaların 2020'deki performanslarına bakıldığında en kötü performans gösteren ilk 10 hisse senedi piyasasının Japonya, Amerika, Portekiz, Hollanda, Almanya, İspanya ve Ukrayna'da yer aldığı görülmektedir (Esposito, 2020). Hisse senedi piyasalarında ortaya çıkan oynaklığın tarihsel süreçte Pandemi sonrası zirve yaptığı görülmektedir. Hisse senedi piyasalarında ima edilen oynaklık genellikle mevcut ortamın ne kadar riskli olduğunun ve geleceğin ne kadar belirsiz olduğunun bir göstergesi olarak kullanılır (Bkz. Korku Endeksi).

Tarihsel süreçte ortaya çıkan tüm krizler diğer olaylar tarafından tetiklenmiştir (borç krizi, bütçe açığı, konut kredisi balonu, bankacılık krizi, ticari çöküş, siyasi olaylar, savaşlar vb.). Geçmiş krizlerin çoğunda, merkez bankaları daha fazla zarar görmemek için çeşitli politikalar uygulamışlardır. Daha önce görülen krizlerin hiçbirinde, faiz oranlarının başlangıç noktası bu derece düşük (bazı durumlarda negatif) olmamıştır. Bu durum piyasalar üzerinde etkili olacak bir politika uygulamasının imkânsız olduğu konusunda endişe yaratmaktadır.

Belirsizliğin oldukça yüksek seviyede olduğu bu ortamda Covid-19 krizinin ekonomik etkilerini tam olarak tahmin etmek oldukça güçtür. Söz edildiği gibi, doğrudan kullanabileceğimiz hiçbir tarihsel kriter yoktur. Daha önce böyle bir kriz yaşanmamıştır. Merkez bankalarının sıfır veya negatif faiz oranları ile savaştığı, arz ve talebin aynı anda etkilendiği bir ortam mevcut olup kriz aynı zamanda sağlığı da ciddi oranda etkilemektedir. Dolayısıyla, ekonomi üzerinde temel varsayımlarda bulunabilmek için mevcut verileri mümkün olan en iyi şekilde kullanmamız gerekmektedir.

Karantina süresince tüketim, üretim, yatırım ve perakende satışlarda oluşan küresel çaptaki düşme eğilimi e-ticaretin daha az geliştiği ülkelerde tüketim üzerinde daha fazla tahribatın oluşmasına yol açmıştır.

Durgunluğun ekonomik maliyeti dünya genelinde aynı değildir. Ülkelerin farklı endüstriyel yapıları göz önüne alındığında, etkiler dünya çapında farklı hissedilmektedir. Daha büyük turizm sektörüne sahip olan ülkeler (GSYH'nin yüzdesi olarak), daha endüstriyel odaklı ülkelere göre daha ciddi şekilde etkilenecektir. Diğer taraftan ihracata daha fazla bağımlı olan ülkeler orantısız olarak daha fazla zarar görecektir.

Covid-19'un doğrudan ve dolaylı etkilerinden söz ederken küresel düzeyde oluşan sağlık maliyetlerini net bir şekilde dikkate almak oldukça zor olduğu için krizin yaratmış olduğu ekonomik maliyeti tam olarak hesaplamak mümkün değildir. Ülkelerin hemen hemen tamamında işgücü arzında şoklar meydana gelmiş olup enfeksiyonlara bağlı ölüm oranlarına ve enfekte olanların işe dönüşündeki gecikmelere göre bu durum değişecektir. Diğer taraftan Finansal sektörde önemli bir aksaklık meydana gelirse, bu açıkça finansal bağımlılığı daha yüksek olan firmaları daha çok etkileyecektir.

Tablo 1: Covid-19'un Ekonomik Etkileri (GSYİH'nin Yüzdesi Olarak)

ÜLKELER	EKONOMİK ETKİ (%)
Brezilya	-3.0
Kanada	-2.9
Çin	-3.2
Fransa	-3.2
Almanya	-3.6
Yunanistan	-4.6
İtalya	-3.7
Japonya	-2.7
Portekiz	-4.5
İspanya	-3.9
Birleşik Krallık	-3.4
Türkiye	-3.2
Amerika	-2.9

Kaynak: OECD (2020), World Bank Group (2019)

Tablo 1, her bir ülke için GSYİH yüzdesi olarak ifade edilen, Covid-19 krizinin yarattığı ekonomik şoku göstermektedir. Birçok farklı varsayım altında krizin genel ekonomik maliyeti

tahmin edilmektedir. Tahminler virüsün ortaya çıktığı tarihten itibaren ilk 1,5 aylık süreci kapsamaktadır.

Tablo 1'e göre, krizin Amerika'da GSYH'nin yaklaşık %3 oranında azalmasına yol açması beklenmekte olup, incelenen tüm ülkelerin GSYİH'lerinin %3,5 oranında küçülmesi ön görülmektedir. Beklentide bulunurken farklı ülkelerdeki farklı GSYİH bileşimleri dikkate alınmaktadır. Örneğin turizmin ağırlığı arttıkça krizin etkisi de artmaktadır. Bu nedenle veriler Yunanistan, İtalya, Portekiz ve İspanya'nın bu krizden en fazla etkilenen ülkeler arasında yer alacağını göstermektedir (Esposito, 2020).

Tablo 2: Farklı Ülkelerde Tahmini GSYİH Büyümesi

ÜLKELER	TAHMİNİ GSYİH BÜYÜMESİ (%)
Brezilya	-0,9
Kanada	-1,2
Çin	2,6
Fransa	-2,0
Almanya	-2,4
Yunanistan	-2,4
İtalya	-3,2
Japonya	-2,3
Portekiz	-2,9
İspanya	-2,1
Birleşik Krallık	-2,0
Türkiye	-1,8
Amerika	-0,8

Kaynak: IMF (2019), OECD (2020)

Tablo 2'de her ülke için beklenen GSYİH büyümesi hesaplanırken, kriz öncesi beklenen GSYİH büyümesi (IMF 2019 sonu tahminleri) ve Covid-19 krizinin yukarıdaki tabloda belirtilen ekonomik maliyetleri (1,5 aylık tahminler) dikkate alınmıştır. Örneğin, Fransa'nın 2020 büyüme hedefi %1,2 olarak belirlenmiştir. Tablo 1'deki krizin ekonomik etkisi (% -3.2) göz önüne alındığında, Fransız GSYH'sinin tahmini büyüme oranı %-2 olarak hesaplanmıştır. Amerika'nın bu süreçte %-0.8 GSYİH büyümesi ile durgunluğa girmesi beklenmektedir. Korona virüs nedeniyle oluşan ekonomik gerilemenin Amerika tarihindeki en uzun vadeli genişlemeye son vermesi kaçınılmaz görünmektedir (Fernandes, 2020).

Mevcut krizin etkisi diğer krizlerde olduğu gibi dünya genelinde farklı seviyede gerçekleşecektir. Çin'de GSYH'nin %3'ten daha az oranda büyümesi tahmin edilmektedir

(Kriz öncesi bu tahmin %6 düzeyindeydi). Diğer taraftan, Avrupa ülkelerinin çoğunda ciddi durgunlukların yaşanması beklenmektedir. Kriz öncesi Avrupa ülkelerinin zaten fazla büyümesi beklenmiyordu. Kriz sonrası GSYİH'lerinin %2 ile %3 seviyesinde küçülmesi öngörülmektedir. Önceki durgunluklardan yola çıkarak, GSYH’de oluşan bu büyüklükte bir düşüşün işsizliği önemli ölçüde artıracakını söyleyebiliriz. Genel olarak, bu durum, bu ülkeler için, 2020’de %-1.7’lik bir ortalama negatif büyümeye yol açmakta olup, bu oran 2019’da görülen %3’e yakın büyüme oranının oldukça altında kalmaktadır (Fan vd., 2018).

Covid-19 ile ilgili alınan önlemler Haziran 2020’nin sonuna kadar devam ederse, ABD GSYH’sinin neredeyse %4 seviyesine kadar düşmesi öngörülmektedir. Ortalama olarak, krizin devam ettiği her ayın küresel GSYH’de %2 ile %2,5 oranında küçülmeye yol açacağı tahmin edilmektedir. Eğer kriz temmuz ayı ortasına kadar devam ederse en zorlu ekonomik koşullarla karşılaşmak olası olacaktır. Bu durumda küresel çapta GSYH’deki ortalama düşüş %8’e yakın olacaktır. Turizme yüksek oranda bağımlı olan ülkeler daha fazla etkilenecek ve GSYH’deki azalma, bazı durumlarda %10’dan daha yüksek olabilecektir (Dean, 2020).

Tablo 3: Seçilmiş Ülkelerde Üretim Maliyetlerinde Ortaya Çıkan Şoklar

ÜLKELER	ENERJİ	MADENCİLİK	TARIM	DAYANIKLI İMALAT	DAYANIKSIZ İMALAT	HİZMET
Arjantin	0.37	0.24	0.37	0.35	0.40	0.38
Avustralya	0.43	0.43	0.42	0.39	0.41	0.45
Brezilya	0.44	0.46	0.44	0.42	0.45	0.44
Kanada	0.44	0.37	0.42	0.40	0.41	0.44
Çin	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50
Fransa	0.38	0.31	0.36	0.40	0.42	0.46
Almanya	0.43	0.37	0.40	0.45	0.45	0.47
Hindistan	0.47	0.33	0.47	0.42	0.45	0.43
Endonezya	0.37	0.33	0.31	0.36	0.40	0.38
İtalya	0.36	0.33	0.38	0.42	0.44	0.46
Japonya	0.45	0.40	0.45	0.47	0.47	0.49
Meksika	0.41	0.38	0.39	0.42	0.42	0.41
Kore	0.39	0.30	0.37	0.43	0.42	0.43
Rusya	0.54	0.37	0.43	0.41	0.42	0.45
Suudi Arabistan	0.32	0.25	0.29	0.29	0.25	0.35
Güney Afrika	0.40	0.35	0.39	0.41	0.43	0.38
Türkiye	0.37	0.36	0.39	0.39	0.42	0.42
Birleşik Krallık	0.39	0.37	0.39	0.39	0.42	0.46
Amerika	0.53	0.40	0.51	0.50	0.51	0.53

Kaynak: McKibbin and Fernando (2020)

McKibbin and Fernando (2020) çalışmalarında Covid-19 sonrası farklı ülkelere yönelik olarak çeşitli sektörlerde üretim maliyetlerinde ortaya çıkan şokları yüzdesel olarak araştırmışlardır. Covid-19 krizi sonrası işgücü girdilerinde oluşan yüksek maliyetlerin yanısıra, ticaret, kara ve hava taşımacılığı ve deniz taşımacılığı gibi diğer girdilerin de salgından önemli ölçüde etkilendiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla çalışmada her bir sektörün Çin ekonomisi içindeki payları hesaplanmış ve GSYİH üzerindeki etkileri de dikkate alınmıştır. SARS salgını sırasında Çin'de yer alan üretim sektörlerinin üretim maliyetlerindeki artış yüzdeleri belirli senaryolar altında belirlenmiş ve işgücünde ortaya çıkan değişimlerle eşleşecek şekilde ölçeklendirilmiştir. Tablo 3, ülkelerin her birindeki üretim maliyetinde oluşan şokları içermektedir.

5. Sonuç Yerine

Covid-19 krizi tüm dünyada hızla yayılmıştır. Suudi Arabistan ve Rusya arasındaki petrol savaşı ve seyahat engelleriyle birleştiğinde, bu durum borsaları 1987'den bu yana en kötü duruma getirmiştir. Bugün dünya tamamen yeni bir krizle karşı karşıya bulunmaktadır. Bu şartlar altında küresel durgunluk kaçınılmaz olarak görünmektedir. Ancak düşüşün ne kadar derin ve uzun olacağı, Covid-19'un yayılmasını önlemek için hükümet tarafından alınan önlemlerin ve uygulanan politikaların başarısına, KOBİ'lerde likidite sorunlarının ne ölçüde hafifletilebileceğine, mali açıdan sıkıntı çeken aileleri desteklemek ve işlerini güvence altına almak için uygulanacak olan hükümet politikalarının etkilerine bağlıdır. Krizin derinliği aynı zamanda şirketlerin krize karşı verecekleri tepkiye ve mevcut kilitlenmelerin ne kadar süreceğine de bağlıdır.

Merkez bankaları kriz sürecinde farklı stratejiler izlemektedirler. Mart ayında Amerika Merkez Bankası, İngiltere Merkez Bankası ve merkez bankalarının birçoğu faiz oranlarını aşağıya çekmiştir. Dünya genelinde hükümetler likidite artırma programlarını duyurmak için acele etmektedirler. Bununla birlikte, hükümet ve merkez bankalarına piyasaları sakinleştirmek ve ekonomiyi iyileştirmek için çok fazla görev düşmektedir.

Covid-19 krizinin ekonomik maliyetleri dünya genelinde yer alan ülkeler için aynı değildir. Küresel çapta zaten mevcut olan işsizlik daha da artmıştır. Daha önce yaşanan krizlerde olduğu gibi bu krizde de daha genç ve daha az eğitilmiş işçilerin işlerini kaybetme olasılıkları daha yüksek olacaktır. Covid-19'un ekonomik etkilerini net bir biçimde ortaya koymak maalesef bu şartlar altında mümkün değildir. Bu, pandeminin gelecek zaman zarfındaki ilerlemesinin hangi hızda olacağına, ciddiyetinin ne olacağına, ülkelerin vereceği tepkilere, hükümetlerin uygulayacakları politikalara ve önlemlere bağlı olarak değişecektir. Eğer, Covid-19'un ortaya

çıkardığı kriz yaz sonuna kadar devam ederse, küresel ekonomi son iki yüzyılda görülen en büyük tehditle karşı karşıya kalacaktır.

Bilimin ve teknolojinin ön plana çıktığı 21. Yüzyılda korona virüs, tarihsel süreçte bir salgın hastalık olarak yeniden ortaya çıkmıştır. Bakteri ve virüsten doğan bu tarz hastalıkların belirli dönemlerde sık sık görülmesi aslında doğal dengeyi göz ardı eden, daha çok gelir ve rant elde etme hırısının yarattığı negatif dışsallıklardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, Covid-19 salgını sosyoekonomik hayat başta olmak üzere sağlık, eğitim ve sosyokültürel alanlarda hızlı bir değişime yol açacak ve bireylerin yaşam tarzlarının farklılaşmasına neden olacaktır. Bu bağlamda, henüz şans varken bilimden sanata, üretimden tüketime her alanda süreklilik teşkil eden çözümler yaratılmaya çalışılmalı, Türkiye'nin ihtiyacı olan siyasal, sosyal ve ekonomik reformlar uygulanmalıdır.

Kaynakça

- Chou, N. F., et al., 2004. Potential Impacts of the SARS Outbreak on Taiwan's Economy. *Asian Economic Papers* 3(1), 84-112.
- Congressional Budget Office, 2005. A Potential Influenza Pandemic: Possible Macroeconomic Effects and Policy Issues. CBO Washington DC.
- Crosby, A. W., 2003. America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918. Cambridge University Press.
- Esposito, A., 2020. The Worst Hit Equity Sectors in 2020. Morningstar. Available at <https://www.morningstar.co.uk/uk/news/200469/the-worst-hit-equity-sectors-in-2020.aspx>. [Accessed: 19 March 2020].
- Fan V.Y., et al., 2018. Pandemic risk: how large are the expected losses?, *Bulletin of the World Health Organization*.
- Fernandes, N., 2020. Economic Effects of Coronavirus Outbreak (COVID-19) on the World Economy'', March 2020.
- Hai, W., et al., 2004. The Short-Term Impact of SARS on the Chinese Economy. *Asian Economic Papers* 3(1), 57-61.
- IMF Working Paper, 2019. The Economic Consequences of Covid-19 in the World.. W/02/38, 41-95.
- Lee, J-W and McKibbin, W., 2004. Globalization and Disease: The Case of SARS. *Asian Economic Papers* Vol. 3 No. 1, pp. 113-131.
- Lo, K., 2020. Coronavirus: China says over 90 per cent of state firms back in business after manufacturing index hits all-time low". *South China Morning Post*. Available at: <https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/3053073/coronavirus-china-says-90-cent-state-firms-back-business>. [Accessed: 20 March 2020]
- McKibbin, W. and Fernando, R., 2020. The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven Scenarios, pp. 14-16.
- Morris, K. and Karmin, C., 2020. Hotels Turn to Layoffs, Room Rate Cuts as Business Staggers. *The Wall Street Journal*. Available at: <https://www.wsj.com/articles/hotels-turn-to-layoffs-room-rate-cuts-as-business-staggers-11584108223>. [Accessed: 14 March 2020].

- OECD, 2020. Global economy faces gravest threat since the crisis as coronavirus spreads. Available at: <http://www.oecd.org/economy/global-economy-faces-gravest-threat-since-the-crisis-as-coronavirus-spreads.htm>. [Accessed: 10 March 2020].
- Roberts, C., 2020. Europe Resorts to Unprecedented Restrictions on Public Life. CNN Money Switzerland. Available at: <https://www.cnnmoney.ch/shows/big-picture/videos/europe-resorts-unprecedented-restrictions-public-life>. [Accessed: 15 March 2020].
- Taylor, D. and Schwartz, J., 2020. Volkswagen Suspends Production as Coronavirus Hits Sales. Reuters. Available at: <https://www.reuters.com/article/us-volkswagen-results-2019/volkswagen-suspends-production-as-coronavirus-hits-sales-idUSKBN21400F>. [Accessed: 15 March 2020].
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019. Ocak-Mart Turizm İstatistikleri.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020. Ocak-Mart Turizm İstatistikleri.
- World Bank Group, 2019. Pandemic Preparedness Financing – Status update. World Bank, September 2019.
- World Health Organization, 2003. A World at Risk. Annual Report on Global Preparedness for Health Emergencies. Geneva: World Health Organization.
- World Health Organization, 2016. Ebola situation report – 16 March 2016. Geneva: Available from: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/204629/1/ebolasitrep_16Mar2016_eng.pdf?ua=1 [cited 2016 Apr 2].
- World Health Organization, 2020. Coronavirus Disease (Covid-19), Situation Report-142, 10 June 2020.

Yaratıcı Endüstrileri ve Girişimci Üniversiteler İlişkisi: Dijital Oyun Sektörü Üzerinden Bir İnceleme

Emek Barış KEPENEK¹

Makale Bilgileri

Makale Geçmişi:

Makalenin Yüklendiği Tarih: 10.05.2020

Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 10.06.2020

Anahtar Kelimeler: Yaratıcı endüstri politikaları, nitelikli işgücü, girişimci üniversite, dijital oyunlar

---

<https://doi.org/10.30586/pek.735020>

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0086-4867>

Öz

Yaratıcı endüstriler fikrinin temelinde yeni dünya düzeninde artık üretime dayalı bir ekonominin etkili olmadığını fark edilmesi, yerel kalkınma için yeni model arayışı ve bunun içinde yaratıcılık, yenilik ve nitelikli insan kaynağı fikirleri yatar. Teknolojinin hızlı gelişimiyle de büyümeye başlayan “yaratıcı endüstriler” konusu toplumların gelişmesinde daha fazla yer edinecektir.

Yeni ekonomik dönüşümler, işgücü yapısında yeni gereklilikleri beraberinde getirmiş, işgücünü yetiştiren kurumları da tartışılmaya başlamıştır. Yaratıcı işgücü eğitiminin, yeni istihdam koşullarına ve beklentilere karşılık vermede yetersiz olduğu ortaya konmuştur.

Bu bağlamda üniversiteler özellikle teknolojinin ve çalışma pratiklerinin hızla değiştiği alanlarda nitelikli iş gücü temin etme ve mezunlarına, iş kurmanın başlangıç aşamalarında (girişimcilik) destek ve imkân sağlama bakımından hayati rol oynuyorlar. Bu nedenle yaratıcı endüstri kavramı, son yıllarda üniversitelerin değişen rolü ve “girişimci üniversite” kavramı üzerinden tartışılacaktır. Yaratıcı endüstrilerin en hızlı büyüyen kollarından biri olan dijital oyun sektörü ve Türkiye üniversitelerindeki durumu da örnek vaka olarak kullanılmıştır. Buna ek olarak tartışılan ilişkinin geliştirilmesi için politika önerileri geliştirilmiştir.

Creative Industries and Entrepreneurial Universities: The Case of Digital Gaming Industry

It is intensely discussed that creativity, innovation and skilled workforce become the main actors for social and economic development. ICTs have given rise to a huge transformation and the national economies started to interest more on creativity and design.

Creative industries have brought dynamism in economic development. But this requires a new type of workforce which is more flexible, easy to adapt to the changes and tends to use his/her creative minds. Unfortunately, the current educational efforts cannot meet the demands of the private sector. But, the link between public-private relations should be established adequately.

The main idea of this article is to discuss the role of creative industries in relation with a new concept attached to universities: “entrepreneurial universities”. The digital gaming sector of Turkey will be used as a case study. In addition to that, some policy recommendations are evaluated.

Key words: Policy for creative industries, skilled workforce, entrepreneurial university, digital gaming

Jel Codes: L82, M53, I28, M13, Z13

1. Giriş

1980'lere kadar oluşan ekonomik üretim biçimi ağırlıklı olarak endüstriyel üretim iken, 80'lerde sonra post-fordist dönemle beraber hizmet sektörü ağırlıklı bir modele doğru geçiş yaptığımızı görüyoruz. Özellikle gelişmiş ülkelerdeki temel ekonomik süreçlerde hizmet sektörü başat faaliyet alanına dönüşmüştür. Kitle iletişim teknolojilerinin hızlı gelişimi ekonomileri, modern toplumları oldukça etkilemektedir. Bu durum günümüzde özellikle yeni medya ve iletişim teknolojilerinin gücüyle yepyeni dijital süreçlere doğru ilerlemektedir. Artık Ar-Ge, tasarım ve inovasyon sosyo- ekonomik gelişmenin temel kavramları olmaya başlamıştır.

Artık hizmet sektörünün ötesinde geleneksel endüstrilerin yerini içerisinde daha fazla yaratıcılığın, yeniliğin ve bunların sonucunda ekonomik getirinin olduğu sektörler almaya başladı. Örneğin basılı yayınların yerini daha fazla dijital içerik sunabilen servisler ortaya çıkı. Dijital teknolojiler firmalara daha müşteri odaklı ve spesifik ürünler geliştirebilmelerine olanak sağladı ve bu gelişme ülke ekonomilerine çok önemli katkılar yapmaya başladı. Daha fazla yaratıcı yönü yüksek olan ürünler geliştiriliyor ve sosyal medya ile bu ürünlerin satış kanalları genişliyor. Bu da ülke ekonomi politikaları daha fazla dijital içerik, altyapı ve yaratıcılık üzerinde durmaya başlamasına yol açtı.

Bu gelişmeler 90'lı yılların başında yaratıcı endüstri (YE) kavramını ortaya çıkardı. İlk başta enformasyon teknolojilerindeki gelişmelerin kültürel aktiviteler üzerindeki etkisinden ve bununla beraber ortaya çıkacak değerinde ekonomik gelişmenin aktörü olacağı fikrinden yola çıkıldı (Moore, 2014). YE, 1994'te Avustralya'da (DCA,1994) 1998'de de İngiltere'de (DCMS, 1998) ekonomik büyümenin yeni aktörü olarak kabul edildi ve politika programlarında yerini almaya başladı. 2000'lerle beraber de Avrupa Birliği'nin ilgi alanına girmeye başladı. Ülkemizde ise 2010'la beraber tartışılmaya başlanan bir konu oldu. Ancak diğer aktörler gibi henüz bir politika şeklinde kurgulanmadı (Demir, 2014).

YE'nin etkisi her geçen gün daha iyi anlaşılıyor. Bunu geliştirmenin en etkin yolu endüstriyi besleyecek nitelikli işgücü havuzunun oluşturulmasıdır. Her ne kadar dijitalleşme yaşamımızda daha fazla yer almaya başlasa da insan tüm gelişmelerin odağında olmaya devam ediyor.

Bu makale de yaratıcı endüstriler için en önemli girdilerden biri olan nitelikli işgücü potansiyelini karşılamada eğitimin önemi tartışılacaktır. Ve bu konuda uygulanması gerekli politika önerileri geliştirilecektir. Bu bağlamda Türkiye'deki dijital oyun endüstrisi çalışmanın inceleme konusunu oluşturmaktadır.

Bünyesinde çok farklı disiplinleri barındıran YE için nitelik geliştirecek eğitim kurumlarının, endüstrinin odağı olan alanlarda uzmanlaşmış olması gerekmektedir. Bunun için özelleşmiş ulusal programlara ve adımlara ihtiyaç vardır.

2. Yaratıcı Endüstri Kavramı Nedir? Neden Önemlidir?

Yaratıcı Endüstri tartışmaları 1990’lı yılların başında Avustralya Hükümetinin 1994’teki Yaratıcı Ulus adlı çalışmasıyla başladı (DCA,1994) ve 1997’de İngiltere Kültür, Medya ve Spor Bakanlığı, Yaratıcı Endüstriler- Harita Belgesi isimli bir belge yayınladı (DCMS, 1998). Bu dokümanda YE ekonomik büyümenin yeni aktörü olarak kabul edildi ve politika programlarında yerini almaya başladı. 2000’lerle beraber de Avrupa Birliği Komisyonu’nun (ABK, 2010) ve Birleşmiş Milletlerin ve başka uluslararası kuruluşların ilgi alanına girmeye başladı. (UNCTAD, 2004; 2008; 2010; OCED, 2014, 2018; UNDP-UNESCO, 2013) Ülkemizde ise 2010’la beraber tartışılmaya başlanan bir konu oldu. Ancak diğer aktörler gibi henüz bir politika şeklinde kurgulanmadı (Demir, 2014). Kalkınma planlarında yerini almadı. Küresel anlamda da Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) ve Birleşmiş Milletler Ticaret ve Gelişme Konseyi (UNCTAD) yaratıcı endüstrileri; kalkınma, büyüme ve istihdam sağlama gibi makro-ekonomik hedefleri gerçekleştirmek için yeni bir araç olarak kabul etmiştir. Buradaki temel farklardan biri de yaratıcı endüstriler kavramının yanına kültür endüstrileri kavramını da eklemiştir (UN, 2008& 2010). UNCTAD, 2010 Yaratıcı Ekonomi Raporunda yaratıcı ve kültür endüstrilerini ekonomik krizden çıkmanın en önemli unsurlarından biri olarak yansıtmıştır (UNCTAD, 2010).

Yaratıcı endüstri kavramı bireysel yaratıcılık, vasıf ve yetenek kullanılarak sosyo-ekonomik değer yaratılan endüstri olarak tanımlanabilir. Burada üretilen ürünler kitle iletişim teknolojilerinin sayesinde kolayca pazara sunulabilir, saklanabilir ya da içeriği değiştirilebilir. Sonuç olarak yaratıcı endüstriler dünya ekonomilerinde yeri gittikçe güçlenen bir sektör olarak karşımıza çıkıyor.

Yaratıcı endüstriler kavramı yaratıcılık (kültürel öğeler de dahil olmak üzere), yenilik, beceri ve yeteneklerin pazarda ürününe dönüşmesi fikrinden yola çıkar. “Fikri mülkiyet” kavramı bu fikrin en önemli girdisidir. Bu özelliğinden dolayı yaratıcı endüstri kavramını tanımlamak çok kolay değildir. Birleşik Krallık Kültür, Medya ve Spor Departmanı (DCMS) ‘yaratıcı endüstrileri 13 sektör üzerinden tanımladı: **yazılım, film, video, yayıncılık, müzik, mimarlık, reklamcılık, sanat-antika, el sanatları, gösteri sanatları, tiyatro, radyo ve televizyon** (DCMS, 1998).

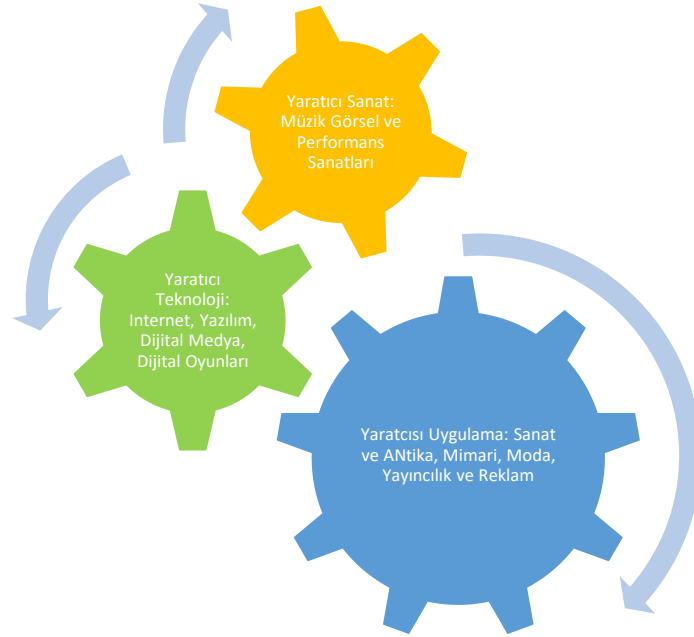

Kepek E. (2020), “Yaratıcı Endüstrileri ve Girişimci Üniversiteler İlişkisi: Dijital Oyun Sektörü Üzerinden Bir İnceleme”, Politik Ekonomik Kuram, Cilt 4(1)

DCMS’e göre yaratıcı endüstriler bireysel yaratıcılık, yetenek ve becerilerin potansiyel olarak iş ve refah sağlandığı ve fikri mülkiyet hakkının olduğu sektörel çalışmalar olarak tanımlıyor. (DCMS 1998: 3). Kültürel ürünlerin kitlesel üretimi ve dağıtımı ile karakterize edilen kültür endüstrileri terimini geleneksel olarak daha sofistike görülen sanatsal ürünleri ve yüksek değerli eserleri içerecek şekilde genişlettiği düşünülür. Ayrıca dolaylı olarak katkı sağlayan dağıtım, yayın ve satış kanallarını da kapsar (UNCTAD 2010; UN 2013).

Yaratıcı ekonomi tüm ekonomik düzen içerisinde farklı pek çok sektör ile ilişkili olan çok boyutlu bir yapıya sahip olduğundan, büyüme ve gelişimi için politikalar üretmek ekonomik kalkınmadan, yerel ve uluslararası yatırımlara, teknoloji ve iletişime, sanat, kültür, turizm, sosyal refah ve eğitime kadar pek çok aktörü kapsamaktadır (UNCTAD, 2008). Buradan yola çıkarak insanın en önemli unsur haline geldiği söylenebilir.

Şekil 1: Yaratıcı Endüstriler

Kaynak: <https://createpgh.org/creative-industries-research/>; DCMS, 1998. Şekil, bu raporlardan yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Avrupa Birliği Komisyonu ise yaratıcılık kavramı üzerinde farklı endüstrilerle ilişkilendirerek bir sınıflama yapmıştır (ABK, 2010).

Çekirdek Kreatif Sanatlar

- Edebiyat
- Müzik
- Performans sanatları

- Görsel Sanatlar

Diğer Çekirdek Kültür Endüstrileri

- Film
- Müze ve kütüphaneler

Daha geniş düzeydeki Kültür Endüstrileri

- Kültürel miras
- Yayıncılık
- Ses kayıt
- TV ve Radyo
- Video ve Bilgisayar oyunları

İlişkili Endüstriler

- Reklamcılık
- Mimarlık
- Tasarım
- Moda

Dijital gelişmeler YE’yi inanılmaz geliştirdi. Önde gelen bazı yaratıcı endüstriler, örneğin bilgisayar oyunları, dijital teknolojinin gelişiminden sonra ortaya çıktı; sinema ve yayıncılık ise geçmişi daha eskilere dayanan ama dijital teknoloji sayesinde dönüşüme uğramış olan yaratıcı endüstriler arasında yer alıyor. Örneğin dijital oyun endüstrisi 1970’lerde yaşamımıza girmesine rağmen şu anda en hızlı büyüyen sektörlerden bir tanesidir. Dijital dünya, yeni şirketlerin kurulması, finansman bulması ve pazarlama faaliyetleri için inanılmaz imkanlar sunuyor, toplumsal girişimcilik açısından yepyeni sektörler yaratıyor. Daha fazla içerik üretimi talep ediliyor. İnovasyon, yaratıcılık ve ekonomik büyüme birbirinin ayrılmaz parçası haline geldi (Lundvall, 1992).

Aslında kültür politikaları ya da kültür endüstrisi kavramı özellikle II. Dünya Savaşı ile ortaya çıktı. 1950 ve 60’larda kavram sanatsal faaliyetlerin üretilmesi ve piyasaya sürülmesi üzerine yapıyordu. 1970’lerle beraber ekonomik anlamda gelişmişliğe yapabileceği katkılar vurgulandı ve eğitim kavramı işin içine sokulmaya başlandı (Hesmondhalgh, 2012). Daha sonrasında ise teknolojik gelişmelerin etkisiyle farklı içerikleri sunulmaya başlaması, internetin hayatımıza girişi politika içeriğini sadece kültürel faaliyet olmaktan çıkardı ve artık ülkeler bu konuda politika dokümanları hazırlamaya başladı. Peki özellikle neden bu kadar önemli hale geldi?

Öncelikle hükümetler YE'nin ekonomiye katkısının farkına varmaya başladılar. Türkiye örneğinde olduğu gibi (dijital oyunlarda ihracat rakamının 1 milyar doları aşması) örnekler, İngiltere’de YE’den gelen katkı genel ekonominin yüzde 8,2’lik bir dilimine işaret etmekte olması, 2011 ve 2014 yılları arasında İngiltere ortalama yüzde 12 büyürken, YE yüzde 25 büyümesi (DCMS, 2015) vb. politikacıların dikkatini çekmeye başladı. Aslında dijital teknolojilerin pazara etkisinin arkasında sürekli yenilik gerektirmesi yattığı söylenebilir.

Türkiye’de ise özel sektör girişimcilik ve yaratıcılığı çoktan keşfetmiş ve bu alanda üretime başlamıştır. Üniversiteler girişimcilik ve yenilikçilik endeksine göre sıralanmakta; yaratıcı gençleri piyasa koşullarına ve yeni bir iş kurmaya uygun yetiştiren yükseköğretim programları uygulamaya girmekte; bireysel yaratıcılığı ekonomik değere dönüştürmeyi teşvik eden hibe programları yaygınlaşmaktadır. Türkiye özellikle 2010’dan sonra YE konusunda hızlı bir yükselişe geçmiştir (Şekil1)

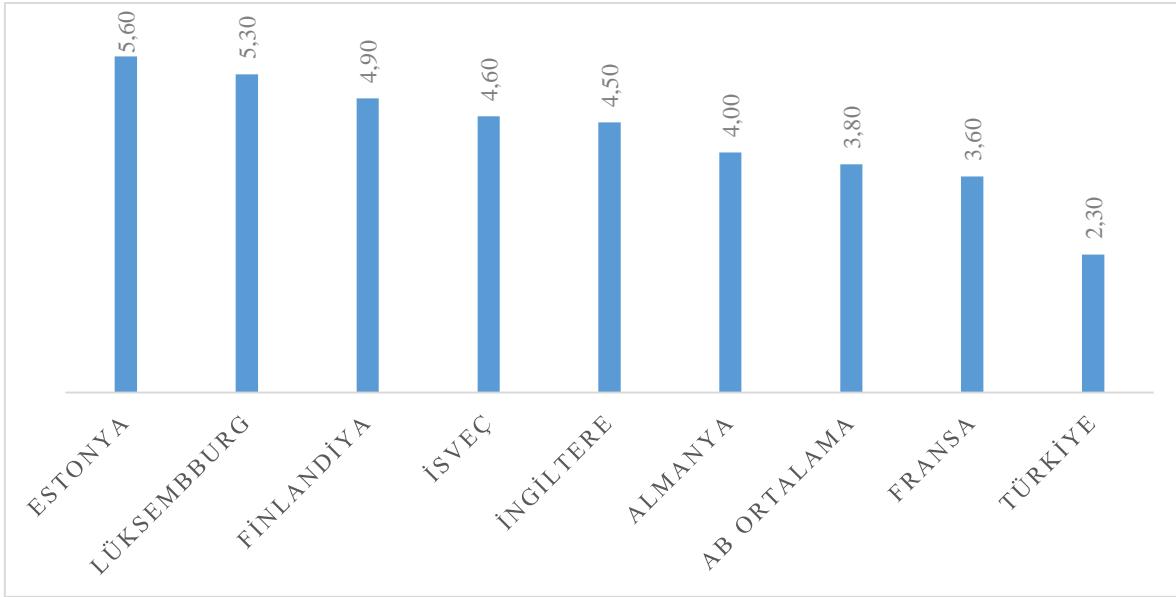
Tablo 1- Türkiye’nin Yaratıcı Endüstrilerin yıllara göre değişimi

	Çalışan Kişi			Firma Sayısı			Ciro (milyar TL)		
	2009	2016	Değişim(%)	2009	2016	Değişim(%)	2009	2016	Değişim(%)
Yayımcılık	19967	27430	37.38	2504	4086	63.18	3.4	6.3	85.29
Yazılım ve Programlama	48457	84754	74.91	7151	14384	101.15	5.7	23.4	310.53
Tasarım ve Moda Tasarımı	1984	11473	478.28	713	4540	536.75	0.141	1.67	1084.40
Mimarlık	25554	44659	74.76	8302	12315	48.34	2.02	7.1	251.49
Reklamcılık ve Pazarlama	75496	104366	38.24	20659	25808	24.92	10.271	24.801	141.47
Sinema Filmi ve Video	8832	18799	112.85	1764	3741	112.07	2.17	7.3	236.41
Eğlece ve Sanat	5682	12444	119.01	2550	5271	106.71	0.616	2.1	240.91
Kültürel Eğitim	855	1855	116.96	245	730	197.96	0.015	0.082	446.67
Müzik	769	1322	71.91	335	609	81.79	0.099	0.326	229.29
Radto-TV	7902	10931	38.33	1228	1345	9.53	2.1	5.3	152.38

Kaynak: DCMS, 2013; http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1035 İlgili kaynaklardan yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablodaki rakamlar Türkiye’deki hızlı gelişmenin resmini çizmektedir. 3 ana başlıkta farklı derecelerde hep büyümeye doğru bir değişim görülmektedir. Ayrıca YE’de oluşan girişim başına üretim değeri ve katma değer, Türkiye ortalamasının üstündedir. Bunun yanında yaratıcı endüstride oluşan toplam cironun %17,88’i, toplam katma değerinin %36,81’inin bilgi teknolojileri, yazılım ve bilgisayar hizmetleri tarafından oluşturulmaktadır.

Tablo 2- YE istihdamının genel istihdam içerisindeki payı (%)

Kaynak: Eurostat, 2019

2018 yılı içerisinde YE içerisinde yaklaşık 4 milyon kişi istihdam edilmiştir (Genel istihdamın yüzde 3,8’i). Bu rakamlar özellikle 2010 yılından sonra hızla artmaktadır. YE ekonomik getirinin yanında ortaya çıkardığı istihdam olanaklarıyla ülkelerin sosyo- ekonomik gelişmelerine de katkı sunmaktadır. Bu nedenle eğitim olgusu ile birebir ilişki içerisinde olduğuna inanılmaktadır.

3. Yaratıcı Endüstriler ve Eğitim İlişkisi

Eğitim olgusunun en büyük niteliklerinden birisi geleceğin meslekleri için insan kaynağı yetiştirmektir. Yaratıcı endüstriler ve eğitim kavramını da bu bağlamda düşünebiliriz. Çünkü yaratıcı endüstriler, son yıllarda hızla büyüyen ve büyüme potansiyeli inanılmaz yüksek. İngiltere’de her 11 çalışandan 3 tanesi yaratıcı endüstri içerisinde istihdam edilmektedir. Bunun yanında teknoloji hızla değişiyor. Bu kadar hızla değişen dünyada gençler kendilerini yeni çalışma hayatına hazırlamak durumundalar. Uyum sağlayabilmek, esneklik, hızlı öğrenme, etkili iletişim, değişen ortamlarda ve değişen ekiplerle çalışabilme, yüksek olasılıkla geleceğin aranan nitelikleri arasında olacak. Peki eğitim sistemimiz bu sürece ne kadar hazır? Yaratıcı Endüstriler yüksek vasıflı bir çalışan profiline ihtiyaç duyar. Mühendislikten bilime, görsel sanatlardan matematiksel analizlere birçok farklı profile ihtiyaç duyar. O nedenle ihtiyaca uygun eğitim politikasının oluşturulması gerekir.

Çocuklara kendilerini ifade etmeleri yeteneğini kazandıran ve başkalarının yaratıcılıklarını takdir etmeyi öğreten yaratıcı bir eğitim, çocukları iş hayatına iyi bir şekilde hazırlar. En önemlisi, kendi yaratıcılıklarını fark etmeleri ve kullanmaları için onları yüreklendirir; sahip oldukları yetenek her neyse, kendileri için ve bir aşamada ekonominin ve toplumun yarar sağlayabileceği düşüncesiyle bu yeteneği geliştirmelerine yardımcı olur.

Kitlesel eğitim ve küreselleşmenin hâkim olduğu çağımızda, bu türden ‘somut’ becerileri edinmek, derecelendirmek ve başka ülkelerle kıyaslamak, daha ‘yuvarlak’ bir eğitim sistemi ve daha dengeli ve olgun bir yetişkin olmayı gerektiren diğer ‘soyut’ becerilerden çok daha kolay. Endüstri ve üniversiteler arasında kurulan mevcut ağlar ve ilişkiler olmakla birlikte ortak yapılan proje sayıları azdır. Günümüzde endüstri, hızla gelişen koşullar sebebiyle eğitimin önündedir. Ancak gelişmesi için eğitimden beslenmesi gerekir. Endüstrinin beklentileri ile eğitim programlarının çok da örtüşmemesinin yanında, çalışma düzenleri ve zamanları, işletme büyüklükleri vb. alanlarda endüstrinin yapısı da giderek değişmektedir. YE’nin diğer endüstrilerden farklı bir eğitim sistemine ihtiyaç duyduğu açıktır. İlişkili olarak eğitimcilerin düzeyi ve yeterliliğinin önemi de giderek artmaktadır.

Eğitim kurumları, eğitim programlarının araştırma, toplumla ve endüstrilerle ilişkilere daha fazla katkı yapacak şekilde değiştirilip geliştirilmesi, endüstri iş birliğine yönelik farkındalığın artırılması ve daha fazla iş birliğinin sağlanması, uluslararası ölçeklerdeki çalışmalara da önem verilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır.

Meslek kuruluşları ise yaratıcı endüstrilerde hizmet verecek işgücünün eğitiminde, öğrencilerin ön plana çıkan özelliklerine odaklanması, özgünlükler paralelinde yeni öğrenme şekilleri geliştirilmesi ve öğrencilerin özgür bırakılması, geleneksel derslerin ötesine geçilerek yenilikçi konu ve süreçlerin benimsenmesi, fikir boyutunun önemini vurgulanması ve fikir geliştirmeye ağırlık verilmesi, öğrencilerin bir proje süreci boyunca projelerde yer alması ve süreci anlamalarının sağlanması, zorlayıcı olmaktan çok öğrencinin yönlenmek istediği alana dair rehber olabilecek farkındalığın geliştirilmesi, farklı disiplinler ile ortak çalışmanın önemini vurgulanması ve ortak çalışma ortamlarının oluşturulması, öğrencilerin esnek ve çeşitlendirilmiş projelere yönelik çalıştırılması, endüstri ile iç içe olunması, işbirliği yapılması ve karşılıklı gelişmelere açık olunması, akademisyenlerin de endüstri deneyimi kazanmasının sağlanması, öğrencilere daha çok sorumluluk verilmesi ve öğrencilerin yaptıkları projeleri iş gibi düşünmelerinin sağlanması konularına odaklanması gerektiğini düşünmektedirler.

Eğitime ilişkin sorunların temelini eğitim kurumlarının yeterli derecede esnek olamayışından kaynaklanan idari sorunlar ile altyapı sorunları oluşturmaktadır. Bilgi ekonomisine geçiş kapsamında kurumsal esneklik, ekonominin kazanacağı dinamizm ve gelişim için en temel

unsurlardan birisidir. İlişkili her türlü idari düzenlemenin yenilikçi gelişmelere uyum sağlaması zorunluluktur. Bilgi ekonomisinin etkileri çerçevesinde gelişmiş ekonomiler, yasal temelli kurumsal dönüşümler ile söz konusu sorunları çözebilmektedir (Lundvall, 1992). Yapılması gereken ülke yasal düzeni ve işleyişi çerçevesinde uygun yöntem ve araçların acilen üretilmesi ve devam eden süreçlerde de esnek hale getirilmesidir. O nedenle üniversitelere önemli görevler düşmektedir.

4. Üniversitelerin Değişen Rolü

Kapitalist rekabetin artması ve büyümeyi yavaşlatan krizlerin artması yeni bilgi kaynaklarına duyulan ihtiyacı arttırdı. Endüstriyel kümelenmeler, bilgi, nitelik ve yaratıcılık isteyen endüstriler, bölgesel gelişmenin anahtarı haline geldi. Bu değişim karşısında üniversitelerin ve diğer yüksek öğretim kurumlarının sürdürülebilir yaratıcı ekonomiler oluşturmadaki payı giderek artmaya başladı (Kennedy, 2014). Üniversiteler özellikle teknolojinin ve çalışma pratiklerinin hızla değiştiği alanlarda nitelikli iş gücü temin etme ve mezunlarına, iş kurmanın başlangıç aşamalarında destek ve imkân sağlama bakımından hayati rol oynamaya başladılar (Kirby 2006). Bu rollerden biri de yeni bilgilerin üretiminin yanında daha fazla inovasyon ve yaratıcılık gerektiren alanların oluşmasını desteklemek ve bu bilgiyi topluma yaymaktır. Artık geleneksel araştırma ve eğitim rollerinin ötesinde üniversiteler

- Yüksek öğrenim yaratıcı bir ekonomide inovatif fikir ve uygulamaların ana kaynağıdır. Çünkü üniversitelerdeki çok disiplinli araştırmalar bilim, teknoloji, yaratıcılık ve vasıf arasında bir köprü olma potansiyeli vardır.
- Yüksek öğrenim kurumları buldukları bölgede bölgesel kalkınmanın temel aktörlerinden biridir. Çünkü yenilikçi çalışmalar sermayenin önemli destekçisi haline gelmiştir.
- Bilgi ekonomisinin gereği olan nitelik havuzunu büyütme, gençleri girişimcilik konusunda desteklemeye başladılar. Diğer bir deyişle Araştırma ile ortaya çıkan bilgi kaynağını endüstriye ulaştırmak, yeni buluş ve patent çalışmalarının oluşması için altyapı desteği sunmak ve hatta girişimcilik destekleriyle ekonomiye erken aşama firma (startup) kazandırmak gibi rollere büründüler (Rosan, 2006; Kennedy, 2014)

Yaratıcı endüstrilerde son 30 yılda ortaya çıkmış ve hızla gelişen bir endüstri. O nedenle başarısını sağlayacak dinamikler, yaratıcılıkları destekleyecek yapılar, diğer ekonomik kurulan

ilişkiler ve bütün bu gelişmeleri taşıyabilecek nitelik potansiyeli sürekli gündemde kalacak gibi görünüyor. O nedenle eğitim oldukça önemlidir. Lisans eğitimi veren kurumların vizyonları incelendiğinde amaçları ‘yaratıcı’, ‘esnek’, ‘çağdaş’, ‘özgür’, ‘araştıran’ ve ‘sorgulayan’ bireyler yetiştirmek üzerine yoğunlaştıkları görülür. Girişimcilik ve endüstri ilişkileri ise son yıllarda dillendirilmeye başlanmıştır. Ancak, Devlet üniversitelerindeki bölümler sürekli değişen dinamikleri yakalanmaya çalışmakta ancak kurumsal işleyiş hızlı değişimlere imkân vermemektedir (Kerimoğlu; Güven-Güney, 2018).

Bu endüstrilerde çalışan işgücünün zihinsel ve entelektüel boyutta, yaptığı işi sorgulayan, farklı sorular soran, alternatifleri değerlendiren, farklı kavramlar düşünebilen ve geliştiren, üretim boyutunda da hızlı üreten kişiler olması bekleniyor ve bu kapsamda eğitim kurumlarının buna cevap vermesi gerekiyor. Peki üniversiteler neler yapabilir?

Girişimci üniversite sorunsalı

Girişimcilik kavramı da son yıllarda çok tartışılan kavramlardan biri oldu. Ekonomik gelişmenin anahtarı artık büyük firmaların ötesinde küçük ölçekli, esnek ve serbest çalışma koşullarına sahip girişimlerde yatıyor. Bu gücü kullanabilmek içinse yenilik fikrine sahip, bilgiyi yaratmayı ve kullanmayı bilen beyinlere ihtiyaç var.

Bu bağlamda, girişimci üniversiteler fikri de günümüz ekonomik gelişmenin öncü kavramlarından biri haline geldi (Clark, 2001). Tabi bu tartışmaları üniversitelerin neoliberal rüzgârdan etkilendikleri ve değişime uğramak zorunda kalmaları şeklinde de okuyabiliriz. Nihayetinde ulus devlet büyüklüğünde örgütlenen bir ekonomik pazar aynı zamanda bu pazarda çalışacak, tüketecek, hareket edecek bireylere, yurttaşlara ihtiyaç duymaktadır (Yıldız, 2008). Sonuçta, üniversiteler neoliberal düzenin yeni bilgi ve beceri kaynağı olarak görülmeye başlandı (Etzkowitz H. et al. 2000). Üniversiteler müfredatlarında daha fazla girişimcilikle ilgili derslere ve uygulama olanaklarına (ön kuluçka/ kuluçka merkezleri) yer vermeye başladılar. Hatta, Türkiye’de üniversitelerin başarı değerlendirmesinde girişimcilik önemli bir başlık haline geldi. (TÜBİTAK Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi, THE World University Rankings...vb). Ancak bu aşırı baskı üniversitelerin sayısında artış sağlasa da kendi aralarında aşırı rekabet ve bu bağlamda kalite sorunsalı yaratmaya devam ediyor.

Globalleşme; sermaye, teknoloji ve bilginin ulusal sınırları aşarak entegre olması nedeniyle tüm ülkeler, firmalar ve üniversiteler üzerinde doğrudan etkili bir süreçtir. Günümüzde ekonomik kalkınma, bir ülkenin teknik ve sosyo-ekonomik bilgiyi elde etme ve uygulama yeteneği ile doğrudan ilişkilidir. Globalleşme, bu eğilimi hızlandırır. Ayrıca, bu süreçte rekabetçi avantaj,

teknik yenilikler ve bilginin rekabetçi kullanımından kaynaklanmaktadır. Bilginin yaratılması ve yayılımı sürecinde yaşanan hızlı gelişmeler, üniversiteler arasında ve üniversiteler ile diğer kurumlar arasında rekabeti hızlandırmakta, üniversiteler üzerinde bir baskı oluşturmaktadır (Smit, 2002:6; Aalerud, 2004: 15).

Baskının bir unsuru olarak son yirmi yıl içinde işgücü, öğrenci ve kurumların gereksinimleri dramatik olarak değişim gösterilebilir. Ekonomi ve toplumda bilgi odaklı girişimler sürekli büyüyen ve değişen işgücü piyasası yaratmakta, üniversitelerden bu piyasalara yetenekli öğrenciler sağlaması beklenmektedir. Üniversitelerin temel hedefi, iş mekanları ve toplumda yüksek değere sahip bilgi, yetenek, tavır ve davranışları öğrencilerine kazandırmaktır. Bu yeni öğretimin temel sürükleyici güçleri söz konusudur. Bu da kendisi temellerinin ve bilimsel araştırma sonuçlarının ticari bir boyut kazanması yönündeki gelişmelerin “**akademik kapitalizm**” olgusuyla birlikte su yüzüne çıktığını düşünülebilir. Bu bağlamda üniversitelerde yürütülen araştırmalardan kazanç elde edilmesi konusunda bir baskı aracına dönüşmesini gözlemlemektedir. Aalerud (2004: 14). Burada akademik kapitalizm, üniversitelerin karşılaştığı dramatik gelişmeler karşısında dışsal fonlar elde edebilmek için kurumsal ve profesyonel piyasa ya da piyasa benzeri faaliyetler olarak tanımlanır (Somers vd. 2018; Slaughter& Leslie, 1999).

Bu kapitalist gelişmelere eş zamanlı olarak YE'nin yenilik ve ekonomik büyümeye katkısı ve gelişme potansiyeli gözlemlenmektedir. Önem verilmesi gerektiren iki nokta ise: YE'nin gelişmesi için serbest düşünme, yaratma ve ortak çalışma ortamlarının oluşturulması ve nitelikli işgücü ihtiyacı. Bu endüstrilere ait ürünlerin geliştirilmesinde birçok farklı disiplinin bir araya gelmesi gerekiyor. Yani, her endüstri için farklı farklı niteliklerin gerekliliği aşikâr. Örneğin bir dijital oyun geliştirirken oyun tasarımı, görsel tasarım, kodlama, test, pazarlama vb. çalışmalar gerekiyor. Bazı çalışanlar yaratıcılıklarını kullanırken bazılarının da bu yaratımları ürüne dönüştürmesi ya da doğru yöntemlerle pazarlaması gerekiyor. Üniversitelerin önemi burada öne çıkıyor.

Çünkü onlar geleceğin yeteneklerini yetiştiriyor. Peki bu yetenekler kendi geleceklerini kurmak isterlerse? Girişimci üniversiteler” olgusu, girişimcilik ile üniversite fonksiyonlarını entegre eden bir yaklaşım olması ve üniversitelerin yeni bir türünü ortaya çıkarması açısından dikkat çekicidir (Brawer, 1998; Etzkowitz, 2004).

Girişimci üniversitelerin ardında yatan temel felsefe, geleneksel araştırma üniversitelerinin yerini almaya başlamıştır. Modern girişimcilik unsurlarının üniversite uygulamalarına girdiği bu dönemde, yüksek eğitim kurumlarının yeni rolleri, ulusal ve bölgesel refah artışını destekleyebilmek için girişimcilik üzerinde yoğunlaşmaktadır. (Aalerud, 2004: 14) Bu

bağlamda Cleary (2002:1-2) ve Jeffery (2001:2); üniversitelerin bölgesel kalkınma sürecinde anahtar bir rol oynadığını kabul etmekle birlikte, değişen fonksiyonlarını aşağıdaki gibi sıralar:

- Bölgesel bilgi ekonomisi ve toplumunun destekleyicisidir.
- Ekonomik istikrarın önemli bir unsurudur.
- Bölgenin sosyal yaşamının temel gücüdür.
- Kültürel kaynakların temelini oluşturur ve güçlendirir.
- Bölgenin uluslararası işbirliği ve dışa açılmasında etkilidir.
- Yenilikçi aktiviteler ve girişimciliğin temel kaynağıdır.
- “Akademik girişimcilik” yoluyla bölgesel ekonomide oldukça aktif bir rol üstlenebilir.

Örnek Vaka: Dijital Oyun Endüstrisi

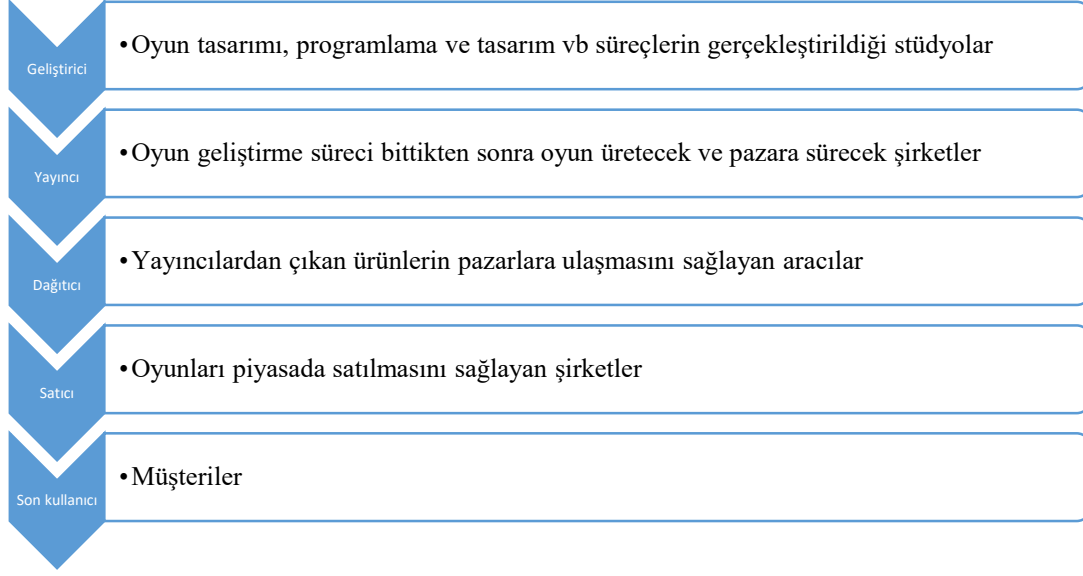
Dijital Oyunlar, dijital teknolojilerdeki devrim sayılabilecek değişimlerle birlikte ekonomik bir güç kazanmış, kültür endüstrisinin en değerli metalarından biri olarak görülmeye başlanmıştır. Oyun, insanlık tarihinin başından beri hayatımızın içinde olan bir olgudur. Bugünün tek farkı teknoloji ile farklı ortamlarda farklı hikayelerle sunulabilmektedir. Oyunun çekiciliği burada ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, bu çekicilik insanlara bir hizmet olarak ekonomik dürtüler içerisinde sunulmaktadır. Dijital oyunlar olarak adlandırılacak olan bu yeni gerçekliğin arkasında çok büyük bir ekonomik değer yatmaktadır.

Dijital oyunlar, bilgisayar veya oyun konsolu gibi görüntü sinyali gönderen bir video ile görsel bir kullanıcı arayüzü (televizyon, monitör vs.) kullanılarak oynanan bir oyun türüdür. Bu tanıma son yıllarda kullanımı hızla yayılan akıllı telefon, tablet gibi mobil platformları ve interneti de eklemek gerekmektedir.

Dijital oyunlar yapısı gereği bir hizmet değeri taşır; birer ekonomik metadır. Üretimdeki yaratıcılık süreci, istihdam, reklam, pazarlama, fikri sınai mülkiyet hakları gibi çok çeşitli sosyo-ekonomik unsurlara sahiptirler. Oyun olarak ortaya konan ürünün standart bir görünümü, kullanımı yoktur. İçeriğine ya da türüne göre çok farklı şekillerde sunulabilmektedir. Çoğu oyunu elimize almadan ya da geleneksel market raflarında incelemeden rahatça satın alabiliriz. Bunun için herhangi bir şekilde fiziksel olarak farklı bir mekânda bulunmaya gerek yoktur. Ancak, dijital oyunlar hangi platformda olursa olsun çok temel bazı süreçleri ancak farklı nitelik gerektiren disiplinler içerir. (Dyer- Whiteford ve Sharman, 2005).

Oyun yapım süreci birçok iş rolü içermektedir: Oyun tasarımı, görsel tasarım, programlama, müzik, ses efektleri, mekân tasarımı, görsel sanat, karakter modelleme, canlandırma, oyun testleri, bölüm ve bulmaca tasarım vb. Bu roller, farklı şekillerde birbirleriyle kesişmektedir.

Şekil 2- Oyun Sektörü Değer Zinciri

Kaynak: Kunnskapsverket, 2017

Platformdan bağımsız olarak tüm dijital oyunlar pazara çıkana kadar benzer süreçlerden geçer (Dyer-Witthford ve Sharman, 2005) ve çok karmaşık bir değer zincirine sahiptir. Genellikle oyun geliştirme stüdyoları bu sürecin ilk üç basamağı ile ilgilenerler (Shah, 2005; McCoy, 2010; Helppi, 2015). Üretim öncesi süreçte esas olarak oyunun konsept tasarım süreçleri vardır. Burada oyunla ilgili olarak tür, platform ve içerik bilgileri şekillenir. Bu süreçte tüm ekip üyelerinin bir arada çalışması gereklidir. Ayrıca bu süreç yaratıcılık içeren bir süreçtir (Zackariasson ve Wilson, 2012). Üretim en önemli aşamadır. Burada konsept tasarımın uygulamasını görürüz. Programcılar, sanatçılar ve teknik ekip bir arada çalışmaktadır. Bu aşama en zorlu ve pahalı aşamadır. Üretim sonrası oyun geliştirme süreci tamamlandıktan sonra testlerin yapılması, hataların düzeltilmesi ve pazarlama stratejilerinin belirlenmesi gerekmektedir. Buradaki her bir aşama için de ayrı uzmanlık alanlarına gereksinim duyulmaktadır. Oyun yayına hazır hale gelince pazarlama süreci başlar. Bu süreç oyunu geliştirmek kadar önemlidir. Doğru kitleyi bulmak, doğru reklam stratejisi oluşturmak çok önemlidir.

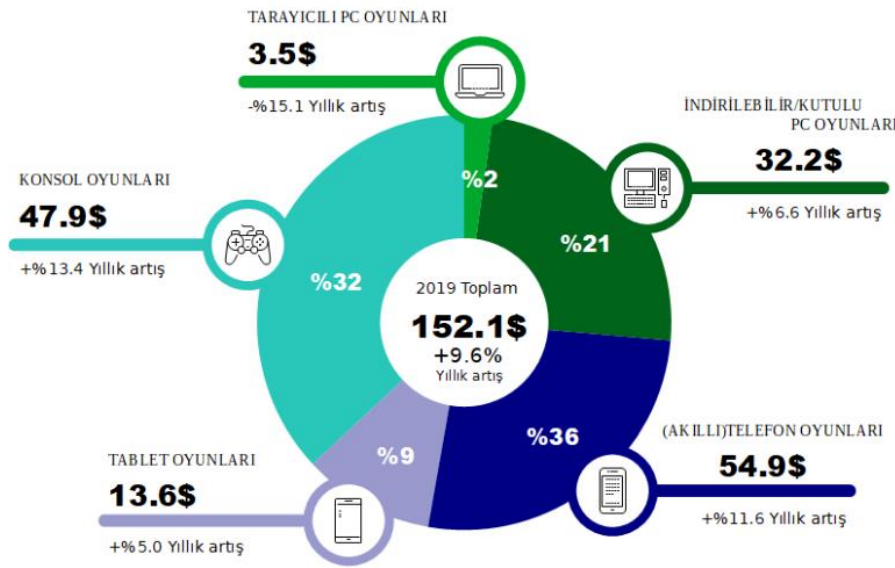
Dünya’da ve Türkiye’de dijital oyun sektörü görünümüleri

Tüm dünyada dijital oyun sektörü inanılmaz hızla gelişim göstermektedir. Bu gelişim sektörün gelecek potansiyelini de bizlere anlatan en önemli göstergedir. Ayrıca dijital oyunların en büyük özelliği, herhangi bir döneme hâkim olan tüm teknolojilerin içerisinde yer alabilme

yeteneğidir. PC’lerin ortaya çıkışıyla beraber ilk oyun örnekleri hemen görülmeye başlanmıştır. Örnek olarak, geliştirilen ilk oyun olan *Tennis for Two* gösterilebilir. Daha sonra Arcade makinalar, PC’lerin gündelik yaşamımıza kadar inmesi, 90’larla beraber internetin kullanılmaya başlaması, 2000’lerde akıllı telefonların ortaya çıkışıyla hızlanan yaşam biçimlerinin en büyük unsurlarından biri olarak dijital oyunları gösterebiliriz.

Şekil 3- Dijital oyun sektörünün global pazar ve cihaz bakımından görünümü

2019 KÜRESEL OYUN PAZARI (MİLYAR)
TÜRE GÖRE

Kaynak: Newzoo Global Games Market Report 2019

Şekil 2’de de görülebileceği üzere dijital oyun sektörünün 2019 yıllık değeri 152 milyar doları aşmış durumda. Buradaki aslan payı yüzde 45 ile (telefon+tablet) mobil oyunlardadır. Akıllı telefonların neredeyse herkesin elinde olması ve kullanım kolaylığı sayesinde istenilen yer ve zamanda oyun oynama olanağını sağlaması, kaçınılmaz olarak bu büyümeyi yaratmıştır. Bu bağlamda gelecek yıllarda mobil oyunların liderliği devam edecektir demek yanlış olmaz. 2022 yılında büyüklüğün 196 milyar dolar olacağı öngörülmektedir. Mobil oyunların payı ise yüzde 50 olacaktır (Newzoo,2019).

Bu devasa endüstri tablosunda, Türkiye oyun endüstrisi 1 milyar ABD doları ciro temsiliyetiyle önemli bir paya sahiptir. Ayrıca, eğlence endüstrileri içinde de önemli bir büyüme hızına sahip oluşu, oyun endüstrisini değerli bir konumda tutmaktadır. Tüm dünyada 2,2 milyarı geçen oyuncu sayısı, giderek daha da büyümekte ve çeşitlenmektedir. Türkiye’de oyun endüstrisi

Kepenek E. (2020), “Yaratıcı Endüstrileri ve Girişimci Üniversiteler İlişkisi: Dijital Oyun Sektörü Üzerinden Bir İnceleme”, Politik Ekonomik Kuram, Cilt 4(1)

2000’li yılların başından itibaren yeşermeye başlayan ve özellikle mobil ve diğer dijital dağıtım platformlarının erişilebilir hale gelmesiyle şekillenen önemli bir potansiyele sahiptir.

Türkiye’de 30 milyondan fazla oyuncu var ve bilgisayar başında geçirdikleri zamanın yüzde 70’inde oyun oynuyorlar. Bu oyuncular 853 milyonluk bir hasılat yaratıyorlar. Bu rakam, 2015 yılında 464 milyon ABD doları pazar değerinden bahsedilirken², 2016 yılı sonu itibariyle Türkiye 685 milyon ABD dolar, geçen sene ise 810 milyon dolardı. (Gaming in Turkey, 2019) Bu rakamlara göre Türkiye dünya pazarında 18. sıradadır. (<https://www.hubogi.com/turkiye-oyun-sektoru-raporu-2018/>). Yaklaşık 100 geliştirici firma vardır ve istihdam oranı ortalama firma başına 10 olarak söylenebilir (YAZAR, 2018).

5. Yüksek öğrenimde dijital oyun sektörünün görünümü

Dijital oyun endüstrisi ile ilgili araştırmalar ve yayınlar incelendiğinde (ODTÜ Teknokent, 2012; TÜDOF, 2012; Ankara Kalkına Ajansı, 2017; YAZAR, 2018) dijital oyun sektörünün en büyük problem nitelikli işgücü ihtiyacı olduğu görülmektedir. Ancak vurgulanması gereken nokta şudur: Dijital oyun sektöründeki yükseliş eğitim kurumların bu alana olan ilgisini çekmiştir. Sadece dört vakıf üniversitesinde “dijital oyun geliştirme” lisans programı açılmıştır. (Tablo 3). Ancak bu programların hepsi İstanbul’da yer almaktadır. Dijital oyun sektöründeki ilk girişim Orta Doğu Teknik Üniversitesi tarafından 2009 yılında açılan Oyun Teknolojileri Yüksek Lisans Programı’dır. Daha sonraki yıllarda bunu Hacettepe Üniversitesi’ndeki Bilgisayar Animasyonu ve Oyun Teknolojileri Tezsiz Yüksek Lisans Programı izler.

---

²<http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-gamers-and-designers-eyeing-lucrative-market-.aspx?pageID=238&nID=95516&NewsCatID=345>

Tablo 3- Dijital Oyun Üzerine Lisans Eğitimi Veren Üniversiteler

Üniversite	Bulunduğu Şehir
Bahçeşehir Üniversitesi	İstanbul
Beykoz Üniversitesi	İstanbul
İstanbul Bilgi Üniversitesi	İstanbul
İstinye Üniversitesi	İstanbul

Bunların dışında sektörü destekleyen alanlar olarak animasyon ve bilgisayar mühendisliği vb bölümler mevcuttur. Neredeyse tüm üniversitelerde var olan bir programdır. Ancak animasyon bölümleri için bunu söylenemez.

Animasyon ve görsel efektler hem yaratıcılık gerektiren ve hem de teknoloji gerektiren zorlu ve hızla gelişen alanlardan birisidir. Türkiye’de son dönemlerde animasyon alanına yatırımlar yapılmaktadır, ancak bu alanda yeterli olan sanatçı ve mühendis sayısı azdır. TRT Çocuk kanalı açtığından beri pek çok çizgi film ve animasyon projelerine ihtiyaç duyuluyor. Bunun yanı sıra özel kanallar da bu alanda diziler üretilmesi için kaynak ayırmış durumda. Özellikle yaratıcı ve matematik zekalarına sahip kişileri eğitilerek animasyon alanına yetiştirilmesi gereklidir.

Bu amaçla son yıllarda ülkemizde de üniversitelerimizde ve bazı yüksek okullarda lisans ve yüksek lisans düzeyinde programlar açılmaya başlamıştır. Aşağıda bu okulların listesi verilmiştir.

Tablo 4- Animasyon Üzerine Lisans Eğitimi Veren Üniversiteler

Üniversite	Bulunduğu Şehir
Anadolu Üniversitesi	Eskişehir
Bahçeşehir Üniversitesi	İstanbul
Dumlupınar Üniversitesi	Kütahya
Hacettepe Üniversitesi	Ankara
Maltepe Üniversitesi	İstanbul
Marmara Üniversitesi	İstanbul
Yaşar Üniversitesi	İzmir
Işık Üniversitesi	İstanbul

İstanbul Aydın Üniversitesi	İstanbul
İstanbul Kültür Üniversitesi	İstanbul
Başkent Üniversitesi	Ankara
Doğu Akdeniz Üniversitesi	Gazi Magosa

Kaynak: BEBKA, 2018.

Tablo:5- Animasyon Üzerine Eğitim Veren Meslek Yüksek Okulları.

Adı	Şehir
Adnan Menderes Üniversitesi – Söke MYO Bilgisayar Destekli Tasarım ve Animasyon	Aydın
Bozok Üniversitesi – MYO Bilgisayar Destekli Tasarım ve Animasyon	Yozgat
Mustafa Kemal Üniversitesi – Kırıkhan MYO Bilgisayar Destekli Tasarım ve Animasyon	Hatay
Plato MYO	İstanbul
Amasya Üniversitesi – Tasarım MYO Bilgisayar Destekli Tasarım ve Animasyon	Amasya
Sütçü İmam Üniversitesi – Teknik Bilimler MYO Bilgisayar Destekli Tasarım ve Animasyon	Kahramanmaraş
İstanbul Gelişim Üniversitesi – MYO Bilgisayar Destekli Tasarım ve Animasyon	İstanbul
Ahi Evran Üniversitesi – Mucur MYO Bilgisayar Destekli Tasarım ve Animasyon	Kırşehir
Çukurova Üniversitesi – Karaisalı MYO Bilgisayar Destekli Tasarım ve Animasyon	Adana

Kaynak: BEBKA, 2018.

Bunlar dışında halen sadece Ankara bölgesinde 21 üniversitede oyun ve animasyon sektörünün doğrudan istihdam ihtiyacını karşılayacak bilgisayar mühendisliği, bilgisayar programcılığı, görsel sanatlar ve yönetim bilişim sistemleri üzerine 35 bölüm lisans eğitimi vermektedir. Ancak bu programların içeriğine dikkat edildiğinde dijital oyunlara yönelik özel bir tasarım yoktur. Bu da nitelikli işgücü havuzunun geliştirilmesini engellemektedir.

Üniversitelerin önemli üzerinde durduğu nokta üniversite- sanayi işbirliği konusudur. Bu kapsamda öğretim üyelerinin aktif olması gerekir. Bölümler, endüstri ihtiyaçlarına yönelik eğitim yöntemlerini oluşturmaları ve dersleri daha fazla sanayiden deneyimli kişilerin vermesi sağlanmalıdır. Ve mutlaka öğrencilerin sanayide uygulamaları görmeleri gerekmektedir. Etkin bir staj programı oluşturulmalıdır.

Ancak okullardaki teknik altyapı da yeterli olmamaktadır. İşgücünün istihdamında, öğrencileri endüstri ile iç içe yetiştirmiş üniversitelerin mezunları daha avantajlıdır. Yaratıcı endüstriler çok hızlı gelişen ve en güncel teknolojiyi kullanan endüstriler olmaları sebebiyle, akademik müfredatın gelişmeleri daha yakından incelemesi gerekmektedir. Ancak bu konuda da yetersizlik gözlenmektedir. Akademik eğitim bilgilerinin endüstrinin güncel konuları ile örtüşmesi gerekmektedir. Endüstrinin nitelikli eleman ihtiyacı da giderek artmaktadır. Bu kadar değerli bir sektörün Türkiye’deki en büyük eksiğinin nitelikli işgücü yoksunluğu olması dikkate alınması gereken bir konudur. Bu eksikliğini giderecek en önemli kurum eğitim ve onun aktörlerinden üniversitelerdir.

Bir uygulama örneği: ATOM

2018 yılında TÜBİTAK girişimci üniversite endeksinde birinci olan Orta Doğu Teknik Üniversitesi 1990’larından başından itibaren üniversite- sanayi iş birliği fikrini üzerinden girişimcilik kavramını uygulamaya sokmaya başlamıştır. Süreç, 1990’ların başında KOSGEB Teknoloji Geliştirme Merkezi ile başlamıştır. Hali hazırda 410 firması ve kuluçka merkezleri ile Türkiye’nin en büyük Teknoloji Geliştirme Bölgesi ODTÜ’de faaliyet göstermektedir. Tartışmaların odağı olarak bir uygulama örneği anlatılacaktır.

Animasyon Teknolojileri ve Oyun Geliştirme Merkezi (ATOM) ODTÜ TEKNOKENT bünyesinde faaliyet gösteren bir ön kuluçka merkezidir. Ön kuluçka merkezleri (ÖKM), önemli ölçüde finansal ve sektörel deneyim eksiklikleri bulunan girişimcilerin desteklendiği merkezlerdir. Bu deneyim eksiklikleri yüzünden değerli fikirlerin kaybolmasını önlemek ve ticari değer kazanmalarını sağlamak ÖKM’lerin en önemli özelliğidir.

ATOM’un en büyük özelliği, sadece gelişmekte olan ve girişimcilik ruhuna çok uygun düşen iki önemli sektör üzerine odaklanmasıdır: Dijital Oyun ve Animasyon. ATOM dijital oyun ve animasyon sektörlerinde girişimciliği desteklemek, bu alandaki yaratıcı fikirlerin yok olmasını engellemek ve bu fikirlerin ticari değere dönüşmesi yolunda adımlar atan girişimcilere destek olmak amacıyla, 2008 yılında kurulmuştur. En büyük amaç, dijital oyun ve animasyon

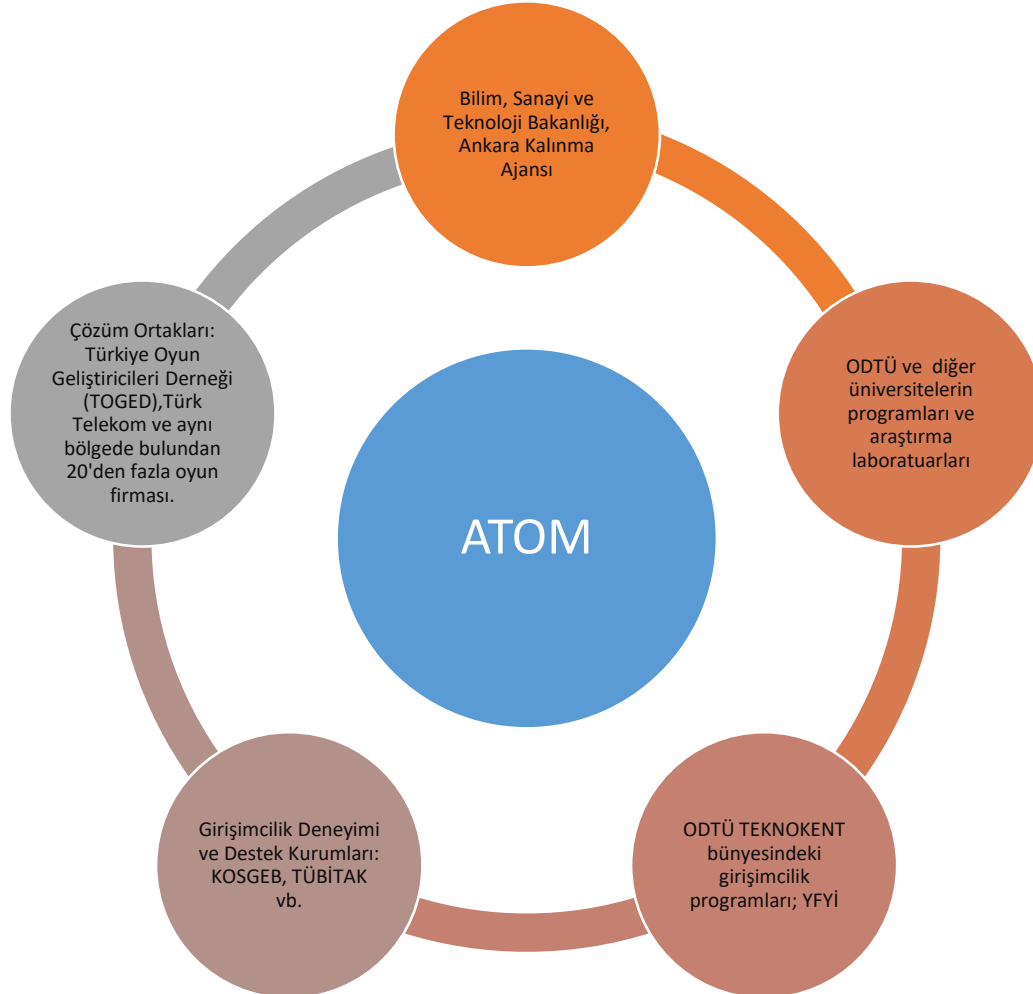
sektörlerinde başarılı firma oluşturmaktır. Ayrıca sektör özelinde girişimciliği özendirmek ve sektör için nitelikli iş gücü yetiştirmek de hedefleri arasındadır.

Diğer hedefleri ise şöyle özetlenebilir (ODTÜ- Teknokent, 2012):

- Oyun ve animasyon konusunda uzmanlaşmış bir küme yaratmak,
- Akademisyenlerin, firmaların ve öğrencilerin bir arada çalışacağı bir platform yaratmak,
- Dijital sanatlar konusunda toplumda bilinç ve bilgi havuzu yaratmak,
- Üniversite-sanayi işbirliğini etkin ve sürekli hale getirmek,
- Sektörün geliştirilmesi ve ATOM firmalarının ülke genelinde tanıtımının sağlanması
- Sektör özelinde diğer ülkelerle işbirliğini geliştirmek,

ATOM’u başarılı kılan en önemli özelliklerinden bir tanesi paydaşları ile oluşturduğu ekosistemdir (bkz. Şekil 4). ATOM işleyişinde en önemli avantaj ise ODTÜ’nün varlığıdır. ODTÜ’nün bilgi birikimi ve araştırma alt yapısı oyun sektöründe kurulmakta olan firmalar için çok önemli bir bilgi kaynağıdır.

Şekil 4: ATOM Paydaşları

ATOM’da şimdiye kadar, toplam 105 ekip destek programına kabul edilmiştir. ATOM’un tüm dönemleri boyunca etkinlikler de dahil olmak üzere 550’nin üzerinde oyun geliştirilmiş, staj programları sayesinde 400’ün üzerinde öğrenci oyun geliştirme sektörüne aktif rollerde dahil edilmiş, 900 saatlik eğitimlerden 1100 üzerinde geliştirici ve geliştirici adayı faydalanmıştır.

ATOM, ekosistemin gelişmesi için ulusal ve uluslararası etkinlikler de düzenlemektedir: Global Game Jam (48 saatlik oyun geliştirme maratonu), Game Developers Conference, Gamescom, Gametalks (sektör öncüleri ile genç geliştiricileri bir araya getiren panel serisi), ortaokul öğrencilerine yönelik oyun geliştirme yarışmaları, üniversite panelleri...vb. Ayrıca, dijital oyun sektörünün öncülerinden Türkiye Oyun Geliştiricileri Derneği (TOGED) ile ortak çalışmalarda bulunmaktadır.

ATOM örneğinden de anlaşılacağı üzere, kuluçka ya da ön kuluçka merkezlerinin başarısı içinde buldukları ekosistemle oldukça alakalıdır. ATOM’un Türkiye’nin öncü firmaları ile aynı binada yer alıyor olması bile, bilgi ve deneyim paylaşımının sağlanması açısından oldukça önemli bir artı olarak ön plana çıkmaktadır. Türkiye’deki yaklaşık 100 dijital oyun firmasının 24 tanesi ATOM’un çalışmaları sayesinde kurulmuştur. Bu örnek üzerinden YE’nin geliştirilmesi için neler yapılmalıdır?

6. Politika Önerileri

Hatta YE ile ilgili önemli tartışma alanlarından biri olan kültür endüstrileri de 1940’lardan beri tartışılan bir kavram. Dünya pazarı incelendiğinde başarılı ülke örneklerine bakıldığında başarılı sektörlerin arkasında mutlaka tarihsel ve kültürel bir doku görülür. Yani sektörel başarının arkasında tarihsel süreç boyunca oluşmuş kültür ve yapı var. Dünyanın ilk oyuncak firmalarından Nintendo 1889 yılında kuruldu ve tam 96 sene sonra dijital oyun sektörüne giriş yaptı ve 1985’te Mario Brothers’ı yayınladı. Amerika’nın ünlü oyun geliştirici firması Electronic Arts 1980’lerde piyasaya girdi. Güney Kore’nin önemli ajansı KOCCA 1978 yılında kuruldu. Kısacası, sektörel başarılar bir anda gelmiyor. Altında zaman içerisinde oluşan derin bir kültür, politika hedefi ve bu hedefe göre kurgulanmış bir eğitim sistemi vardır (Aoyama& Izushi, 2003).

YE’nin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki olumlu etkisi artık bilinen bir gerçektir. Bu nedenle yaratıcı endüstrilerin gelişimini ve yaygınlaşmasını desteklemek, alandaki tüm paydaşların katılımıyla ekonomik ve sosyal politikalar kurgulanmalıdır (Seçilmiş, 2015)

Bu ölçümler genellikle yapılan tanım üzerinden belirlenen iş kolları ve kurumların topladıkları veriler üzerinden görülebilir. Şimdilik daha iyi bir yöntem yok. Tabi bu ölçümlerde ekonomi ya da sosyal politikaların etkisinin ölçülebilmesi için yöntemlerin geliştirilmesi gerekiyor. Politikaların ya da destek programlarının gerçekten işe yarayıp yaramadığını görmek gerekiyor.

Kepek E. (2020), “Yaratıcı Endüstrileri ve Girişimci Üniversiteler İlişkisi: Dijital Oyun Sektörü Üzerinden Bir İnceleme”, Politik Ekonomik Kuram, Cilt 4(1)

Avustralya Hükümeti YE politikalarını oluştururken aslında bunu aynı zamanda sosyo-ekonomik politika girişimi olarak da tanımlar. Zira istihdam ve zenginlik yaratma potansiyeline vurgu yapılır (DCA, 1994).

Ulusal Politika

Öncelikli olarak hükümetin YE’ye özel bir önem atfederek bir ulusal politika dokümanı hazırlaması gerekiyor. Öncelikli sektör haline getirilmesi kısa, orta ve uzun vadeli hedefler oluşturulmalıdır. Tabi bu çalışma içinde yapılması gereken öncelikle Türkiye’de YE’nin yapısal bir fotoğrafının çıkarılması gerekiyor. Bir nevi haritalama çalışması yapılarak tüm sektörün resmi çekilmelidir. Diğer bir deyişle bölgesel daha sonra ulusal düzeyde yapılması oluşturulacak raporun; yaratıcı endüstrilerin, gayri safi katma değer, hizmet ve mal ihracatı, istihdam sayısı ve işletme sayıları belirlenerek yıl veya yıllar bazında değişimleri içermelidir.

Eğitim sistemi

Sektörel hedeflere uygun olarak eğitim sisteminde güncellemeye gidilmeli ve ilköğretim seviyesinden başlayarak orta öğretim ve üniversite seviyelerinde de öğrencilerin YE ile ilgili dersler görmeye başlaması gerekir. Eğitimcilerinde kalitesi bu bağlamda önemli bir sorunsaldır. Eğitimcileri istihdamı konusu yine idari esneklik ve eğitim konuları kapsamında ivedilikle çözülmesi gereken sorunlar arasındadır, farklı uzmanlıkları kapsayacak yenilikçi akademik istihdam politikaları geliştirmek gerekecektir. Eğitim kurumlarının, eğitim programlarını hızla değişen gelişmelere aynı hızla adapte edememeleri, yetiştirilen nitelikli elemanların endüstri dinamiklerini ve gereklilerini yakalayamayarak, bir bakıma âtıl kalmaları veya açığı kapatabilmek amacıyla zaman dolayısıyla maliyet harcamaları anlamına gelmektedir (Kerimoğlu, E. & B. Güven-Güney, 2018).

Teknolojik gelişmelerin izlenmesi

Dijital oyun ve animasyon sektörleri teknolojik gelişmelere paralel olarak hızla gelişme göstermektedir. O nedenle hem firmalar hem de politika yapıcılar gelişmeleri yakından izlemeli ve geleceğe yönelik olarak öngörüler yapmaları ve hedefleri sürekli güncel tutmaları gerekmektedir. Bu bağlamda üniversite sanayi işbirliği önemli girdi sağlayacaktır.

Hedefe yönelmek gerek

Öncelikle yapılması gereken hedeflerin belirlenmesidir. Bunun içinde YE’nin mükmedenler tarafından öncelikli sektör olarak belirlenmesi gerekir. Ancak Kalkınma Planlarında buna rastlamıyoruz. Teknoloji ve bilgi toplumu olma yolunda farkındalık artıyor ama bunu ne kadar

eğitim sistemi içerisinde yedirebiliyorlar konusu çok tartışmalı bir konudur. Bu hedef doğrultusunda insan kaynaklarına yatırımında içeriği belirlenmiş olur.

Nicelik olarak üniversitelerin artması popülist politika uygulamaları olarak kabul edilebilir. Bu artış kalite ve içerik olarak soru işaretleri oluşturmaktadır. YE konusunda hem işgücü hem de eğitici eksikliği görülmektedir. Eğitici olmadan nitelikli işgücü yetişmek çok zordur. Türkiye'nin bu vasıfsızlık çemberinden bir an önce kurtulması gerek. O nedenle özellikle yüksek öğrenim seviyesinde hedeflere yönelik okullar oluşturulmalıdır.

Okullar özelleşmelidir

Her okul bir YE türü üzerine uzmanlaşmalıdır. Her okulun ister üniversite ister orta öğretim olsun her konuda eğitim vermesine gerek yoktur. Uzmanlaşma bilgi birikiminin de kolayca toplanmasına yol açar.

Bunun yanında eğitim sistemi içerisinde aşağıdaki adımlar atılmalıdır:

- Beceri eğitimlerinin desteklenmesi,
- YE endüstrisine yönelik olarak ara eleman programlarının oluşturulması, özendirilmesi ve teşvik edilmesi
- Üniversitelerin ve benzer yüksek öğretim kurumlarının yeni düşünce biçimleri, yeni ürünler ve yeni süreçler geliştirme konusunda yaratıcı sektörün farkında olmaları ve birlikte çalışmalarını yönünde desteklenmeleri gerekir. Sadece bu konuya özel eğitim kurum ve müfredatları oluşturulmalıdır. Ve bu müfredat mutlaka endüstri aktörleri ile beraber oluşturulmalıdır.

İnsan kaynakları yakından izlenmelidir

Bir kalkınma stratejisi içerisinde özel bir rol atfedilen YE için Bakanlık düzeyinde izleme ve değerlendirme yöntemlerinin belirlenmesi gerekir. Böylelikle ihtiyaç ile eğitim müfredatının bu ihtiyaca yönelik olarak şekillendirilebilme olanağı elde edilir. Bu başarılabilirse YE'nin sosyo-ekonomik gelişmeye katkısı çok olacağına inanılmaktadır.

Endüstrinin gelişimi izleyecek özel bir metodoloji oluşturulmalıdır

Üniversiteler ve araştırma enstitüleri, yaratıcı sektörün başarı ve başarısızlıklarının ölçülmesi, takibi ve analiz edilmesi süreçlerinde hayati bir rol oynuyor. Güvenilir istatistik bilgilerin ve verilerin bulunmaması, hükümetlerin planlama yapmasını, yatırımcıların da güven duygusu içinde yatırım yapabilmelerini zorlaştırıyor. Aynı zamanda yaratıcı işletmelerin trendleri takip etmelerini ve uluslararası rekabet açısından nasıl bir performans sergilediklerini değerlendirmelerini güçleştiriyor. Yeni ve değişen dinamikler sürekli olarak analiz edilmeyi

gerektiriyor. Bunun için Güney Kore örneğinde olduğu gibi KOCCA vb bir endüstriye özel destek kurumunun kurulmasında fayda vardır.

7. Sonuç

YE özellikle son 30 yıldır gelişmiş ülke ekonomilerinin gündemine girdi. Yaratıcılığı ve yeniliği sanatsal ve kültürel öğelerle harmanlayan ve bunun çıktısını da ticarileştirmeyi amaç edinen YE artık kalkınma planlarının önemli bir parçası. Gelişiminin yarattığı ekonomik dinamizmin özellikle bölgesel gelişmişlik için önemi büyüktür. Dijital oyun sektörü gibi örnekler bunun en önemli göstergeleridir. Yaratıcı endüstriler özellikleri sebebiyle ekonomik çeşitlilik sunmaktadır, Bunu esnek ve yenilikçi yapıları sayesinde yapmaktadırlar, yani ekonominin temel aktörleri olan firmalar ve işgücü yaratıcı endüstriler özelinde farklılaşmaktadır. Firma büyüklükleri, çoğunlukla orta ve küçük ölçekli, yapıları ve yönetim anlayışları esnek, işgücü ise yaratıcı ve yenilikçi kabiliyetleri sebebiyle farklı beceri ve beklentilere sahip olmaktadır. Bu beklentiler üniversitelerin önemini arttırmaktadır.

Üniversitelerin araştırmak ve geliştirmekle birlikte bilgiyi üretmek ve yaymak inovasyon yapabilecek, teknoloji geliştirecek, nitelikli ve yaratıcı beyinler yetiştirmek gibi görevler üstlenmeleri gerekiyor. Çünkü, YE'nin en büyük girdisi insan. Diğer bir deyişle iş gücünün niteliği. Bir ürün içerisinde çok farklı disiplinlerden gelen kişiler çalışabiliyor. Teknolojiyi iyi okuyabilen, yaratıcı düşünebilen bireyler ön plana çıkıyor.

Üniversitelerin değişen rolü artan kapitalist rekabetle birlikte hızlı bir değişim geçirmektedir. Neoliberal politikaların yeni bir safhasında yeni aktörler ön plana çıkıyor. Üniversitelerin rolü bu bağlamda değişiyor. Ancak bu değişim kalite sorunsalını gidermekte hep eksik kalıyor. Ne yazık ki temel sorun bu bireyleri yetiştirebilmek. Gelişmeler çok hızlı ve ülkeler arası rekabet eğitim kurumlarında kalite sorunsalını akla getiriyor. Neoliberal gelişme hedefleri için üniversiteler kullanılıyor ancak içerisindeki genç beyinleri üretim ve tüketim sürecinde çok çabuk tüketiliyor.

Türkiye'nin, yaratıcı endüstrilerin varlığı ve gelişiminde, gelişmiş ekonomilerin oldukça gerisinde kaldığını söyleyebiliriz. Türkiye için teknoloji tabanlı fikirlerin yanında yaratıcılık ve kültürel öğeleri de kullanan yaratıcı endüstrilerle özel ilgi göstermelidir. Be nedenle, YE'nin geliştirilebilmesi politika önerileri paylaşılmıştır.

Bu bağlamda en öncelikli yapılması gereken YE'nin öncü sektör olarak kabul edilmeli ve politika hedeflerinde özel yer bulmalıdır. Bu hedefler doğrultusunda eğitim sisteminin içeriği de düzenlenmelidir. İnsan olgusundan hiçbir zaman vazgeçilmemelidir. Bu çalışmaların verimini arttıracak nokta ise eğitim verecek kişileri niteliğidir.

Kepek E. (2020), “Yaratıcı Endüstrileri ve Girişimci Üniversiteler İlişkisi: Dijital Oyun Sektörü Üzerinden Bir İnceleme”, Politik Ekonomik Kuram, Cilt 4(1)

Kaynakça

Aalerud, K. 2004. *From Research University to Business Enterprise? The Significance of Intellectual Property Protection Strategies When Science becomes Commerce*. Master of Philosophy in Higher Education, University of Oslo, September.

Ankara Kalkınma Ajansı. 2017. Dijital Oyun Sektörü Raporu. <http://www.ankaraka.org.tr/archive/files/yayinlar/ankaraka-dijital-oyun-sektoru.pdf> (Erişim: 12.10.2019).

Aoyama, Y., Izushi, H. 2003. Hardware Gimmick or Cultural Innovation? Technological, Cultural, And Social Foundations of The Japanese Video Game Industry. *Research Policy*, 32(3): 423-444.

Avrupa Birliği Komisyonu-ABK 2010. Unlocking the potential of cultural and creative industries- Green Paper. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/1cb6f484-074b-4913-87b3-344ccf020eef/language-en> (Erişim: 06.12.2019)

Ball L, Pollard E., Stanley N. 2010. *Creative Graduates Creative Futures Institute of Employment Studie*. UK: University of Warwick.

Brawer, F. B. 1998. Academic Entrepreneurship in Higher Education. *CELCEE (Kauffman Center for Entrepreneurial Leadership Clearinghouse on Entrepreneurship Education)*, September 10, No: 98-3, 1-4.

Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı- BEBKA. 2018. *Animasyon Sektörü Raporu 2018*. Eskişehir: BEBKA Yayınları.

Clark, Burton. 2001. *Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways of Transformation. Issues in Higher Education*. New York: Elsevier Publications.

Cleary, J. 2002. The Entrepreneurial University and The Learning Economy in A Regional Context. <http://www.aair.org.au/jir/2002Papers/Cleary.pdf> (Erişim: 05.03.2020).

Kepenek E. (2020), “Yaratıcı Endüstrileri ve Girişimci Üniversiteler İlişkisi: Dijital Oyun Sektörü Üzerinden Bir İnceleme”, Politik Ekonomik Kuram, Cilt 4(1)

Department for Culture, Media & Sport -DCMS. 1998. Creative Industries Mapping Documents. <https://www.gov.uk/government/publications/creative-industries-mapping-documents-1998> (Erişim: 12.12.2019).

Department for Culture, Media & Sport -DCMS. 2001. Creative Industries Mapping Documents. <https://www.gov.uk/government/publications/creative-industries-mapping-documents-2001> (Erişim: 12.12.2019).

Department for Culture, Media & Sport -DCMS. 2015. Creative Industries Economic Estimates. <https://www.gov.uk/government/statistics/creative-industries-economic-estimates-january-2015> (Erişim: 12.12.2019).

Department of Communication and the Arts- DCA. 1994. Creative nation: Commonwealth cultural policy. Canberra: DCA Pub. <http://apo.org.au/node/29704> (Erişim: 6.09.2019).

Demir,E. 2014.Yaratıcı Endüstriler. *İlef Dergisi*. Sonbahar, 1(2): 87-107.

Dyer-Witheyford, N. ve Sharman, Z. 2005. Political economy of Canada’s video and computer game industry, *Canadian Journal of Communication*. 30, 178-210.

EKOS 2014. Summary of Ekos Mapping Review of Three Creative City Networks. July 2014. http://www.creativedundee.com/downloads/mapping_three_city_networks_summary.pdf (Erişim:02.01.2020).

Etzkowitz H. et al., 2000. The future of the university and the university of the future: evolution of ivory tower to entrepreneurial paradigm. *Research Policy*, 29, pp 313–330.

Etzkowitz, H. 2004. The Evolution of the Entrepreneurial University. *International Journal of Technology and Globalisation*. 1(1):64-77.

Eurostat. 2019. Culture Statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Culture_statistics (Erişim: 22.12.2019).

- Kepenek E. (2020), “Yaratıcı Endüstrileri ve Girişimci Üniversiteler İlişkisi: Dijital Oyun Sektörü Üzerinden Bir İnceleme”, *Politik Ekonomik Kuram*, Cilt 4(1)
- Helppi, Villo Veikko. 2015. The Agile Process for Mobile Game Development and Testing. <http://testdroid.com/tech/the-agile-process-for-mobile-game-development-and-testing> (Erişim:21.12.2019).
- Hesmondhalgh, D. 2012. *The Cultural Industries*. (London: Sage Publications).
- Hogeschoolvor de Kunsten Utrecht – HKU. 2010. *The Entrepreneurial Dimension of the Cultural and Creative Industries*. Utrecht: HKU Pub.
- Jeffery, C. 2001. The Resurgence of Regional Governments, Universities, and the New Regionalism. *ACU Conference of Executive Heads*, Cyprus, (22- 26 April), 1-6.
- Kennedy, M. 2014. *Globalizing knowledge*. USA: Stanford University Press.
- Kerimoğlu, E. /B. Güven-Güney 2018. İstanbul’da Yaratıcı İşgücünün Eğitimi ve Endüstri Pratikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Sosyoekonomi*. Vol. 26(37): 57-80.
- Kirby A. D., 2006. Creating Entrepreneurial Universities in the UK: Applying Entrepreneurship Theory to Practice. *Journal of Technology Transfer*. 31, pp 599–603.
- Kunnskapsverket 2017. Redefining the value chain of the video games industry: Report 2017. https://kunnskapsverket.org/sites/default/files/Redefining%20the%20Value%20Chain%20of%20Video%20Games%20Industry%202017_final.pdf (Erişim: 22.10.201).
- Lundvall, B.-Å. (ed.) 1992. *National Innovation Systems: Towards a Theory of Innovation and Interactive*. Learning London: Pinter Publishers.
- McCoy, Lisa 2010. *Video Games*. New York: Ferguson Publishing.
- Moore, Ieva. 2014. Cultural and Creative Industries concept – a historical perspective. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*. 110: 738 – 746.
- ODTÜ-TEKNOKENT 2012. *Türkiye Dijital Oyun Sektörü Raporu*. Ankara.

Kepenek E. (2020), “Yaratıcı Endüstrileri ve Girişimci Üniversiteler İlişkisi: Dijital Oyun Sektörü Üzerinden Bir İnceleme”, Politik Ekonomik Kuram, Cilt 4(1)

OECD 2014. *OECD Studies on Tourism and the Creative Economy*. Paris: OECD Publishing.

OECD 2018. Summer Academy on Cultural and Creative Industries and Local Development. <https://www.oecd.org/cfe/leed/2018-SACCI-Handbook.pdf> (Erişim: 10.12.2019).

Rosan, R.M. 2006. The Role of Universities Today: Critical Partners in Economic Development and Global Competitiveness. http://www.icfconsulting.com/Markets/Community_Development/docfiles/role-universities.pdf (Erişim: 05.03.2020).

Seçilmiş, Erdem. 2015. Türkiye’de Yaratıcı Endüstrilerin Kümelenmesi. *Ege Akademik Bakış*. Cilt: 15 • Sayı: 1: 9-18.

Shah, N. 2005. The video game industry: An industry analysis, from a VC Perspective. http://digitalstrategies.tuck.dartmouth.edu/digital/assets/images/05_shah.pdf (Erişim:15.09.2019).

Slaughter, S.& Leslie, L. 1999. *Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Smit, A. A. 2002. Entrepreneurial Universities: A Financial Survival Perspective. <http://www.uovs.ac.za/intranet/Entrep/docs/Intreerede%20AvASmit.pdf> (Erişim: 05.02.2020).

Somers et al. 2018. Academic capitalism and the entrepreneurial university: some perspectives from the Americas. *Roteiro, Joaçaba*. v. 43, n. 1, p. 21-42.

Türkiye Dijital Oyunlar Federasyonu- TÜDOF. 2012. Türkiye Dijital Oyun Sektörü Raporu. <https://www.slideshare.net/OYUNDER/turkiyede-ve-dunyadadijitaloyunlarsektoruhakkindagenelrapor> (Erişim:10.12.2019).

UN 2004. Creative Industries and Development. Sao Paulo, 13-18 June 2004 http://unctad.org/en/docs/tdxibpd13_en.pdf (Erişim: 22.12.2019).

Kepek E. (2020), “Yaratıcı Endüstrileri ve Girişimci Üniversiteler İlişkisi: Dijital Oyun Sektörü Üzerinden Bir İnceleme”, Politik Ekonomik Kuram, Cilt 4(1)

Culture Statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Culture_statistics_-_cultural_employment (Erişim: 22.12.2019).

UN-UNDP-UNESCO 2013. Creative Economy Report 2013 special edition-widening local development pathways. <http://www.unesco.org/culture/pdf/creative-economy-report-2013.pdf> (Erişim: 10.11.2019).

United Nations Trade and Development Conference -UNCTAD 2004. Creative Industries and Development. http://www.unctad.org/en/docs/tdxibpd13_en.pdf (Erişim: 10.11.2019).

United Nations Trade and Development Conference -UNCTAD 2008. Creative Economy Report-2008. https://unctad.org/en/docs/ditc20082cer_en.pdf (Erişim: 10.11.2019).

United Nations Trade and Development Conference -UNCTAD 2010. Creative Economy: A Feasible Development Option. http://unctad.org/es/Docs/ditctab20103_en.pdf (Erişim: 10.11.2019).

World Economic Forum 2018. The Future of Jobs Report. <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018> (Erişim: 15.12.2019).

YAZAR. 2018. Türkiye’de Dijital Oyun ve Animasyon. Ankara: Retro Yayınevi, 1. Baskı.

Yıldız, N. 2008. Neoliberal Küreselleşme ve Eğitim. *D.Ü.Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, 13-32.

Zackariasson, P., Wilson,T. 2012. *The Video Game Industry: Formation, Present State, and Future*. New York: Taylor & Francis.

Global Games Market Report. https://resources.newzoo.com/hubfs/Reports/Newzoo_2019_Global_Games_Market_Report_Press_Copy_v2.pdf (Erişim: 01.12.2019).

The Future of Jobs. <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2018> (Erişim: 27.12.2019).

İki Politika, Bir Eleştirel Değerlendirme: Kredi Mi, Gelir Desteği Mi?

Mustafa DURMUŞ¹

Makale Bilgileri

Makale Geçmişi:

Makalenin Yüklendiği Tarih: 10.06.2020

Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 20.06.2020

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Kredi genişlemesi, Emek destekli politika, Ekonomik kriz,

Makroekonomik Genel Denge Modeli.

<https://doi.org/10.30586/pek.750433>

---

¹ Prof. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü

Öz

Türkiye ekonomisinin Covid-19 öncesinde başlayan krizi salgınla birlikte daha da derinleşti. Öyle ki IMF gibi uluslararası kuruluşlar 2020 yılında ekonominin yüzde 5'e kadar küçülebileceğini öngörüyor. Ülkeden sermaye çıkışlarının artması bir yandan döviz kurunu yükseltirken, diğer yandan da finansal kriz riskini büyütüyor. Salgın sonrasında işsiz sayısının gerçek anlamda 15-16 milyona çıkması ve yoksulluğun artması bekleniyor. Bu yazıda Korona sonrası ekonomik daralma ile ilgili olarak gündeme getirilen iki politika tartışılmaktadır. İlk politika hükümetin kredi genişlemesi yoluyla ekonomiyi canlandırma politikasıdır. Diğeri ise iki akademisyenin yaptığı bir çalışmada yer almaktadır. “Emek gelir destekli kamu politikası” adı verilen bu öneri de asıl olarak ekonomiyi krizden çıkarmaya odaklanmış bir öneridir. Bu önerinin temel zayıflığı ise esas aldığı makro ekonomik genel denge modelidir.

Two Policies, One Critical Assessment: Loan or Income Support?

Abstract

The pre-Covid 19 economic crisis of Turkey has deepened with the epidemic in that international institutions such as IMF foresees that the economy could shrink by 5 % in 2020. Meanwhile as capital outflow increases, it increases the foreign exchange rate as well as the risk of a financial crisis. The real unemployment figures are expected to reach 15-16 million during the epidemic and an increase in poverty is foreseen. In this paper two specific policies which have been put on the agenda regarding the post-Covid economic recession are discussed. The first is the government's economic stimulus policy via credit expansion. The other is covered in a study published by two academics. The latter which is titled as “Labour income supported public policy” is essentially a proposal focused on mitigating the effects of the current economic crisis. The fundamental weakness of this proposal however is the fractures of the so-called Dynamic Stochastic General Equilibrium Model which the study is based on.

Keywords: Covid-19, Credit expansion, Labour supported policy, Economic crisis, Macroeconomic general equilibrium mode

1. Giriş

Merkez Bankası 5 Haziran tarihinde; bünyesindeki 20 milyar liralık reeskont kredisini (yarısını kamu, yarısını da özel bankalar aracılığıyla olmak üzere), “yatırım taahhütlü avans kredisi olarak” seçilmiş sektörlerdeki firmalara 10 yıl vadeye kadar kullandırtma kararı aldı.² Böylece siyasal iktidar son yıllarda (özellikle de salgın sonrasında) iyice kontrolü altına aldığı kredi musluğu aracılığıyla büyük sermaye gruplarını destekleme biçimindeki politikasında kullandığı kamu bankalarının yanı sıra Merkez Bankası’nı da (TCMB) kattı. Bir süredir emisyon hacmini yüzde 55’in üzerinde artıran³ banka bu yeni düzenleme ile özel sektöre uzun vadeli kredi sağlayacaktı.

2. Merkez Bankası’na kanununda olmayan yetki veriliyor

Oysa kredi verme işi (dolayısıyla da kaynak tahsisi) ticari-mevduat bankalarının işidir. Bu haliyle bu düzenleme TCMB Kanununun 56. Maddesine de aykırılık oluşturuyor. Çünkü TCMB sadece istikrar sağlama amaçlı olarak kısa vadeli likidite sağlayabilir. Düzenleme ile ayrıca 2001 yılında TCMB Kanununda yapılan ve bankanın siyasal iktidarlara karşı (kısmen de olsa) bağımsızlığını sağlayan yasal düzenlemeler de etkisiz kılınıyor.

Kredi verme işinin TCMB’ ye taşınmasının, kaynak sıkıntısının hangi boyutlara ulaştığını göstermesi bir yana, seçilmiş sektörler/yatırımlara (dolayısıyla da firmalara) böyle bir kaynağın sağlanacak olması “ahbap-çavuş-akraba kapitalizmi” ve buna uygun bir devlet yapılanmasını yeni bir düzeye taşıyor. Bu durumun burjuvazinin değişik kesimleri arasındaki bir süredir var olan mevcut gerilimi daha da artırması beklenmelidir.

Kısaca (siyasal ve ekonomik beklentilerinin dışında), ekonomiyi krizden çıkartabilmek için siyasal iktidarın elinde para politikaları ve onun araçları olan kurumların kullanılması dışında bir araç kalmamış gibi görünüyor. Bu nedenle de (enflasyonu ve dolarizasyonu körüklemek pahasına da olsa) iktidar bu yolu sonuna kadar sürdürecektir.

Nitekim Korona salgınından bu yana bu yönde 252 milyar liralık bir desteğin verildiği ileri sürülmüştü⁴. Bu destek paketinin içeriğine bakıldığında ise; 5,5 milyon kişiye (bir seferlik

² TCMB, Yatırım Taahhütlü Avans Kredisi Kullandırılmasına İlişkin Basın Duyurusu(05 Haziran 2020, Sayı: 2020-32).

³ <http://www.mahfiegilmez.com/2020/04/merkez-bankas-para-basiyor> (21 Nisan 2020).

⁴ <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/bakan-albayrak-destek-tutari-bugun-itibariyle-252-milyar-lirayi-asti> (20 Mayıs 2020).

olmak üzere), kişi başına 1.000 liralık bir desteğin ve ayrıca 4 milyona yakın işçiye de kısmi çalışma ödeneğinin dışında, bu desteğin yüzde 80’inin kredilerden oluştuğu görülmektedir.

Böyle bir politikanın, krizi ötelemekten başka bir işe yaramadığı, mevcut borçluları daha da borçlandırdığı ve sonuçta çok daha büyük bir finansal krize neden olabildiği bazı ülkelerin deneyimlerinden biliniyor⁵.

Korona salgını sonrasında ortaya çıkan ekonomik tahribatı asgaride tutmanın ve ekonomiyi canlandırmanın başka bir yolu ya da yolları yok mudur?

Kapitalist sistemin kendi işleyişi içinde, iktidarların başvurdukları bir yol daha var: Maliye politikaları. Türkiye’de de siyasal iktidar yaptığı kamu harcamaları, almaktan vazgeçtiği onlarca milyar liralık vergi gelirleri ve bunun yol açtığı bütçe açıklarıyla bunu bir süredir yapıyor. Diğer yandan bu yol da bütçe açıklarını ve borç stoklarını artırarak, monetizasyonla sonuçlanabilecek bir kamu maliyesi krizinin önünü açmaktadır.

3. Emek geliri destekli kısmi maliye politikası

Yakınlarda bu ikinci yolun emek soslu bir versiyonu “emek geliri destekli genişleme modeli” adı altında Türkiye’de iki akademisyen iktisatçı tarafından önerildi. Ebru Voyvoda ve Erinç Yeldan, kamuoyu ile paylaştıkları çalışmaları⁶ ile Türkiye ekonomisinin salgın sonrasında karşılaşılabileceği büyük daralmanın ve işsizliğin sırasıyla; hane halkına verilecek sürekli bir gelir transferi desteği ile kamu tüketim harcamalarında artış sağlanarak ve KOBİ’lere destek verilerek azaltılabileceğini, ekonominin kısmen de toparlanabileceğini ileri sürüyor.

Yani yazarlar krizden çıkışta emek geliri destekli bir “kısmi” maliye politikası öneriyorlar (kısmi diyoruz zira modelde vergi politikasına yer verilmiyor, müdahale sadece kamu harcamalarıyla sınırlı tutuluyor).

---

⁵ Marco Bonomo, Ricardo Brito, Bruno Martins, “Macroeconomic and Financial Consequences of the After Crisis Government-Driven Credit Expansion in Brazil”, Banco Central do Brasil Working Paper Series 378, (December 2014).

⁶ Ebru Voyvoda ve Erinç Yeldan, “COVID-19 Salgının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri ve Politika Alternatiflerinin Makroekonomik Genel Denge Analizi”, (Mayıs 2020). Bu çalışma Tübitak – SOBAG tarafından 1001-Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı çerçevesinde duyurulan 120K541 no’lu “COVID-19 ve Toplum: Salgının Sosyal, Beşeri ve Ekonomik Etkileri, Sorunlar ve Çözümler” konulu Proje kapsamında desteklenmektedir.

4. Gelir destekli çıkış programı

Voyvoda ve Yeldan’ın çalışmasının temel bulguları ve önerileri aşağıdaki gibi özetlenebilir: Çalışma COVID19 salgınının Türkiye ekonomisinde yarattığı (ekonomik daralma, gelir kaybı, istihdam, işsizlik, bütçe açığı gibi) olumsuzlukları ve bu etkilere karşı geliştirilebilecek olası kamu politika alternatiflerini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, “makroekonomik genel denge modellemesi” altında bir simülasyon yapılarak salgın sonrasındaki kapanma ve kısıtlamaların ekonomi üzerindeki etkileri şöyle sıralanmaktadır:

Milli gelir (GSYH) yıllandırılmış olarak yüzde 26,7 küçülürken, toplam istihdam yüzde 22,8 azalacak ve işsizlik yüzde 33,7’ye çıkacaktır. Hane halkı kullanabilir geliri yüzde 26,5; toplam özel tüketim harcama talebi yüzde 23,0; yatırım harcamaları yüzde 66,7; toplam ihracat gelirleri yüzde 27,8; ithalat talebi yüzde 29,5 azalacaktır. Türk lirası reel olarak yüzde 30,5 değer kaybedecek, vergi gelirleri yüzde 48,7 ve kamu tüketim harcamaları yüzde 20 azalacak, merkezi yönetim bütçesi açığı milli gelirin yüzde 12,4’üne çıkacaktır⁷.

Ekonomide böyle bir kötüleşme beklentisinden hareketle, makroekonomik genel denge modeli bir “sosyal laboratuvar gibi kullanılarak” alternatif bir politika paketi tasarlanmaktadır. Bu paketin önceliğini ise hane halkları emek gelirlerinin desteklenmesine yönelik kamu kesiminden doğrudan gelir desteğinin oluşturduğu ileri sürülmektedir.

Söz konusu Emek Gelir Desteği Paketinin teknik unsurları ise şöyle belirlenmektedir: (i) ücretlilerin formel kesim ortalama ücretinin yüzde 50’sine tekabül edecek sürekli bir gelir transferi ile desteklenmesi (ii) küçük ve orta boy şirketlerin ve kendi hesabına çalışan kesimin toplam sermaye gelirinün üçte birine karşılık gelecek ek bir gelir desteği ile desteklenmesi ve (iii) kamunun tüketim harcamalarının yüzde 20 düzeyinde artırılması.

Kısaca çalışmada hanelere ve kendisi için çalışanlara devletten gelir desteği sağlanırken, KOBİ’lerin de desteklenmesi ve kamu tüketim harcamalarının da artırılması öngörülmektedir. Emek Gelir Desteği paketinin mali yükünün 2019 sabit fiyatlarıyla 123,5 milyar lira düzeyinde olması hedeflenmektedir (2019 milli gelirinün yüzde 2,9’u). Buna karşılık bu paketin uygulanması sonucunda özel tüketim harcamalarının çarpan etkisiyle, hane halkları kullanılabilir ücret geliri kayıplarının yüzde 85’inin telafi edileceği; salgının neden olduğu milli gelir kaybının yüzde 60 oranında azaltılacağı (ekonomik küçülmenin yüzde 16 seviyesine

⁷ Voyvoda ve Yeldan, a.g.ç , s. 11.

çekileceği); istihdamın yüzde 25 arttırılabileceği; işsizliğin yarı yarıya azaltılarak işsizlik oranının yüzde 17,1'e düşürüleceği ve bütçe açığının da yüzde 50 oranında azaltılacağı öngörülmektedir⁸.

Bu değerlendirme yazımızın amacının (çalışma için konulan emek ve kullanılan bilimsel bilgiyi taktir ederken) herhangi bir polemik yaratmak değil, tam tersine “emek yanlısı” ve “emek karşıtı” politika önerilerinin birbirine karıştığı günümüzde bu kafa karışıklığını gidermeye çalışmak olduğunun altını çizmek isteriz.

5. Bir Madalyonun İki Yüzü Gibi

Gerek siyasal iktidarın izlediği yol, gerekse de Voyvoda ve Yeldan'ın çalışmalarının önerdiği yol bildik Keynesyen- Neoklasik Sentez reçetelerine dayanmaktadır: KOBİ'lere verilen destekle üretimi desteklerken, asıl olarak özel tüketim harcamaları olmak üzere, tüketim harcamalarını teşvik ederek toplam talebi, böylece de milli geliri ve istihdamı artırmak hedeflenmektedir.

Siyasal iktidar, sürekli düşürdüğü faiz oranı ve genişletilmiş kredilerle yürütülen bir para politikası ve piyasalar üzerinden bu genişlemeyi yaparken, Voyvoda ve Yeldan “gerçekçi gelir ve maliye politikaları” tanımını⁹ altında bunun kısmi maliye politikaları aracılığıyla yapılmasını önermektedir.

Kuşkusuz iki politika önerisinin (ekonomiyi krizden çıkarma dışındaki sonuçları açısından) farklılıkları mevcuttur. Örneğin iktidarınki insanları daha da borçlandırırken, dolayısıyla da daha da yoksul ve bağımlı hale getirirken, Voyvoda ve Yeldan'ınki daha adaletli bir görünüm sergilemektedir. Çünkü insanları daha fazla borca sokmak yerine, onlara bir miktar gelir sağlamayı içermektedir.

Ancak bu farklılık her ikisinin de kapitalist ekonomiyi krizden çıkartmak için ortaya atıldığı gerçeğini ortadan kaldırmıyor. Nitekim Voyvoda ve Yeldan'ın çalışmasının savı (her ne kadar emekçilerin gelirlerini artırarak durumlarını iyileştirme biçiminde getirisi olsa da), asıl olarak Korona salgını sonrasında iyice kötüleşen ekonomiyi bu durumdan çıkartmak yönündedir.

6. Ücret sürümlü büyüme

---

⁸ Agç. s. 17- 18.

⁹ Agç. s. 4.

Voyvoda ve Yeldan’ın emek gelir destekli programı bizde bir yönüyle Post-Keynesyen çıkışlı “Ücret Sürümlü Büyüme Modelini¹⁰” çağrıştırılmaktadır. Çünkü bu modele göre neo-liberal finansallaşma stratejisi altında ekonomiler kredi büyümesi ile canlandırılırken, bu durum ücretlerin milli gelir içindeki payını düşürmekte, bu da ekonomik büyümeyi yavaşlatmaktadır. Bu modele göre; ücret/gelir artışlarıyla desteklenen bir büyüme stratejisi hem gelir bölüşümü eşitsizliğini azaltır, hem de ekonomik büyümeyi hızlandırır. Çünkü hane halklarının çoğunluğunun gelir kaynağı ücretlerdir. Ücret ya da gelir desteği ise tüketim harcamalarının artmasına yol açar zira düşük gelirli olanların marjinal tüketim eğilimleri görece olarak yüksektir. Bu nedenle de toplam talep ve büyüme açısından gelir bölüşümü eşitsizliği kötü bir durumdur. Bunu yumuşatacak ücret artışları ekonomik canlanmayı hızlandırır.

7. Daha fazla tüketim daha fazla ekolojik tahribata neden olur

Diğer taraftan daha fazla tüketimin daha fazla ekolojik tahribat anlamına geldiği de bilinen bir gerçektir. Bu nedenle de kaynağı, kredi artışı ya da ücret/gelir artışı hangi biçimde olursa olsun, hedefi tüketimi körüklemek olan bir ekonomik toparlanma ya da büyüme stratejisi doğa ile uyumlu değildir.

Kaldı ki ücret sürümlü stratejinin savunucuları böyle bir stratejinin ancak küresel düzeyde uygulanması halinde ekonomik istikrarın sağlanması konusunda başarılı olabileceğinin önemine vurgu yapmaktadırlar. Ayrıca bu stratejinin kısa vadede değil, ancak orta vadede borca dayalı olmayan gerçek bir tüketim harcaması artışı sağlayabileceğinin; bu model altında tam istihdamın sağlanabilmesi için buna uygun para ve maliye politikalarının da uygulanması gerektiğinin; ekolojik tahribatın azaltılabilmesi için çalışma saatlerinin düşürülmesi ve kirlilik yaratan faaliyetlerin vergilendirilerek caydırılması gerekliliğinin altını çizmektedirler¹¹.

Oysa Voyvoda ve Yeldan’ın önerisi sadece gelir desteğinin özel tüketim harcamalarını genişletici etkisi ve sağlayacağı çarpan etkisiyle ortaya çıkacak toparlanma, gelir ve istihdam artışıyla sınırlıdır. Önerileri (her ne kadar sorunun hem talep, hem de arz yönlü olduğunu belirlese de) sonuçta talep yönlü bir büyüme ile ekonomiyi canlandırmaktır. Bunun için de

---

¹⁰ Engelbert Stockhammer, “Wage-led Growth”, Kington University London, Friedrich Ebert Stiftung, Social Europe (Number 5, April 2015), <https://www.socialeurope.eu/wp-content/uploads/2015/04/RE5-Stockhammer.pdf>.

¹¹ Agm.

devlet devreye sokulmaktadır. Ancak hükümetin politikasından farklı olarak toplam talep artışı daha fazla kredi ile değil, ücret ve gelir artışlarıyla gerçekleştirilmek istenmektedir.

8. Toptancı ve indirgemeci bir yaklaşım

Talep artışı üzerinden ekonomiyi büyütmek politikası toptancı bir yaklaşımın yansımasıdır. Çünkü böyle bir analiz kapitalist ekonominin sınıfsal bölünmüşlüğü ve emek sömürsünü ihmal eder, diğer sosyal, siyasal ve ekonomik faktörlere yer verilmez. Böylece tüketim ve yatırım (efektif toplam talep) gibi makro büyüklüklerden işe başlar ve bunlardan gelir ve istihdama ulaşır. Kullandığı çoğaltan harcama artışlarının (talep) milli gelir ve işsizlik üzerindeki etkilerini ölçmeye yarar¹².

Önerilen, (yazarların belirttikleri gibi) sosyal bir laboratuvar ortamında üretilmiş, ancak tartışmalı varsayımlara dayalı, soyut bir makroekonomik genel denge modelidir, dolayısıyla da ekonomide olup biteni tam olarak açıklama konusunda yetersizdir.

9. Sorunlu bir model

“Dinamik Stokastik Genel Denge Modeli” olarak da bilinen böyle modeller, özellikle 2008 Büyük Resesyonu’nu öngörmediği, sonrasındaki cılız toparlanmayı da, uzun depresyonu da açıklayamadığı için eleştirilmektedirler. Nitekim neo-klasik değer teorisini benimseyerek neo-klasik genel denge modelinin tuzağına düşen Keynesyen iktisatçıların birçoğu (tıpkı eski Keynesyenlerin 1970’lerde ekonometriyi reddetmeleri gibi), genel denge modellerini reddettiler¹³.

2008 finansal krizi sonrasında finansal sektörün çok sayıda veçhesi ikinci ve daha sonraki kuşak modellere dâhil edilmeye başladı. Ancak bu çabalar, bu modellerin başta tüketici davranışları olmak üzere sorunlu mikro ekonomik temelleri yüzünden yanlış yönlendirilince, bu yanlışlar sonraki kuşak tüm modellerde tekrarlanmasını önleyemedi.

Makro ekonomik modellerin çoğunluğu (başvurdukları neo-klasik teori, indirgemeci yöntem ve kullandıkları matematiksel dil nedeniyle gerçek dünyayı yansıtmazlar, adeta hayali bir dünyayı tasvir ederler, Tanımlamaları son derece zayıf, hedeflenmiş sistemleri ile olan

---

¹² Michael Roberts, “The profit-investment nexus: Keynes or Marx?”, Paper to Historical Materialism New York (April 2017), s. 11-12.

¹³ Michael Roberts, The Long Depression, Haymarket Books, 2016, s. 279-280).

bağlantıları da büyük ölçüde de kopuktur. Bu tesadüf değildir. Kapalı devre formalist matematiksel teori ve modellerle farazi ama sıkı indirgemelerin yapılabilmesi istenir¹⁴.

Bu modellerin dayandığı neo-klasik iktisat teorisi ise tam bir çıkmaz içindedir. Bunun nedeni indirgemeci bir teori ve yöntem kullanmasıdır. Bu iktisatçılar indirgemeci düşünce biçimini iktisada uygularken genelde bir “sanki” (as if) modeli uygularlar. Bu model sıkı aksiyomatik varsayımlara dayalıdır ve bu varsayımlardan uyumlu ve tam kesin çıkarımlar yapılır. İşin gerçeği, bu iktisadın temelleri Lucas’ın ve diğer neo-klasiklerin iddia ettikleri gibi sağlam değildir. Üzerine teorilerini ve modellerini inşa ettikleri ideal birey davranışları ile gerçek hayattaki insan davranışları arasında çok büyük bir farklılık söz konusudur¹⁵.

10. Tüketici kral

Voyvoda ve Yeldan’ın uyguladığı modelde de her şey neo-klasik dünyanın kralı olan tüketicilerin tercihleriyle başlarken, toplam talep tüketime indirgenmektedir. Öyle ki gelir desteğinin özel tüketim harcamasını artırması (tüketim harcamasında düşüşü yüzde 78 oranında tersine çevireceği belirtiliyor), bunun da otomatik olarak toplam talebi artırması öngörülürken, KOBİ’lere verilen desteklerle özel yatırım harcamalarındaki daralmanın yüzde 38 oranında azaltılması beklenmektedir.

Oysa ekonomik alandaki kararlar böyle indirgemeci çözümlenmelerle açıklanamayacak kadar karmaşık etkiler altında alınmaktadır. Yani bir kimya laboratuvarında belli kimyasalların kullanılmasının belli sonuçları ortaya çıkarması gibi iktisadi değişkenlerin beklenen sonuçları üretmesi beklenmemelidir. Somut koşullardaki farklılaşmaya bağlı olarak çözümlenme yöntemlerinin de değişmesi gereklidir. Ancak ana akım iktisat teorisi böyle bir esnekliğe sahip değildir.

Uygulanan makro ekonomik model ve ardındaki ana akım iktisat teoriye yapılan eleştirilerin ardından, somut koşullar da hesaba katılarak, çalışmada önerilen stratejinin beklenen sonuçları üretmesinin şu nedenlerden dolayı zor olduğu ileri sürülebilir:

11. Gelir artışı borç ödemesinde kullanılabilir

---

¹⁴ Lars Pålsson Syll, What is (wrong with) economic theory?, <http://rwer.wordpress.com/2010/12/17/rwer-issue-55-lars-palsson-syll>.

¹⁵ Agm.

(i) Verilen gelir desteği mutlaka harcama ile sonuçlanmak zorunda değildir, aksine gelir artışları mevcut borçların geri ödemesinde kullanılabilir. Yani sağlanan gelir desteklerinin doğrudan tüketim ve yatırım harcamasını artırmasının garantisi yoktur.

Şöyle ki; salgınla birlikte Türkiye’de hem emekçilerin, hem de küçük ve orta halli işletmelerin gelirleri azalırken, borçlarında ciddi artışlar oldu. Bu nedenle de (ikinci bir salgın dalgası beklentisinin yol açtığı belirsizlik ortamında), kamuca sağlanan böyle gelir desteklerinin doğrudan tüketim ve üretime değil de, mevcut borçların geri ödenmesinde kullanılması hayli mümkündür.

Halkın salgın sonrasındaki durumuna gösteren İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul İstatistik Ofisi’nce yapılmış olan bir araştırma bu konuda yol gösterici olabilir.

Buna göre, ankete katılan ailelerin yüzde 47,3’ünün düzenli bir geliri yok. Yüzde 92,6’sı borçlanmadan ekstra bir 1,000 liralık harcama yapacak durumda değil. Kredi kartı sahiplerinin yüzde 57’sinden fazlasının bankalara birikmiş borcu var¹⁶. Yani elde edecekleri bir ilave gelir desteğini harcamak ya da kredi kartı borçlarının bir kısmını azaltarak yeniden borçlanmaya gitmek konusunda düşüneceklerdir.

12. Tüketim talebi üretim ile desteklenmek zorunda değil

(ii) Harcamalardaki artışın otomatik olarak üretim ve istihdam artışına neden olacağı kanıtlanmamış bir savdır. Çünkü tüketim harcaması talebindeki artış sadece tüketicinin ne istediğini gösterir, ama üretici bu malları üretmeyebilir. Benzer biçimde kamu harcaması, harcamanın türüne ve finansmanın borçlanma ya da artan oranlı vergilerle finanse edilip edilmeyeceğine göre, bu talep açığını kapatabilir ya da etkisiz kalabilir.

Harcamanın otomatik olarak üretim ve istihdam artışına yol açabileceği tezi zayıf bir tezdır zira; örneğin Türkiye’de olduğu gibi, küçük ve sermaye yapısı zayıf bir işletme banka kredisine bağlı olarak ayakta kalabilir, sipariş alsa da bunu gerçekleştirebilmek için resesyon dönemlerinin tipik özelliği olarak bankalardan işletme kredisi temin edemezse, tüketim harcamasının artması o işletmenin üretimi ve istihdamı artıracığı anlamına gelmez (Voyvoda ve Yeldan’ın önerisi kredi desteği biçimindeki bir parasal genişlemeyi içermiyor).

---

¹⁶ <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/İbb-istatistik-ofisi-İstanbul-kent-yoksullugu-arastirmasi-sonuclarini-acikladi> (25 Mayıs 2020).

Keza büyük işletmeler de (likidite sıkıntısı çekmeseler dahi), derin ekonomik krizlerde dikkatli davranmaya yönelip, kârsız ya da az kârlı firmalarını kapatma yolunu seçebilirler. Ürünlerine talep olsa dahi böyle davranabilirler. Bankalar bile böyle zamanlarda düzenli müşterilerinin kredi taleplerini geri çevirebilmektedirler.

Yani salgının derinleştirdiği krizde, küçük işletmeler için likidite sorunu, büyükler içinse ekonomiye olan güven eksikliği ve belirsizlikler, tüketim harcamalarındaki artışların üretim ve istihdam artışı ile sonuçlanmasını önleyebilir.

13. Kamu harcamasının türü önemli

(iii) Talep yetersizliğinin kamu harcamalarındaki artış ile kapatılabilmesi ise harcamanın türüne bağlıdır. Bu nedenle de önerilen yüzde 20’lik kamu harcaması artışının ne tür bir harcama olacağı (çalışmada belirtilmemiş) büyük önem arz etmektedir.

Örnek olarak, askeri harcamalar (savaşı ve militarizmi körüklemek dışında) bu konuda en verimsiz harcamalardır, zira teknoloji yoğun olduklarından harcanan lira başına çok az istihdam yaratırlar, hatta ithalatı artırırılar. Diğer taraftan kentsel hizmetlere, yerel alt yapıya, eğitime-okullara, sağlığa, yaşlı, hasta ve çocuk bakımına ve diğer refah hizmetlerine dönük harcamalarındaki artışlar (emek yoğun olma özelliklerinden ötürü) istihdam yaratırlar. İşsizlik yardımı ya da sağlık yardımı gibi transfer harcamaları da bu açıdan oldukça yararlıdır. Bu nedenle de özellikle de salgın sonrasında bu tür harcamalara yönelmek önemlidir.

Voyvoda ve Yeldan’ın önerisinde kamu harcamalarındaki artışın hangi tür harcamalar üzerinden yapılacağı belirtilmemesinin olumsuz politik sonuçları da olabilir. Örneğin yeni bekçi alımları biçiminde ya da bir ihalede olduğu gibi, 1 milyon plastik mermi, biber gazı alımı¹⁷ için yapılan bir kamu cari harcaması talep yönlü olarak ekonomiyi büyütebilir ama bu durum ülkede demokrasi ve sosyal barış için büyük bir tehdit oluşturabilir.

Bu da toptancı bir bakış altında önerilen böyle politikaların politik etkileri ve sonuçlarının ihmal edildiğini ve hedefin mevcut ekonomik krizden çıkışla sınırlı olduğunu göstermektedir.

Ayrıca kamu harcamalarına (ve vergi indirimlerine) kârlılığı teşvik edici mi yoksa caydırıcı mı oldukları yönünden de bakmak gereklidir. Eğer bunlar kârlılığı artırmıyorsa, kısa vadede

---

¹⁷ Çiğdem Toker, “Enteresan ihaleler”, <https://www.sozcu.com.tr/2020/yazarlar/cigdem-toker/enteresan-ihaleler> (29 Mayıs 2020).

GSYH’yi büyüten bu tür harcama ve vergi indirimlerinin bedeli uzun vadede büyümenin yavaşlaması ve kaçınılmaz olarak tekrar resesyona dönüş olacaktır¹⁸.

Bu bağlamda eğer kamu harcamaları sosyal transferler ve refah harcamaları biçimindeyse, bu durum kârlılığı azaltacaktır, zira bu kapitalist sektör için bir maliyettir ve ekonomiye yeni değer katmaz. Kârlılık azaldığında kapitalist bir büyüme gerçek anlamda sağlanamaz. Bu durum da, kâr ve kârlılık gibi faktörlere ver vermeyen bu modelde yer alan kamu harcamalarının büyüme üzerindeki etkisini tartışmalı hale getirmektedir.

Keza çalışmada kamunun doğrudan yatırım yaparak istihdam yaratması önerilmemekte, özel sektöre verilecek destek ile canlanan ekonomide yaratılacak istihdam ile bu sorunun çözülmesi beklenmektedir. Bu da hem yoksulluk, hem de istihdamın dolaylı da olsa yine kapitalist piyasa ekonomilerinin canlanmasına endekslendiğini göstermektedir.

Oysa bunun (sistem içi dahi olsa) radikal reformcu bir alternatifi ücretsiz nitelikli kamusal hizmetleri daha da artırırken, yurttaşlara koşulsuz olarak verilecek kalıcı bir gelir desteği ve kamu garantili bir kalıcı istihdam programı olabilirdi.

14. Yeniden bölüşüm içermeyen “gerçekçi” bir kamu politikası nasıl olabilir?

(iv) Voyvoda ve Yeldan’ın önerisinin bir diğer çok tartışılacak yanı da ortaya çıkacak 123,5 milyar liralık finansman açığının nereden karşılanacağıdır. Çünkü finansman ihtiyacının karşılanma yolu ya da biçimi sonucu etkilemektedir.

Çalışmada finansman ihtiyacının kamu borçlanması ya da Merkez Bankası kaynaklarının halk için kullanılması anlamına gelebilecek bir “Halk İçin Miktarsal Kolaylaştırma Programı”¹⁹ ile değil, mevcut son derece adaletsiz vergilerle karşılanması önerilmektedir (normalde böyle bir modelde vergi indirimlerine gidilmesi beklenirken, vergi artışları önerilmektedir).

Bu ek finansmanın asıl olarak üretimden, tüketimden sağlanacak vergi gelirleriyle, KDV ve ÖTV artışlarıyla karşılanmasını hedeflenmektedir. Böylece bir tür vatandaşın bir cebinden alıp, diğer cebine koymak gibi bir durum ortaya çıkmaktadır.

---

¹⁸<https://thenextrecession.wordpress.com/2012/06/13/keynes-the-profits-equation-and-the-marxistmultiplier> (15 December 2016).

¹⁹ Mustafa Durmuş, “Küresel Ekonomik Durgunluktan Çıkış İçin İki Öneri: Kamusal Alt Yapı Yatırım Harcamaları ve Corbynamics”, Yrd. Doç. Dr. Yaşar Methibay’a Armağan, Gazi Kitabevi, Ankara, 2017, s.175-182.

15. Radikal bir artan oranlı servet vergisi ihtiyacı

Böylece yazarların (kısmen de olsa) adil bir bölüşümü de sağlamaya hizmet edebilecek bir servet vergisi önermesi söz konusu değildir. Oysa bir servet vergisi aşağıdaki nedenlerden dolayı Korona salgını sonrasında önerilmelidir:

(a) Eğer ekonominin canlandırılması için kamunun ağırlık koyduğu bir model uygulanacaksa emek üzerinden alınan vergilerin azaltılması gereklidir. Çünkü fiilen emekçilerin üzerindeki hem dolaylı vergiler (KDV, ÖTV), hem gelir vergisi, hem de sosyal güvenlik katkı payı çok yüksektir. Bu olası bir ekonomik canlanmayı da önlemektedir. İktisadi açıdan dahi olsa bu vergilerin azaltılması gereklidir. Ancak bu durumda bir vergi açığı doğacaktır (Öneri bütçe açığını da azaltmayı öngördüğünden, bu açığın kapatılmasında en önemli faktör servet vergisi olabilirdi, servet vergisi bu açığı kapatabilirdi).

Nitekim OECD'nin yeni bir raporu Türkiye'de vergilerin sermaye kesimini desteklerken, emekçileri nasıl ezdiğini gözler önüne sermektedir²⁰. Bu rapora göre, 3 temel vergi ve benzeri mali yük işçilerin ücretlerini azaltıyor: Gelir Vergisi (GV), Sosyal Güvenlik Katkı (SGK) Payları ve Katma Değer Vergisi (KDV). Rapordan, istihdam maliyeti içindeki payları açısından bu 3 verginin OECD genelinde bekâr bir işçinin ücretinin yüzde 40'dan fazlasını (yüzde 41,5) alıp götürdüğü anlaşılmaktadır. Türkiye'de ise bu oran yüzde 43 olarak hesaplanmaktadır. İşçi evli ve 2 çocuklu olduğunda durum daha da değişmekte ve bu yük OECD ortalamasında yüzde 26,4'e gerilerken, Türkiye'de yüzde 37'ini üzerinde gerçekleştirmektedir (ortalamadan 11 puana yakın bir sapma mevcut).

Bunun nedeni diğer ülkelerde işçi ailelerine, yaygın bir vergi iadesi ve diğer devlet yardımları verilirken, Türkiye'deki işçilerin sadece asgari geçim indiriminden yararlanabilmesi ve devlet yardımlarının neredeyse hiç olmamasıdır. Üstelik 2016 yılından bu yana bu yük OECD genelinde azalırken, Türkiye'de artmış durumdadır.

(b) Özel tüketim harcamaları artırılmak isteniyorsa servet vergisi gerekli olacaktır. Çünkü Korona ile birlikte hem düşen gelirler, hem de artan belirsizlikler yüzünden tüketim azalırken, harcama yapabilecek kapasiteye sahip birimler tasarrufa yönelmeye başladılar. Yani bu

²⁰OECD, Taxing Wages 2020, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org> (May 2020).

dönemde tasarruflar artacaktır. Diğer taraftan tasarruf artınca tüketim azalır, bu da toplam talebi azaltır.

Tasarruf yapabilenlerse sadece üst gelir grupları ve servet zenginleridir. Bu kesimlerin elde edecekleri ilave faiz ve diğer finansal getirilerle servetleri daha da artacaktır. Bu yüzden de yeniden bölüştürücü bir servet vergisiyle bu işlevsiz tasarrufların yoksullara gelir olarak aktarılması, buradan hareketle de tüketimin ve talebin artırılması mümkün olabilir. Bu da hedeflenen ekonomik canlanmaya yardımcı olabilir²¹.

Bu ayrıca adaletli bir politika olacaktır. Kaldı ki bu şekilde şu ana kadar vergi sisteminden asıl faydalananlar hep zenginler olduğundan servet vergisi bu kesimlere sorumluluklarını hatırlatmak için de büyük bir fırsat olabilir.

Servetlerin temerküzü gelir temerküzünden çok daha fazla ve hızlı olduğundan bu verginin artan oranlı olarak alınması ilerici bir işlev görecektir.

(c) Resesyondaki bir ekonomiyi servet vergisiyle vergilendirmek ekonomik canlanmayı önleyici değildir. Böyle bir risk diğer mali konsolidasyon ve kamu harcaması kesintilerinden çok daha az olacaktır. Çünkü belli bir zamanla sınırlı bir servet vergisi geçmişte kazanılmış sermaye gelirlerini vergilendirirken, yeni kazanılacaklar üzerinde her hangi bir caydırıcı etki yaratmayacaktır²².

(d) Kaldı ki servet sadece ekonomik değil sosyal ve politik bir güçtür. Bu nedenle de vergi ile artışının sınırlandırılması son derece demokratik bir taleptir.

16. Sonuç

Siyasal iktidarın yürütmekte olduğu politika ile Voyvoda ve Yeldan'ın önerisi arasında özde büyük bir fark olduğunu ileri sürmek çok zor.

İlki neo-liberal finansallaşmaya uygun olarak ekonomideki canlanmayı daha fazla kredi vermek ve daha fazla borçlandırma ile sağlamak istemektedir. Kuşkusuz kapitalizmde kredilerin üretim ve tüketim makinesinin çarklarını yağlayan önemli bir araç olduğu bilinmektedir. Ancak kredi aynı zamanda borç demektir. Eğer borç anapara ve faizi geri ödemesini yapabilmek için

---

²¹<https://www.taxresearch.org.uk/Blog/2020/06/03/tax-after-coronavirus-tacs-the-wealthy-arent-keen-on-a-wealth-tax>.

²² Camille Landais, Emmanuel Saez, Gabriel Zucman, “A progressive European wealth tax to fund the European COVID response”, <https://voxeu.org/article/progressive-european-wealth-tax-fund-european-covid-response> (3 April 2020).

yeterince kâr yaratılamazsa bu borçlar kârları eritecektir. Mevcut borçlarını ve faizlerini ödeyebilmek için zayıf firmalar daha fazla borçlanmak durumunda kalacak, böylece borçlar birikmeye başlayacaktır. Bu kısır döngü kriz zamanlarında birçok işletmenin iflasıyla sonuçlanabilecektir. Bu modelin ülkeyi sonuçta götüreceği nokta da budur.

Voyvoda ve Yeldan'ın önerisi ise (emek geliri desteği, gerçekçi kamu politikaları gibi daha emekten yana gibi gözüken kavramlara sahip olsa da), sonuçta toplam talep artışıyla krizdeki ekonomiyi krizden çıkarmaya ya da krizin ekonomik etkilerini azaltmaya dönük olarak önerilen bir yoldur.

Bu önerinin sınıfsal herhangi bir perspektifi olmadığı gibi, “kimin ekonomisi” sorusunu da sormayan, üstelik bu politikanın ortaya çıkardığı finansman ihtiyacını servet vergisi ya da sermaye vergileri gibi sermaye sınıfına yüklemekten çekinen, tam tersine dolaylı ve dolaysız vergiler biçiminde emekçilere yükleyen, statükoyu korumaya yönelik bir öneridir.

Kaynakça

Bonomo Marco, Brito Ricardo, Martins Bruno, “Macroeconomic and Financial Consequences of the After Crisis Government-Driven Credit Expansion in Brazil”, **Banco Central do Brasil Working Paper Series 378** (December 2014).

Durmuş, Mustafa, “Küresel Ekonomik Durgunluktan Çıkış İçin İki Öneri: Kamusal Alt Yapı Yatırım Harcamaları ve Corbynomics”, **Yrd. Doç. Dr. Yaşar Methibay’a Armağan**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2017, s.175-182.

<http://www.mahfiegilmez.com/2020/04/merkez-bankas-para-basvor> (21 Nisan 2020).

<https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/bakan-albayrak-destek-tutari-bugun-itibariyla-252-milyar-lirayi-asti> (20 Mayıs 2020).

<https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/İbb-istatistik-ofisi-İstanbul-kent-yoksullugu-arastirmasi-sonuclarini-acikladi> (25 Mayıs 2020).

<https://thenextrecession.wordpress.com/keynes-the-profits-equation-and-the-marxistmultiplier> (15 December 2016).

<https://www.taxresearch.org.uk/Blog/2020/06/03/tax-after-coronavirus-tacs-the-wealthy-arent-keen-on-a-wealth-tax> (3 June 2020).

Landais, Camille, Saez, Emmanuel, Zucman, Gabriel, “ A progressive European wealth tax to fund the European COVID response”, <https://voxeu.org/article/progressive-european-wealth-tax-fund-european-covid-response> (3 April 2020).

OECD, **Taxing Wages 2020**, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org> (May 2020).

Roberts, Michael, “The profit-investment nexus: Keynes or Marx?”, **Paper to Historical Materialism**, New York (April 2017), s. 11-12.

Roberts, Michael, **The Long Depression**, Haymarket Books, 2016, s. 279-280.

Stockhammer, Engelbert, “Wage-led Growth”, Kington University London, Friedrich Ebert Stiftung, Social Europe (Number 5, April 2015), <https://www.socialeurope.eu/wp-content/uploads/2015/04/RE5-Stockhammer.pdf>.

Syll Lars Pålsson, What is (wrong with) economic theory?, <http://rwer.wordpress.com/2010/12/17/rwer-issue-55-lars-palsson-syll>.

TCMB, **Yatırım Taahhütlü Avans Kredisi Kullanılmasına İlişkin Basın Duyurusu** (05 Haziran 2020, Sayı: 2020-32).

Durmuş M. (2020), “İki Politika, Bir Eleştirel Değerlendirme: Kredi Mi, Gelir Desteği Mi?”, Politik Ekonomik Kuram, Cilt 4(1)

Toker, Çiğdem, “Enteresan ihaleler”, <https://www.sozcu.com.tr/2020/yazarlar/cigdem-toker/enteresan-ihaleler> (29 Mayıs 2020).

Voyvoda Ebru ve Yeldan Erinç, **COVID-19 Salgının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri ve Politika Alternatiflerinin Makroekonomik Genel Denge Analizi**, (Mayıs 2020).